एम.ए. अर्थशास्त्र

सत्र - II (CBCS)

सार्वजनिक अर्थशास्त्र

पेपर कोड : 93307

(With Effect From January 2021 For IDOL)

© UNIVERSITY OF MUMBAI

प्रा. सुहास पेडणेकर
कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. रवींद्र द. कुलकर्णी,
प्र-कुलगुरू,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रा. प्रकाश महानवर
संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

प्रकल्प समन्वयक : **प्रा. राजश्री पंडित**
सहाय्यक प्राध्यापक आणि संचालक,
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई.

अभ्यास समन्वयक व संपादक : **डॉ. गोपाल एकनाथ घुमटकर**
सहाय्यक प्राध्यापक (अर्थशास्त्र),
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था,
मुंबई विद्यापीठ, मुंबई-४०००९८.

लेखक : **डॉ. सुरेश एकनाथ घुमटकर**
सहाय्यक प्राध्यापक व विभागप्रमुख,
अर्थशास्त्र विभाग, बलभीम कॉलेज,
बीड-४३११२२.

: **दिनेश धनगर**
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
कमलादेवी कॉलेज,विठ्ठलवाडी.

: **अनिल झेंडे**
सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
कर्मवीर भाऊराव पाटील कॉलेज, वाशी,
नवी मुंबई.

मार्च २०२२, प्रथम मुद्रण ISBN: 978-93-91735-98-2

प्रकाशक
संचालक
दूर व मुक्त अध्ययन संस्था, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई - ४०००९८.

अक्षरजुळणी
मुंबई विद्यापीठ मुद्रणालय,
सांताक्रुझ, मुंबई

अनुक्रमणिका

घटक क्र.	पाठाचे नाव	पान नं.
मॉडयुल I		
१.	बाजार अर्थव्यवस्था आणि शासन संस्था - I	१
२.	बाजार अर्थव्यवस्था आणि शासनसंस्था - II	१४
मॉडयुल II		
३.	सार्वजनिवक वस्तूंची तरतूद	३२
४.	सार्वजनिवक खर्चाचे मूल्यांकन	४३
मॉडयुल III		
५.	कर संकल्पना आणि सिद्धांत	५७
६.	कर आणि त्यांचे परिणाम	७५
मॉडयुल IV		
७.	सुधारणा व शासन - I	१०१
८.	सुधारणा व शासन - II	११२

*****

SYLLABUS
M.A. ECONOMICS
Semester II
Public Economics

credits : 06

Module 1: Government in a Market Economy:
Theorems of Welfare Economics: Implications, Lump Sum Taxes and Transfers Rationale for State Intervention: Market Failures and Externalities, Tax and Regulation, Distribution, Social Choice, Voting Rules, Arrow Impossibility Theorem

Module 2: Public Expenditure: Rationale and Evaluation: (12 Hours)
Public Goods: Pure and Local, Optimal provision, Lindahl's Voluntary Exchange Approach, PreferenceRevelation mechanism, Private provision of Public Goods, Merit Goods, Club Goods Evaluation of Government Expenditure: Elements of Cost-Henefit analysis

Module 3: Taxation: (14 Hours)
Basic Concepts of Tax Theory: Direct vs. Indirect Taxen, Ability to Pay, Horizontal and Vertical Equity.Commodity Taxation: Tax Rules, Optimal Commodity Taxation, Public Sector Pricing, Income Taxation:Equity and Efficiency, Taxation und Labour Supply. Optimal Income Taxation (linear and non-linear) Tax Evasion: Basic Model, Auditing and Punishment.

Module 4: Reforms and Government: (10 Hours)
Fiscal Rules: Rationale, International and Indian Experience. Decentralisation: Decentralisation Theorem. India's Federal Structure: Taxation powers, Expenditure responsibilities, Intergovernmental transfers, VAT,GST

References:

1. Atkinson A.B. 1980 J. E Stiglitz Lectures on Public Economics, New York: McGraw-Hill, 1980.
2. Cullis J. and P. Jones: Public Finance and Public Choice, OUP, 1998.
3. Hindriks J. andGarethD. Myles: Intermediate Public Economics, MIT Press, 2006.
4. Myles G.: Public Economics, Cambridge University Press, 1995.
5. Oates W.: Fiscal Federalism, Harcourt, Brace Jovanovich, 1972.
6. Purohit M.: Value Added Tax, Gayatri Publications.
7. Tresch R: Public Finance: A Normative Theory. Academic Press, 1995.

*****

मॉडयुल I

१

बाजार अर्थव्यवस्था आणि शासन संस्था - I

घटक रचना (Unit Structure)

१.० उद्दीष्टे

१.१ प्रस्तावना

१.२ कल्याणकारी अर्थशास्त्राची प्रमेय

१.३ एकरकमी कर आणि हस्तांतरण

१.४ सारांश

१.५ सराव प्रश्न

१.० उद्दीष्टे (OBJECTIVES)

या प्रकरणाचा अभ्यास केल्यावर, आपण हे समजू शकतो की बाजारपेठेतील अर्थव्यवस्थेत सरकारचा हस्तक्षेप किती महत्वाचा आहे, तसेच सरकार अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करण्यासाठी कोणत्या साधनाचा उपयोग करते, हे देखील आपणास समजेल. तसेच त्याचा अर्थकारणावर काय परिणाम होतो याचा अभ्यास देखील या प्रकरणाचा भाग आहे.

१.२ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सार्वजनिक अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाला एक दीर्घ परंपरा आहे. हे जॉन स्टुअर्ट मिल आणि डेव्हिड रिकार्डो यांच्या मूळ राजकीय अर्थव्यवस्थेमधून कर विश्लेषणाच्या सार्वजनिक अर्थशास्त्रात सार्वजनिक वित्त परंपरेद्वारे विकसित झाले आहे. आणि आता नवीन राजकीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासह ते आपल्या मूळ स्वरुपात परत आले आहे. शास्त्र म्हणून अर्थशास्त्राच्या अभ्यासास सुरुवात झाल्यापासून सार्वजनिक अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्राची मुख्य शाखा राहिली आहे. व्यावहारिक धोरण विश्लेषणास पाया प्रदान करणे, हा उद्देश घेऊनच सार्वजनिक अर्थशास्त्रज्ञांची वाटचाल राहिली आहे, जरी अभ्यासलेले मुद्दे आणि वापरलेल्या विश्लेषण पद्धती कालांतराने विकसित झाल्या किंवा बदलल्या असतील तरी कठोर आणि सुसंगत मार्गाने आर्थिक धोरणाला संबोधित करण्यासाठी एक संघटित आणि सुसंगत रचना देण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

व्यापक अर्थाने पाहिल्यास, सार्वजनिक अर्थशास्त्र म्हणजे आर्थिक कार्यक्षमता, वितरण आणि सरकारच्या आर्थिक धोरणाचा अभ्यास होय. बाह्यतेच्या अस्तित्वामुळे, कर

चुकवण्याचे हेतू आणि नोकरशाही निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेचे स्पष्टीकरण तसेच बाजारपेठेतील अपयशाला मिळालेल्या प्रतिक्रिया यांनी हा विषय व्यापलेला आहे. या विस्तृत क्षेत्रावर पोहोचण्यापूर्वी, सार्वजनिक अर्थशास्त्राची सुरुवात सरकारी उत्पन्न आणि सरकारी खर्च या पर्यंत मर्यादित अत्यंत अरुंद झाली होती.

सरकार काय निर्णय घेते आणि सरकारणे काय निर्णय घ्यावेत, या दोन्ही गोष्टी समजून घेण्याचा प्रयत्न सार्वजनिक अर्थशास्त्र करत असते. सरकार निर्णय कसे घेते हे समजून घेण्यासाठी, सरकारमधील निर्णय घेणाऱ्यांचा हेतू काय आहे? निर्णय घेणारे कसे निवडले जातात? आणि बाहेरील ताकदींद्वारे त्यांच्यावर कसा प्रभाव पडला जातो? हे तपासणे आवश्यक आहे. काय निर्णय घ्यावेत हे ठरविण्यासाठी आपल्याकडे उपलब्ध असलेल्या पर्यायांचा विचार करणे आवश्यक आहे तसेच अवलंबण्यात येणाऱ्या पर्यायांचा परिणाम देखील विचारात घ्यावा लागतो. या सर्व पैलूंचा विचार सार्वजनीक अर्थशास्त्रात होतो आणि या सर्व बाबींचा अभ्यास आपण या व पुढील प्रकरणामध्ये करणार आहोत.

१.३ कल्याणकारी अर्थशास्त्राची प्रमेय (THEOREMS OF WELFARE ECONOMICS)

१.३.१. पॅरेटो-कार्यक्षमता (Pareto-Efficiency):

वेगवेगळ्या परिस्थिती वितरणासंबंधी योग्य निर्णय घेणे हि एक प्रमुख समस्या आहे. अशा परिस्थिती मध्ये अशा एका प्रक्रियेची आवश्यकता असते जिच्यामुळे ग्राहकाच्या संभाव्य वैविध्यपूर्ण दृष्टीकोन आणि वितरणापासून कार्यक्षमता वेगळी ठेवता येईल. अशा प्रक्रियेच्या शोधात असलेले अर्थशास्त्रज्ञ पॅरेटो-कार्यक्षमता (Pareto-Efficiency) चा वापर करतात. या संकल्पनेच्या पाठीशी असलेले तत्वज्ञान असे सांगते, कार्यक्षमता म्हणजे अशी अवस्था जी कोणत्याही शोषणाशिवाय आर्थिक लाभ मिळवून देत आहे. पुढे अशा प्रकारचे वितरण सुनिश्चित करत असताना असे कोणते लाभ उपलब्ध आहेत का? हे पाहणे आवश्यक आहे. विशेष म्हणजे पॅरेटो-कार्यक्षमता, संसाधनांचे पुनर्वितरण करणे शक्य आहे की नाही, यावर विचार करून वाटपाचा निर्णय घेते ज्यामुळे कमीतकमी एका ग्राहकाला इतर कोणत्याही नुकसानीशिवाय लाभ होऊ शकेल. जर हे करणे शक्य असेल तर तेथे कोणत्याही शोषणाशिवाय आर्थिक लाभ होईल. जेव्हा कोणतेही सुधारित पुनर्वितरण सापडत नाही, तेव्हा प्रारंभिक स्थिती पॅरेटो-कार्यक्षम मानली जाते. वरील परिक्षणात संसाधनांचे कार्यक्षम आणि समाधानकारक वितरण साध्य केल्यास त्यास कार्यक्षम वितरण समजले जाईल. स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थेमध्ये लागू होणाऱ्या पॅरेटो -कार्यक्षमतेचे अचूक विधान शोधण्यासाठी, व्यवहार्य वाटप काय असेल? हे पाहणे आवश्यक राहील, अर्थव्यवस्थेच्या प्रारंभिक संपत्ती आणि उत्पादन तंत्रज्ञानाचा वापर केल्यास उत्पादनाचे वाटप शक्य आहे. प्रारंभिक संपत्ती (ω,) जर उत्पादन योजना (y) असेल तर (X) हे उपभोगाचे वितरण असेल.

$x = y + \omega$. १

पुढे पॅरेटो-कार्यक्षमतेची चाचणी व्यवहार्य वाटप वापरून केली जाते. पॅरेटो-कार्यक्षमतेची जास्त योग्य व्याख्या पुढीलप्रमाणे.

व्याख्या:

इतर कोणतेही व्यवहार्य वाटप X उपलब्ध नसल्यास व्यवहार्य उपभोग वाटप $\hat{x}$ हे पॅरेटो - कार्यक्षम असेल.

१. X हे वितरण सर्व ग्राहकांना कमीत कमी $\hat{x}$ इतकी उपयुक्तता देते.

२. X हे वितरण कमीतकमी एका ग्राहकास $\hat{x}$ पेक्षा अधिक उपयुक्तता देते.

वरील दोन अटींचा सारांश असा की, पर्यायी वाटप उपलब्ध नसल्यास वितरण $\hat{x}$ हे पॅरेटो कार्यक्षम आहे. ज्यामुळे कोणाचेही नुकसान न करता इतरांचे काल्यान साधता येईल. म्हणजेच अर्थव्यवस्थेत एखाद्याला मिळणाऱ्या आर्थिक फायद्यामुळे दुसऱ्या एखाद्याला नुकसान होणार नाही.

या टप्प्यावर हे देखील लक्षात घेतले पाहिजे की, पॅरेटो-कार्यक्षमतेची व्याख्या नकारात्मक वितरणापेक्षा, काही चांगले शोधण्यात अक्षम आहे. ती कार्यक्षमतेच्या व्याख्येपेक्षा काही वेगळी आहे जे वाटपातील काही सकारात्मक बाबी शोधते. पॅरेटो-कार्यक्षमता वितरणाच्या समस्यांचा सामना करण्याऐवजी कोणाची तरी बाजू घेते. म्हणूनच पॅरेटो-कार्यक्षमता अनेक ग्राहकांवर काम करते.

१.३.२. कल्याणकारी अर्थशास्त्राची प्रमेय:

अर्थव्यवस्थेचे कल्याणकारी गुणधर्म, ज्यांना सामान्यत: कल्याण अर्थशास्त्राचे दोन प्रमेय म्हणून ओळखले जाते, जे स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थेच्या इष्टतेबद्दलच्या दाव्यांचा आधार आहे. थोडक्यात, प्रथम प्रमेय नमूद करते स्पर्धात्मक संतुलन म्हणजे परेटो-कार्यक्षमता आणि द्वितीय प्रमेय हे कोणतेही पॅरेटो-कार्यक्षम वाटप स्पर्धात्मक समतोल म्हणून विकेंद्रित केले जाऊ शकते. एकत्रितपणे विचार केल्यास, कल्याणकारी अर्थशास्त्राची प्रमेय हि धोरणात्मक दृष्ट्या महत्त्वपूर्ण आहेत आणि त्यांनी स्पर्धेला प्रोत्साहन दिले आहे. एजवर्थ बॉक्स आकृतीचा वापर करून दोन्ही-प्रमेय दोन ग्राहक विनिमय अर्थव्यवस्थेसाठी सहजपणे दर्शविले समजून घेतली जाऊ शकतात. पहिली पायरी म्हणजे पॅरेटो-कार्यक्षम वाटप वेगळे करणे. आकृती १.१ आणि बिंदू 'a' वरील वाटप विचारात घेतल्यास. हे पॅरेटो-कार्यक्षम वाटप नसल्याचे दर्शविण्यासाठी, पर्यायी वाटप शोधणे आवश्यक आहे जे कमीतकमी एका ग्राहकाला उच्चतम उपयुक्तता प्रदान करेल आणि इतर ग्राहकांना निम्न उपयोगिता देणार नाही.बिंदू 'b' वरील वितारानाकडे जात असताना बिंदू 'a' च्या तुलनेत दोन्ही ग्राहकांची उपयुक्तता वाढते — अशा परिस्थितीत बिंदू 'b' बिंदू 'a' पेक्षा पॅरेटो-कार्यक्षम आहे. यावरून हेसिद्ध होते की बिंदू 'a' पॅरेटो-कार्यक्षम नाही. बिंदू 'c' चे वाटप दोन्ही ग्राहकांना बिंदू 'b' पेक्षा जास्त उपयुक्तता प्रदान करते. बिंदू 'c' चे वाटप परेटो-कार्यक्षम आहे. बिंदू 'c' पासून प्रारंभ केल्यास,पुढील वाटपात कोणत्याही बदलांमुळे कमीतकमी एका ग्राहकाची उपयुक्तता कमी होते. बिंदू 'c' ची वैशिष्ट्य म्हणजे तो दोन ग्राहकांच्या समवृत्ती वक्रांमधील

स्पर्शिकतेच्या बिंदूवर आहे. हा स्पर्शिकेचा बिंदू असल्याने त्यापासून दूर गेल्यास दोन ग्राहकांपैकी एकास निम्न समवृत्ती वक्रावर स्थानांतर करावे लागेल . उदासीनता वक्र स्पर्शिका असल्याने त्यांचे उतार समान असतात. म्हणून MRS1 1,2 = MRS2 1,2. (1.2)

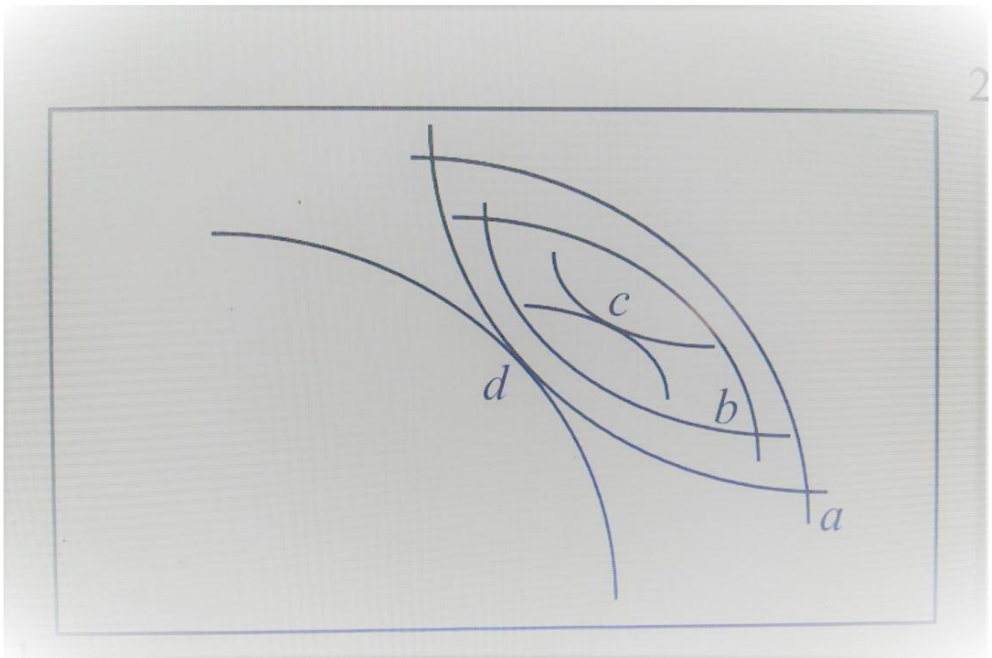

आकृती १.१

ही समानता सुनिश्चित करते की पहिला ग्राहक वस्तू २ साठी वस्तू १ ची आदला बदल करू इच्छित असेल त्या दरानेच दुसरा ग्राहक त्या दोन वस्तूंची आदलाबदल करेल. स्पर्श बिंदूवरील दोन ग्राहकांच्या सीमांत मूल्यांकनाची ही समानता परिणामी पुढे कोणत्याही ग्राहकास नुकसान न करता दुसऱ्याचा फायदा करतनाही आणि त्यामुळे बिंदू c परेटो कार्यक्षम बनतो. बिंदू c वरील परेटो-कार्यक्षम वाटप हे वेगळे नाही. खरं तर दोन ग्राहकांच्या समवृत्ती वक्रांमधील स्पर्शाचे अनेक बिंदू आहेत. दुसरे परेटो-कार्यक्षम वाटप आकृती १.१ मधील बिंदू d वर आहे. एकत्रितपणे, सर्व पॅरेटो-कार्यक्षम वाटप एजव्हर्थ बॉक्समध्ये एक लोकस तयार करतात ज्यास करार वक्र म्हणतात. वरील विवेचनावरून आता प्रथम प्रमेय प्रदर्शित करणे शक्य आहे. प्रारंभिक वाटप बिंदू किंमत रेषेद्वारे एक स्पर्धात्मक समतोल देतो, ω, ते एकाच वेळी दोन्ही समवृत्ती वक्रांना स्पर्श करते. स्पर्शिकतेचा सामान्य बिंदू ग्राहकांच्या निवडीमध्ये होतो ज्यामुळे मागणीच्या समतोल पातळीवर परिणाम होतो. आकृती १.२ मध्ये बिंदू e द्वारे अशी समतोलता दर्शविली जाते. समतोलपणा समवृत्ती वक्रांच्या स्पर्शिकेचा बिंदू असल्यामुळे तो परेटो-कार्यक्षम देखील असणे आवश्यक आहे. एजवर्थ बॉक्ससाठी, हे प्रतिस्पर्धी संतुलन पॅरेटो-कार्यक्षम आहे. हा परिणाम पाहण्याचा वैकल्पिक मार्ग हे लक्षात ठेवणे आहे की प्रत्येक ग्राहक त्या क्षणी उपयुक्तता वाढवितो जिथे त्यांची बजेटची मर्यादा सर्वाधिक समवृत्ती वक्रांकडे स्पर्श करते. सीमांत पर्यायता दर

वापरुन, ग्राहकांसाठी MRSh 1,2 = p1/p2 असलेली. स्पर्धात्मक समज अशी आहे की दोन्ही ग्राहक एकाच किंमतींच्या गटावर प्रतिक्रिया देतात,

MRS1 1,2 = p1 p2 = MRS2 1,2. (1.3)

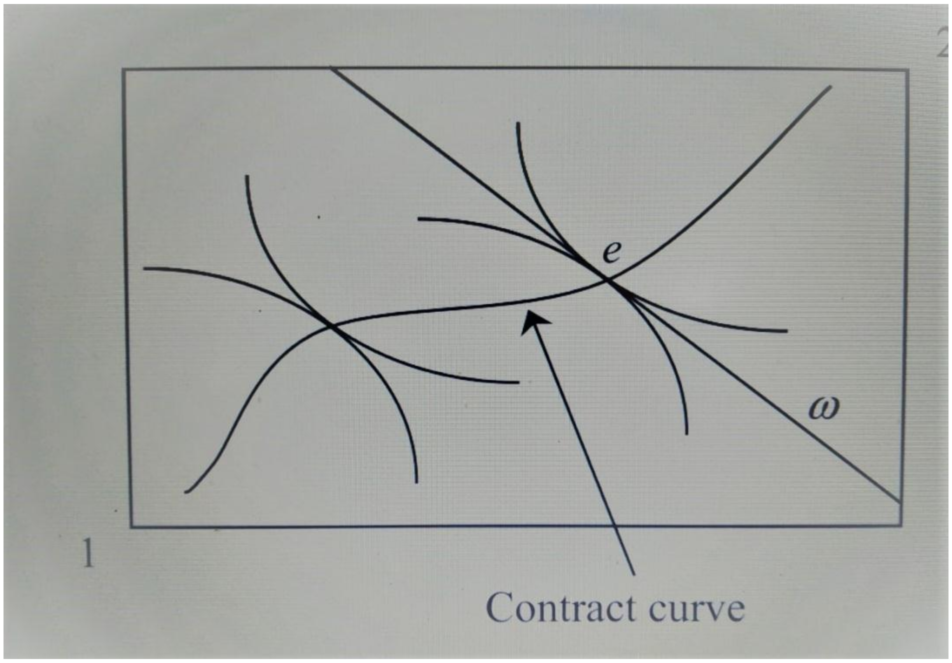

आकृती १.२

या स्थितीची तुलना केल्यास एक वैकल्पिक प्रात्यक्षिक मिळते की स्पर्धात्मक समतोल पेरेटो-कार्यक्षम आहे. कार्यक्षमता सुनिश्चित करण्यासाठी वेगवेगळ्या आर्थिक मध्यस्थांच्या स्वतंत्र निर्णयांमध्ये समन्वय साधण्यासाठी किंमतींची पुन्हा भूमिका दर्शवते. या चर्चेचा सारांश प्रमेयाच्या विधानात देता येतो.

१.३.२.१ कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे पहिला प्रमेय:

हे अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी मानी केले आहे की पूर्ण स्पर्धा हा बाजारपेठेचा एक आदर्श प्रकार आहे जो परेटो इष्टतमता किंवा जास्तीत जास्त समाज कल्याणची प्राप्ती सुनिश्चित करतो कारण पूर्ण स्पर्धा यासाठी आवश्यक असलेल्या सर्व सीमांत अटी पूर्ण करते. मूलत: परेटो इष्टतमतेमध्ये समुदायाच्या संसाधनांचा वापर आणि वाटपात कार्यक्षमता समाविष्ट असते. वर दर्शविल्याप्रमाणे, जर परेटो कार्यक्षमता प्राप्त झाली नाही तर असे सूचित होते की कोणचेही नुकसान केल्याशिवाय एखाद्याचे भले केले जाऊ शकते. अशा एका सार्वजनिक धोरणाद्वारे संसाधनांचे पुनर्गठन करून समाज कल्याण वाढवण्याची संधी आहे, उत्तम प्रकारे स्पर्धात्मक बाजारपेठेत पोहोचलेल्या सामान्य समतोलपणाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे परेटो इष्टतमतेच्या अर्थाने जास्तीत जास्त समाज कल्याण किंवा आर्थिक कार्यक्षमता वाढवणे. हे कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे पहिले किंवा मूलभूत प्रमेय म्हणून ओळखले जाते. हे प्रमेय म्हणजे, व्यक्तींमध्ये बदल होण्यापासून किंवा भिन्न वस्तूंच्या उत्पादनात संसाधनांचे वाटप करण्यापासून त्यांचे कल्याण वाढविण्याच्या सर्व शक्यता

होय. कल्याणकारी अर्थशास्त्राच्या पहिल्या प्रमेयानुसार स्पर्धात्मक समतोल कसा ठरतो हे हे आपण पुढे पाहणार आहेत.

१) पूर्ण स्पर्धा, वस्तूंचे कार्यक्षम वाटप किंवा इष्टतम वितरण:

ग्राहकांमध्ये वस्तूंच्या वितरणासंदर्भात परेटो इष्टतमता गाठण्यासाठी "X" आणि "Y" या दोन वस्तूमधील प्रतिस्थापना दर (MRS) कोणत्याही जोडीच्या ग्राहकांसाठी समान असावा. "A" आणि "B" असे दोन ग्राहक ज्यांच्यात दोन वस्तू "X" आणि "Y" वितरीत करायच्या आहेत. पूर्ण स्पर्धेअंतर्गत सर्व वस्तूंचे दर दिले जातात आणि ते सर्व ग्राहकांना समान असतात . असेही गृहित धरले जाते की ग्राहक त्यांच्या बजेटच्या मर्यादेच्या अधीन त्यांचे जास्तीत जास्त समाधान करण्याचा प्रयत्न करत असतो. आता दोन वस्तूंच्या किंमती दिल्यास ग्राहक "A" जेव्हा "X" आणि "Y" या दोन वस्तू खरेदी करतो तेव्हा त्याचे समाधान अधिक वाढवते.

$MRS^{A}_{xy} = P_x/P_y$ .... (१)

"X" आणि "Y" या दोन वस्तू इतक्या प्रमाणात खरेदी केल्या व वापरल्या जातात तेव्हा ग्राहक B देखील समतोल (जास्तीत जास्त समाधान) प्राप्त करेल:

$MRS^{B}_{xy} = P_x/P_y$ ....(२)

सर्व ग्राहकांसाठी वस्तूंच्या किंमती समान किंवा एकसारख्या असणे ही पूर्ण स्पर्धेची महत्वाची अट असल्याने, वरील दोन समीकरणे (१) आणि (२) मधील Px/Py वस्तूंचे मूल्य प्रमाण ग्राहक "A" आणि ग्राहक "B" यांच्यासाठी समान असेल. म्हणूनच, वरील (१) आणि (२) समीकरणांवरून असे लक्षात येते की पूर्ण स्पर्धेच्या अटींमध्ये 'X' आणि 'Y' या दोन वस्तूंमधील प्रतिस्थापनाचा किरकोळ दर दोन ग्राहकांसाठी समान असेल. तो पुढील प्रमाणे,

$MRS^{A}_{xy} = P_x/P_y = MRS^{B}_{xy} = P_x/P_y$

सदर परिणाम हा कोणत्याही ग्राहकाच्या जोडीच्या संदर्भात कोणत्याही वस्तूंच्या जोडीसाठी योग्य असतील.

ii) पूर्ण स्पर्धा आणि घटकांचे इस्टतम वाटप:

पॅरेटो इष्टतमतेची दुसरी सीमान्त अट विविध वस्तूंच्या उत्पादन घटकांच्या योग्य वाटपाशी संबंधित आहे. या अटीस अनुसरून कोणत्याही दोन घटकांमधील दरातील तांत्रिक अदलाबदलीचा दर (MRTS) कोणत्याही दोन वस्तूंच्या उत्पादनात उत्पादन घटक, उदाहरणार्थ श्रम आणि भांडवल यांच्यातील अदलाबदलीचा दर समान असले पाहिजे. ही परिस्थिती पूर्ण स्पर्धेतूनही मिळविली जाऊ शकते. पूर्ण स्पर्धेत काम करणाऱ्या उत्पादनसंस्थेसाठी उत्पादन घटकासाठी पूर्ण स्पर्धात्मक किंमतीत दिलेली असते व ती समान असून समतोल असते (म्हणजेच, दिलेल्या स्तरासाठी कमीतकमी उत्पादन खर्च करते) दिलेल्या उत्पादन घटकांच्या जोडीमध्ये सम उत्पादन वक्र आणि सम उत्पादन खर्च वक्र एकमेकास स्पर्श करतात. सम उत्पादन वक्राचा उतार दोन घटकांमधील तांत्रिक

बदलीचा किरकोळ दर दर्शवितो आणि सम उत्पादन खर्च वक्राचा उतार दोन घटकांच्या किंमतींचे प्रमाण दर्शवितो. अशा प्रकारे पूर्ण स्पर्धेअंतर्गत उत्पादन खर्च कमी करणारी उत्पादन संस्था वस्तू 'X' चे उत्पादन करत असताना सीमांत तांत्रिक अदलाबदलीचा दर दोन घटकांच्या किंमतीचे गुणोत्तराइतका होईल.

$MRS^{x}_{LK} = w/r$………………… (1)

जिथे अनुक्रमे 'w' आणि 'r ' हे श्रम आणि भांडवलाचे दर आहेत आणि $MRTS^{x}_{LK}$ "X" वस्तूच्या उत्पादनात कामगार आणि भांडवलामधील तांत्रिक प्रतीस्थापनेचा सीमांत दर आहे. तसेच उत्पादन संस्था 'B' "Y" वस्तूचे उत्पादन करते आणि पूर्ण स्पर्धेखाली काम करते तेव्हा श्रम आणि भांडवलाच्या प्रतीस्थापनेचा सीमांत दर पुढील प्रमाणे असतो.

$MPS^{Y}_{LK} = w/r$ ………………….(२)

पूर्णस्पर्धा अंतर्गत घटकांची किंमत सर्व उत्पादन संस्थांसाठी समान असते, म्हणून प्रत्येक उत्पादन संस्थांसाठी अशा घटकांचा वापर अशा प्रकारे समायोजित करेल की वस्तूंच्या उत्पादनात श्रम आणि भांडवल यांच्या तांत्रिक बदलाचा सीमांत दर (MRTS) सूत्रातील w/r इतका असेल. इतर शब्दांमध्ये समान घटक किंमतीचे गुणोत्तर या सर्वांसाठी समान असेल आणि वेगवेगळ्या वस्तू तयार करणाऱ्या या कंपन्यांचे MRTSLK समान केले जातील. त्यानंतर पूर्ण स्पर्धा अंतर्गत (१) आणि (२) सूत्रानुसार पुढील सूत्र मिळेल.

$MRS^{x}_{LK} = MPS^{Y}_{LK}$

यावरून असे लक्ष्यात येते कि, पूर्ण स्पर्धा विविध उत्पादनसंस्थांना त्यांच्या उत्पादनाकरीता उचित संसाधन वितरणाची हमी देते.

iii) पूर्ण स्पर्धा आणि सामान्य आर्थिक कार्यक्षमता:

परेटो कार्यक्षमता गाठण्यासाठी सर्वात महत्वाची अट अशी आहे ती म्हणजे वाटपाची इष्टतम दिशा किंवा उत्पादनाची रचना होय. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर या परिस्थितीत विविध वस्तूंचे किती प्रमाणात उत्पादन केले पाहिजे आणि त्यानुसार संसाधने वाटप केली जाणे आवश्यक आहे. यास संसाधनांच्या इष्टतम वाटपासाठीच्या सामान्य स्थितीच्या संदर्भात असल्यामुळे या अटीस सामान्य आर्थिक कार्यक्षमतेची अट असे देखील संबोधले जाते. ही अट असे नमूद करते की, कोणत्याही ग्राहकाला कोणत्याही दोन वस्तूंमधील प्रतिस्थापनाचा सीमांत दर हा या दोन वस्तूंमधील समाजाच्या परिवर्तनाच्या सीमांत दराइतकाच असावा पूर्ण स्पर्धेच्या अटीनुसार, प्रत्येक उत्पादनसंस्था समतोलाइतके उत्पादन करते. परिणामी वस्तूंचा सीमांत उत्पादन खर्च हा वस्तूच्या किंमतीइतकीच आहे. अशा प्रकारे, पूर्ण स्पर्धेतील उत्पादन संस्थांसाठी, MCx= Px, MCy = Py, जिथे MCx, आणि MCy, वस्तू 'X' आणि 'Y' चे उत्पादन घेण्यासाठी अनुक्रमे ' Px ' आणि ' Py' इतका उत्पादन खर्च आहे. म्हणून, असा निष्कर्ष काढता येतो की पूर्ण स्पर्धेतील उत्पादन संस्था जेव्हा त्या वस्तूंचे उत्पादन पुढील प्रमाणात करतात तेव्हा समतोलात असतात.

$MC_x/MC_y = P_x = P_y$ ……………………… (१)

दोन वस्तूंच्या सीमांत उत्पादन खर्चाचे गुणोत्तर त्यांच्यातील परिवर्तनाचा सीमांत दर दर्शवते. म्हणूनच, प्रत्येक उत्पादन संस्था हि पूर्ण स्पर्धेत कार्यरत असते.

$MRT_{xy} = MC_x/MC_y = P_{x/}P_y$ ……………………(२)

जेव्हा खरेदीच्या बाजूने पूर्ण स्पर्धा अस्तित्वात असते, तेव्हा प्रत्येक ग्राहक त्याचे समाधान वाढवत असतो आणि समतोल स्थितीत असतो जेथे दिलेल्या बजेट रेषेला त्याच्या समवृत्ती वक्राने स्पर्श केलेला असतो. दुसऱ्या शब्दांत स्पष्ट करावयाचे झाल्यास, पुढील स्थिती मध्ये प्रत्येक ग्राहक समतोल स्थितीत असतो जेव्हा:

$MRS_{xy} = P_x/P_y$,

पूर्ण स्पर्धेअंतर्गत, Px/Py या दोन वस्तूंच्या किंमतींचे गुणोत्तर ग्राहक आणि उत्पादकासाठी समान आहे, ते MRSxy = MRTxy वरील (१) आणि (२) वरून खालीलप्रमाणे आहे.

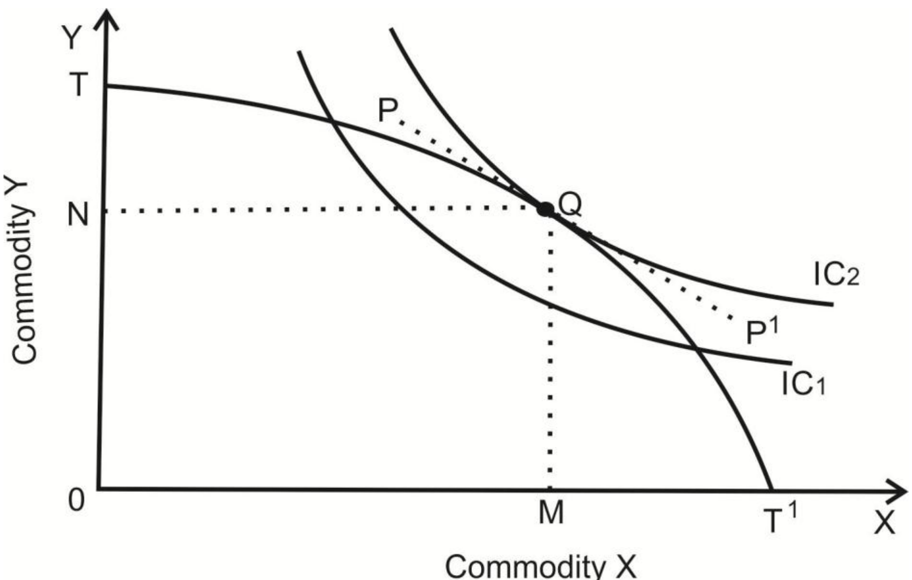

आकृती क्र. १.३ पूर्ण स्पर्धेअंतर्गत X **पॅरेटो- इस्टतम उत्पादनाची रचना.**

त्याचप्रमाणे, इतर कोणत्याही वस्तूंच्या जोडीसाठी हि स्थिती उत्तम राहील. अशा प्रकारे, पूर्ण स्पर्धा पॅरेटो इष्टतम रचना किंवा उत्पादनाच्या दिशेसाठी आवश्यक असलेल्या सामान्य स्थितीचे समाधान करते. हे आकृती १.३ मध्ये दर्शविले आहे जेथे समवृत्ती वक्र IC2 मधील स्पर्श बिंदू Q वर, ग्राहकांच्या आवडीनिवडी दर्शविण्यात आल्या आहेत आणि परिवर्तन वक्र TT' समुदायाच्या उत्पादन शक्यतांचे प्रतिनिधित्व करतो, सामान्य समतोल पूर्ण स्पर्धेत साधला जातो. Q या समतोल बिंदूवर, X वस्तूंचे OM इतके उत्पादन, तर ON इतके उत्पादन Y वस्तूंचे केले जाते. ग्राहक त्याच्या उच्चतम शक्य समवृत्ती वक्र IC2 वर आहे, आणि MRSxy = MRTxy या उत्पादनाच्या मिश्रणातून कोणतेही विचलन (X चे OM आणि Y चे ON) ग्राहकांचे कल्याण कमी करेल. अशाप्रकारे, बिंदू Q मधील स्पर्धात्मक समतोल पॅरेटो उत्पादनाच्या चांगल्या दिशेचे प्रतिनिधित्व करतो.

iv) परिपूर्ण स्पर्धा आणि विशेषिकरणाची इस्टतम पातळी:

विविध उत्पादन संस्थाद्वारे उत्पादनातील विशेषीकरणाच्या पातळी संदर्भात पॅरेटो इष्टतमतेसाठी, कोणत्याही दोन उत्पादनांमधील परिवर्तनाचा सीमांत दर (MRT) दोन उत्पादने तयार करणाऱ्या कोणत्याही दोन उत्पादन संस्थांसाठी समान असावा. 'X' आणि 'Y' या दोन उत्पादनांची निर्मिती करणाऱ्या A आणि B या दोन उत्पादन संस्था गृहीत धरल्यास. उत्पादनांच्या विशेशिकरणाच्या पातळी संदर्भात पॅरेटो इष्टतमता गाठण्यासाठी पुढील स्थिती आवश्यक आहे:

$MRT^{A}_{xy} = MRT^{B}_{xy}$

येथे MRT उत्पादने X आणि Y मधील रूपांतरना चा सीमांत दर दर्शवते.

आता, पूर्ण स्पर्धेअंतर्गत काम करणारी आणि X आणि Y हि दोन उत्पादने तयार करणारी उत्पादन संस्था, दोन उत्पादनामधील बदलांच्या सीमांत दाराशी (MRTxy) दोन उत्पादनांच्या किमतीच्या गुणोत्तराची बरोबरी करेल जेणेकरून त्याचा नफा अधिकतम होईल. या ठिकाणी अनेक उत्पादने घेणारी उत्पादन संस्था समतोल पातळीवर असेल.

परिवर्तन वक्र एक सम-महसूल रेषेला स्पर्श करेल. परिवर्तन वक्रा सह सम-महसूल वक्राच्या स्पर्शिका दोन उत्पादनांच्या किंमतीच्या गुणोत्तरासह, दोन उत्पादनांमधील परिवर्तनाच्या सीमांत दराची समानता दर्शवते. पूर्ण स्पर्धेअंतर्गत सर्व उत्पादनांच्या किंमती सर्व उत्पादनसंस्थांसाठी समान किंवा एकसमान असतात, उत्पादन संस्था केवळ किंमती घेणारे असतात त्यांचा उत्पादनांच्या किंमतींवर वैयक्तिक प्रभाव नसतो. परिणामी, पूर्ण स्पर्धेत असलेल्या सर्व उत्पादन संस्था त्यांच्या उत्पादनांच्या किंमतीच्या समान गुणोत्तरासह दोन उत्पादनांमधील परिवर्तनाच्या त्यांच्या किरकोळ दराशी बरोबरी करतील. हे दोन उत्पादनांमधील परिवर्तनाचा किरकोळ दर सर्व उत्पादन संस्थांसाठी समान असेल.वरील वापरलेल्या सूत्रानुसार , परिपूर्ण स्पर्धेअंतर्गत उत्पादन संस्था A समतोलात असेल जेव्हा:

$MRT^{A}_{xy} = P_x/P_y$

त्याचप्रमाणे, पूर्ण स्पर्धेअंतर्गत उत्पादन संस्था B समतोलावर असेल जेव्हा

$MRT^{B}_{xy} = P_x/P_y$

उत्पादनांच्या किमतीचे गुणोत्तर Px/Py हे दोन्ही उत्पादन संस्थांसाठी सारखेच असल्याने, त्या पूर्ण स्पर्धेचे अनुसरण करतील

$MRT^{A}_{xy} = MRT^{B}_{xy}$

v) पूर्ण स्पर्धा आणि इष्टतम घटक-उत्पादन संबंध:

पॅरेटो इस्टतम पातळी मिळवण्यासाठी आवश्यक असलेली चौथी अट असे सांगते की, कोणत्याही घटकामध्ये आणि कोणत्याही वस्तूमध्ये परिवर्तनाचा सीमांत दर हा घटक वापरणाऱ्या आणि वस्तूंचे उत्पादन करणाऱ्या कोणत्याही उत्पादन संस्थेसाठी समान असणे

आवश्यक आहे. घटक आणि वस्तू यांच्यातील परिवर्तनाचा सीमांत दर म्हणजे त्या वस्तूच्या उत्पादनातील घटकाचे सीमांत भौतिक उत्पादन होय.

म्हणून, या अटीनुसार घटकाचा सीमान्त भौतिक उत्पादन दर हा सर्व घटकांसाठी आणि सर्व उत्पादनसंस्थांसाठी समान असणे आवश्यक आहे. कारण ते घटक वापरतात आणि उत्पादन करतात. ही स्थिती परिपूर्ण स्पर्धेच्या अटींमध्ये देखील आहे. समतोल राखण्यासाठी उत्पादन घटकांच्या बाजारामध्ये पूर्ण स्पर्धेअंतर्गत एखादी उत्पादन संस्था अशा घटकाचा वापर करेल जी घटकाच्या किंमतीला उत्पादन घटकांच्या सीमान्त उत्पादनाच्या (VMP) मूल्याशी बरोबरी करेल. आता, घटकाच्या किरकोळ उत्पादनाचे मूल्य हे उत्पादन घटकाच्या (MPP) किरकोळ भौतिक उत्पादन आणि वस्तूच्या किंमतीचा गुणाकार (P_x) आहे. आपण उत्पादन घटकाचे उदाहरण म्हणून श्रम घेऊ आणि श्रमाची किंमत, म्हणजे त्याचे वेतन दर. अशा प्रकारे,

VMP of a factor – MP_L, P_x

वरील विवेचनावरून उत्पादन संस्था A ला समतोल साधण्यासाठी पुढील स्थिती सध्य करावी लागेल.

$w = VMP^A_L = MP^A_L . P_x$

$w/P_x = MP^A_L$………………………………..(१)

त्याचप्रमाणे दुसरी उत्पादन संस्था B साठीचा समतोल.

$w = VMP^B_L = MP^B_L . P_x$

$w/P_x = MP^B_L$………………………………..(२)

तरी उत्पादन घटक w ची किंमत व उत्पादनाची किंमत (P_x) हि सर्व उत्पादन संस्थांसाठी सारखी असल्याने वरील (१) व (२) नुसार

$MP^A_L = MP^B_L$

म्हणजे, उत्पादन घटकाचे सीमांत भौतिक उत्पादन A आणि B या दोन्ही उत्पादन संस्थांसाठी समान वस्तू बनवतात. पूर्ण स्पर्धेअंतर्गत काम करणाऱ्या कोणत्याही उत्पादन संस्थांसाठी हे योग्य आहे.

१.३.२.२ कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे दुसरे प्रमेय:

वरील विवेचनावरून आपण उत्तम प्रकारे स्पर्धात्मक सामान्य समतोल हा कल्याणकारी अर्थशास्त्राच्या पहिल्या किंवा मूलभूत प्रमेयाकडे नेतो हे आपण समजून घेतले आहे, म्हणजेच स्पर्धात्मक समतोल हा परेटो इष्टतम आहे. कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे दुसरे प्रमेय, ज्यानुसार प्रत्येक परेटो इष्टतम परिस्थितीसाठी प्रारंभिक उत्पन्न वितरण किंवा घटक संपत्ती पाहता समतोल हा स्पर्धात्मक आहे. उदाहरणार्थ प्रतीस्थापनेच्या पॅरेटो इष्टतमतेचे उदाहरण घेतल्यास. जेव्हा समवृत्ती वक्र, मूळ बिंदुला बहिर्वक्र असतो, तेव्हा प्रतीस्थापनेचा करार वक्रावर प्रत्येक कार्यक्षम वाटप (म्हणजे, पॅरेटो इष्टतम वितरण) हे काही वस्तूंच्या

सुरुवातीच्या वितरणासाठी किंवा व्यक्तींमध्ये घटकांचे वाटपा साठी (1e उत्पन्न) स्पर्धात्मक समतोल असते. याचा अर्थ असा होतो की समाजात उत्पन्नाचे प्रारंभिक वितरण काहीही असले तरी व्यक्तींमध्ये वस्तूंची देवाणघेवाण आणि वितरणासंदर्भात पॅरेटो इष्टतमता किंवा आर्थिक कार्यक्षमता पूर्णतः स्पर्धात्मक समतोल द्वारे पोहोचवली जाऊ शकते. पुढील आकृतीचा विचार केल्यास जिथे दोन व्यक्तींमधील वस्तूंचे वाटप दाखवण्यात आले आहे. जर दोन वस्तूंमधील प्रारंभिक वितरण बिंदू K द्वारे दिले गेले असेल, तर पूर्ण स्पर्धेमुळे किंमत रेषा P1, P1 द्वारे दर्शविल्याप्रमाणे वस्तूंच्या किमतीचे गुणोत्तर ठरू शकते, जेणेकरून प्रतीस्थापने द्वारे दोन व्यक्ती बिंदू S वर पोहोचू शकतील.हा बिंदू दोन्ही व्यक्तीसाठी उच्च स्तराचे कल्याण दर्शविते आणि ते करार वक्राच्या वळणावर असल्याने ते परेटो इष्टतम आहे. त्याचप्रमाणे, जर वस्तूंचे आरंभिक वितरण (म्हणजे वास्तविक उत्पन्न) बिंदू R द्वारे दर्शविण्यात आले असेल, तर दोन वस्तूंचे पूर्ण स्पर्धा P2, P2 द्वारे दिलेल्या दोन वस्तूंचे किंमत गुणोत्तर ठरवू शकते, जेणेकरून प्रतीस्थापनेद्वारे दोन व्यक्ती करार वाक्रावरील T बिंदूवर पोहोचू शकतात जो परेटो इष्टतम आहे.

आकृति क्र. १.४

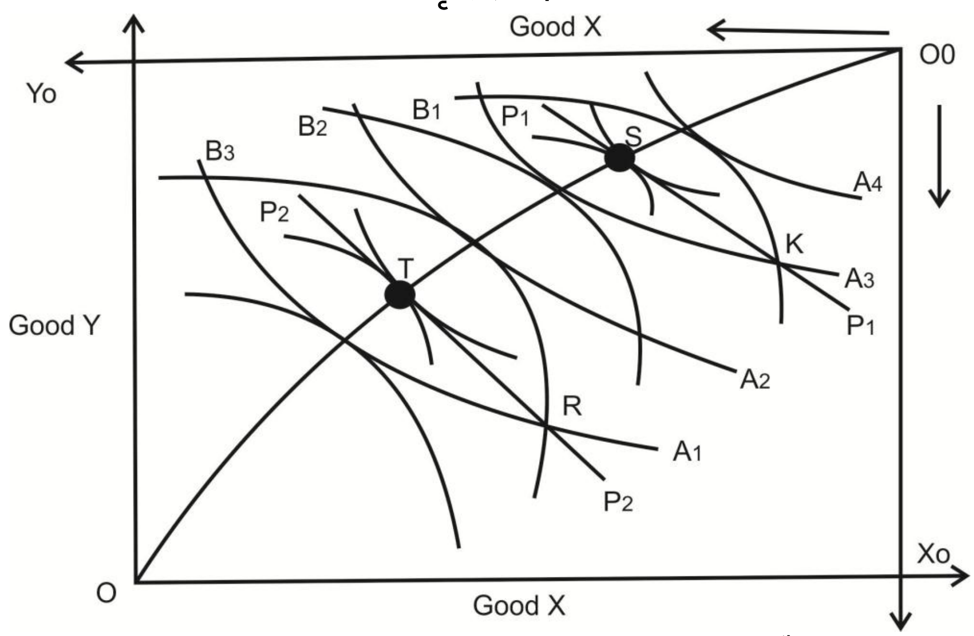

(Ref: Dr. H L Ahuja, Advanced Economic theory, 19th Revised edition.)

१.४ एकरकमी कर आणि हस्तांतरण (LUMPSUM TAXES AND TRANSFER)

दुसऱ्या प्रमेयाच्या चर्चेत ज्याद्वारे विकेंद्रीकरण साधले जाते त्या यंत्रणेचे वर्णन नाही. त्याऐवजी प्रमेय च्या वक्तव्यामध्ये ग्राहकांना पॅरेटो-कार्यक्षम वाटप करण्यासाठी ग्राहकांना वस्तू खरेदी करण्यासाठी पुरेसे उत्पन्न दिले जाते. द्वितीय प्रमेयांचे व्यावहारिक मूल्य हे सरकारच्या आवश्यक उत्पन्नाचे स्तर वाटप करण्यात सक्षम होण्यावर अवलंबून असते. हे

प्रमेय सिद्ध होण्यासाठी ग्राहकांमध्ये एकरकमी हस्तांतरण (Lumpsum Transfer) होणे आवश्यक आहे.

एखाद्या ग्राहकाच्या वागणुकीत कोणताही बदल केल्यास त्या हस्तांतरणाच्या आकारावर परिणाम होऊ शकत नाही असे हस्तांतरण एकरकमी म्हणून केले जाते. उदाहरणार्थ, एखादा ग्राहक कमी मेहनत घेणे किंवा वस्तूंचा वापर कमी करणे निवडत असेल तर तो हस्तांतरणाच्या आकारावर परिणाम करू शकणार नाही. आयकर किंवा वस्तू कर यासारख्या अन्य करांमधून एकरकमी हस्तांतरण यात फरक करते, ज्यासाठी वागणुकीतील बदल हा कर भरण्याच्या मूल्यावर परिणाम करत असतो. सार्वजनिक अर्थशास्त्राच्या सैद्धांतिक विश्लेषणामध्ये एकरकमी हस्तांतरण खूप विशेष भूमिका पार पडत असते. कारण ते एक पुनर्वितरणाचे आदर्श साधन आहेत.

दुसरे प्रमेय संकल्पित एकरकमी हस्तांतरणामध्ये आवश्यक तेवढी पातळी सुनिश्चित करण्यासाठी ग्राहकांमध्ये मोठ्या प्रमाणात पैसे व समभागांचे हस्तांतरण करते. या हस्तांतरणामुळे काही ग्राहकांचा फायदा होईल तर इतर ग्राहकांचे नुकसान होईल. हस्तांतरणाचे मूल्य बदलता येत नाही, तरी एकरकमी हस्तांतरणामुळे ग्राहकांच्या वागणुकीवर परिणाम होतो कारण त्यांचे उत्पन्न एकरकमी हस्तांतरणामुळे कमी झालेले किंवा वाढले असते - हस्तांतरणामुळे उत्पन्नावर परिणाम होतो परंतु वस्तूंचे पर्याय बदलू शकत नाहीत. अशा हस्तांतरणाशिवाय निवडलेल्या वाटपाचे विकेंद्रीकरण करणे शक्य होणार नाही. विनिमय अर्थव्यवस्थेमधील दुसऱ्या प्रमेयाचे स्पष्टीकरण, एकरकमी हस्तांतरणाची भूमिका व त्याचे स्वरूप स्पष्ट करते. प्रारंभिक देयता बिंदू हा अर्थव्यवस्थेचा प्रारंभ बिंदू आहे. असे गृहीत धरले जाते की बिंदू e वर परेटो-कार्यक्षम वाटप विकेंद्रित करणे आवश्यक आहे, तर नवीन अर्थसंकल्पाची मर्यादा साध्य करण्यासाठी उत्पन्नाची पातळी सुधारित करावी लागेल. समतोल किंमतींवर मूल्यमापन केले जाते तेव्हा प्रारंभीच्या वेळी h ची उत्पन्न पातळी phh असते. नवीन अर्थसंकल्पाची मर्यादा गाठण्यासाठी आवश्यक असलेल्या ग्राहकास हस्तांतरणाचे मूल्य Mh − ˆpωh = ˆp xˆ h − ˆpωh आहे. याची खात्री करण्याचा एक मार्ग म्हणजे ग्राहक १ कडून ग्राहक २ पर्यंत वस्तू x चे १ १ च्या प्रमाण हस्तांतरित करणे. समान मूल्यासह वस्तूंचे हस्तांतरण तितकेच चांगले कार्य करेल.

प्रतीमानाचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला तर एक समस्या उद्भवते. बहुतेक लोकांना श्रमाच्या विक्रीतून जवळजवळ संपूर्ण उत्पन्न मिळते जेणेकरून त्यांची आजीवन देयता श्रमाच्या पुरवठ्यावर अवलंबून आहे. एका व्यक्तीचे श्रम दुसऱ्या व्यक्तीस दिले जाऊ शकत नसल्यामुळे वेतन हस्तांतरित करणे अशक्य आहे. अशा अडचणींना सामोरे जात असताना एकरकमी करांच्या बाबतीत एकरकमी हस्तांतरणाची दुरुस्ती केली जाते. समजा दोन ग्राहक दोघेही आपले संपूर्ण संपत्ती pˆ किंमतीला विक्री करतात. हे दोन ग्राहकांसाठी pωˆ 1 आणि pωˆ 2 उत्पन्न निर्माणकरते. आता उपभोक्ता १ हा T1 = ˆp x १ १ कर भरेल आणि हा कर महसूल ग्राहक 2 ला हस्तांतरित केला जाईल म्हणून T 2 =−ˆp x १ १ = −T १ ग्राहक २ नकारात्मक कर भरतो किंवा त्यास अनुदान प्राप्त होते. T १, T २ करांची

जोडी देयतेच्या एकरकमी हस्तांतरणाप्रमाणे अर्थसंकल्पातील मर्यादा हलवते. करांची जोडी आणि देयतेचे हस्तांतरण हे आर्थिकदृष्ट्या समतुल्य आहे आणि अर्थव्यवस्थेवर समान प्रभाव टाकते. कर देखील एकरकमी असतात कारण ते कोणत्याही एका ग्राहकाच्या वर्तनाचा संदर्भ न घेता निर्धारित केले जातात आणि जरी ग्राहकाच्या वर्तनात बदल झाल्यास करमूल्यांवर कोणताही परिणाम होऊ शकत नाही.

एकरकमी कर हे वितरण उद्दीष्टे गाठण्यात यशस्वी ठरल्यामुळे सार्वजनिक अर्थशास्त्रात महत्वाची भूमिका निभावतात. वरील विवेचतून हे स्पष्ट झाले आहे की एकरकमी कर लागू केल्याने अर्थव्यवस्थेतील एकूण संपत्ती कमी होत नाही. गृह संस्थांनी त्यांचे वर्तन बदल्यास कराच्या पातळीवर परिणाम होऊ शकत नाहीत म्हणून, एकरकमी करांमुळे निवडीत कोणताही अडचण उद्भवत नाही. एकरकमी कर आकरणीमुळे कोणतीही संसाधने गमावली जात नाहीत, म्हणून कार्यक्षमतेवर कोणत्याही प्रकारचा खर्च न करता पुनर्वितरण साध्य केले जाते.

१.५ सारांश (SUMMARY)

पॅरेटो-कार्यक्षमता कमीतकमी एका ग्राहकाला इतरांना हानी नपोहचवता लाभ देतायेईल का? याचा विचार करून संसाधनांचे पुनर्वाटप करणे शक्य आहे का हे तपासून वाटप ठरवते. जर हे करणे शक्य असेल, तर तेथे शोषण विरहित नफा मिळेल. अर्थव्यवस्थेचे कल्याणकारी गुणधर्म, जे सामान्यतः कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे दोन प्रमेय म्हणून ओळखले जातात, पूर्ण स्पर्धात्मक बाजारपेठांमध्ये पोहोचलेल्या सामान्य समतोलाचे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य पॅरेटो इष्टतमतेच्या अर्थाने जास्तीत जास्त समाजकल्याण किंवा आर्थिक कार्यक्षमता ठरवते. प्रत्येक परेटो इष्टतम परिस्थितीसाठी प्रारंभिक उत्पन्नाचे वितरण किंवा उत्पादन घटक पाहता स्पर्धात्मक समतोल आहे. द्वितीय प्रमेयाच्या चर्चेमध्ये ज्या यंत्रणेद्वारे विकेंद्रीकरण साधले जाते त्याचे वर्णन केले गेले नाही. त्याऐवजी प्रमेयाच्या निवेदनात हे अंतर्भूत केले आहे की पॅरेटो-कार्यक्षम वाटप तयार करून वापर आणि नियोजित खरेदी करण्यासाठी ग्राहकांना पुरेसे उत्पन्न दिले जाते. दुसऱ्या प्रमेयाचे व्यावहारिक मूल्य हे सरकार आवश्यक उत्पन्नाचे स्तर ठरवून उत्पन्न वाटप करण्यास किती सक्षम आहे यावर अवलंबून आहे.

१.६ प्रश्न (QUESTIONS)

१. परेटो-कार्यक्षमता म्हणजे काय ? तपशीलवार चर्चा करा.

२. परिपूर्ण स्पर्धा आणि सामान्य आर्थिक कार्यक्षमता स्पष्ट करा.

३. कल्याणाचे द्वितीय प्रमेय समजावून सांगा.

*****

२

बाजार अर्थव्यवस्था आणि शासनसंस्था - II

घटक संरचना

२.० उद्दिष्टे

२.१ सरकारी हस्तक्षेपासाठीचे तर्क

२.२ बाह्यता आणि बाजारपेठेचे अपयश

२.३ कर

२.४ वितरण

२.५ ॲरोचे अशक्यता प्रमेय

२.६ प्रश्न

२.७ संदर्भ

२.१ उद्दिष्टे (OBJECTVES)

- ॲरोचा अशक्यता प्रमेय अभ्यासणे.
- सामाजिक निवड व मतदानाचे नियम अभ्यासणे.
- बाह्यता आणि बाजारपेठेचे अपयश यांचा अभ्यास करणे.

२.२ सरकारी हस्तक्षेपासाठीचे तर्क (RATIONALE FOR STATE INTERVENTION)

मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेच्या काल्पनिक परिस्थितीत सरकारच्या हस्तक्षेपाशिवाय अर्थव्यवस्थेचे वर्तन हेच अर्थव्यवस्थेमधील सरकारी हस्तक्षेपाचे प्रमुख कारण आहे. कल्याणकारी अर्थशास्त्राच्या मूलभूत प्रमेयांमधून, जर ही अर्थव्यवस्था उत्तम प्रकारे स्पर्धात्मक असेल आणि बाजारपेठांचा संपूर्ण संच असेल तर समतोल आहे असे गृहित धरले जाते व ते पॅरेटो-कार्यक्षम असते; म्हणजेच, एकाचे वाईट केल्याशिवाय दुसऱ्याचे चांगले केले जाऊ शकत नाही. जर असे गृहित धरले की, सामाजिक निर्णय वैयक्तिक हितावर आधारित असले पाहिजेत आणि लोकांना कशामुळे समाधान मिळते हे सरकारपेक्षा चांगले माहित असते, यावरून असे लक्षात येते की, कार्यक्षमतेच्या आधारावर सरकारी हस्तक्षेप आवश्यक नाही. काही लोकांच्या मते, विकेंद्रीकरणासाठीचा कार्यक्षमता युक्तिवाद मुक्त बाजारपेठेचे संपूर्ण मूल्य अधोरेखित करतो, कारण ते स्वतःच निवडण्याच्या अधिकाराचा आदर करतात; इतरांचा असा विश्वास आहे की, आर्थिक संस्था आणि राजकीय यंत्रणा यांच्यात एक संबंध आहे.

सरकारी भूमिकेचे स्पष्टीकरण देण्यासाठी स्पर्धात्मक समतोलाचा बिंदू संदर्भ म्हणून वापरला जातो. स्पर्धात्मक प्रक्रियेमधून उद्भवणारे वितरण समानतेच्या प्रचलित संकल्पनांशी साधर्म्य साधेल, याची खात्री पॅरेटो कार्यक्षमता देत नाही. सरकारच्या प्राथमिक कार्यांपैकी एक कार्य म्हणजे पुनर्वितरण आहे. व हे कार्य अर्थव्यवस्थेतील कार्यक्षमतेच्या गुणधर्मांचा नाश न करणाऱ्या उपाय योजनांद्वारे हे साध्य करणे आपेक्षित आहे. बहुधा कल्याणकारी अर्थशास्त्र एक रकमी कर लागू करू नयेत व एक रकमी हस्तांतरण करावे या गृहितकावर आधारित आहे. पुढे, अशी साधने विशेषत: पुरेशी लवचिक स्वरुपात उपलब्ध नसल्याने सरकारला उत्पन्न कर, संपत्ती कर, यासारखे कर लागू करावे लागतात. बेरोजगारी किंवा मजुरीशी संबंधित सामाजिक सुरक्षा योजनांचा लाभ जनतेस द्यावा लागतो.

दुसरे म्हणजे, अविश्वास धोरण, अर्थव्यवस्था पूर्णपणे स्पर्धात्मक असू शकत नाही. म्हणून उत्पादनसंस्था एकत्र येवून किंवा वैयक्तिक उत्पादनसंस्था त्यांच्या उत्पादनावर मर्यादा घालून ग्राहकांना अधिक किंमत आकारतील. असा कोणत्याही बाजाराचा मोठा वाटा एकाच उत्पादनसंस्थेस मिळू नये याची खबरदारी सरकारला घ्यावी लागते. परंतु अशी काही प्रकरणे आहेत जिथे प्रतिस्पर्धी संस्था मोठया संख्येने असणे अकार्यक्षम ठरते. बहुतेक प्रमाणात असे समजले जाते की, बऱ्याच उत्पादन प्रक्रियांमध्ये प्रमाणात परतावा वाढवण्याचा प्रारंभिक टप्प्यावर उच्च उत्पादनावर किमान सरासरी खर्चाचा मुद्दा महत्वपूर्ण असून, त्यामुळे एकाच उत्पादनसंस्थेकडे बाजाराचा महत्त्वपूर्ण भाग जाण्याची शक्यता निर्माण होते, परंतु उत्पादनसंस्थेला स्पर्धात्मक भागामध्ये विभाजित करणे व्यवहार्य आहे, परंतु यामुळे उत्पादनखर्च वाढेल. अशा “नैसर्गिक मक्तेदारी” ची उल्लेखनीय उदाहरणे म्हणजे टेलीफोन आणि वीज. शासकीय हस्तक्षेप नसल्यास या उद्योगांवर काही उत्पादन संस्थांद्वारे नियंत्रित मिळविले जाण्याची शक्यता असते परिणामी मक्तेदारी निर्माण होते. त्यानुसार, सरकार अशा उद्योगांवर थेट (युनायटेड किंगडमप्रमाणे) नियंत्रण ठेवू शकतात किंवा त्यांचे (अमेरिकेतल्या प्रमाणे) नियमन करू शकतात.

एकसंघ अर्थव्यवस्थेमध्ये जेव्हा वाढते, फल मिळण्याचे गृहीत धरले जाते, तेव्हा संशोधन आणि विकास हे वाढत्या फळाचे प्रमाण आहे असे समजले जाते. या क्रियाकलापांमध्ये - मुक्त प्रवेशाच्या अर्थाने स्पर्धा असल्यास, एखाद्या उत्पादनसंस्थेस जेव्हा नवीन उत्पादन किंवा नवीन प्रक्रिया सापडते तेव्हा त्याचा बाजारावर अगदी तात्पुरता का असेना महत्त्वपूर्ण परिणाम होतो. कल्याणकारी अर्थशास्त्राच्या मूलभूत प्रमेयानुसार बाजारात पूर्ण स्पर्धा नाही आणि बाजारपेठेच्या माध्यमातून तयार होणारे संसाधन वाटप सामान्यपणे पॅरेटो-कार्यक्षम नाही.

जरी अर्थव्यवस्थेमध्ये पूर्ण स्पर्धा असेल, तरीही पॅरेटो-कार्यक्षम संसाधनांचे वाटप करण्याची खात्री देऊ शकत नाही. मुलभूत प्रमेयानुसार भविष्यात सर्व संबंधित कालावधी आणि सर्व जोखीमांसाठी बाजारपेठांचा एक संपूर्ण संच असावा. थोडक्यात, वायदा आणि विमा बाजारात पूर्ण संच अस्तित्वात नाही. उदाहरणार्थ स्टॉक मार्केट सारख्या बाजारात आंशिक पर्याय असू शकतात, परंतु हे प्रकर्षाने जाणवते की, अनेक परिस्थितींमध्ये वितरण अकार्यक्षम राहिले आहे आणि अतिरिक्त बाजार उघडल्यास वाटप आणखी बिघडू शकते.

(Newbery and Stiglitz, 1979). त्याचप्रमाणे, प्रमेय परिपूर्ण माहिती गृहीत धरते, किंवा उपलब्ध माहिती वर एखाद्या व्यक्तीच्या क्रियेवरून प्रभाव पडत नाही. अपूर्ण माहिती असलेल्या बाजारपेठेचे विश्लेषण नुकतेच सुरू झाले आहे, म्हणून हे स्पष्ट आहे की कल्याणकारी अर्थशास्त्रातील प्रमेयांमध्ये लक्षणीय बदल करणे आवश्यक आहे (Stiglitz, 1980). अपूर्ण माहितीमुळे एकाधिकारशाही निर्माण होण्याची शक्यता असते. जिथे स्पर्धा कायम ठेवली जाते तिथे एक समतोल अस्तित्वात नसतो आणि जेव्हा ते अस्तित्त्वात असते तेव्हा ते पॅरेटो-कार्यक्षम नसते.

शिवाय, मूलभूत प्रमेयानुसार संपूर्ण समतोल साधला जाणे आवश्यक आहे. तरीही, अपूर्ण बाजारपेठेत किंवा अपूर्ण माहितीमुळे किंवा इतर कारणांमुळे भांडवलशाही अर्थव्यवस्था वारंवार संसाधनांच्या कमी उपयोग करून अकार्यक्षमतेची धारणा निर्माण करतात. बाजारातील अर्थव्यवस्थेच्या या अपयशामुळे अनेक चढ-उतार निर्माण होतात आणि ठराविक बेरोजगारीची वेळोवेळी वाढ होते. बेरोजगारीचे प्रमाण कमी ठेवणे ही सरकारची जबाबदारी म्हणून आता स्वीकारली गेली आहे (कालांतराने “कमी” म्हणजे किती कमी हे ठरविले जाईल). सर्वसाधारणपणे, बाजाराधारित अर्थव्यवस्था संसाधनाच्या वापर इतका कमी करते कि ही वस्तुस्थिती स्पर्धात्मक समतोल मॉडेलच्या योग्यतेवर प्रश्नचिन्ह निर्माण करते. - जसे काही अर्थशास्त्रज्ञांनी सुचवले आहे त्यानुसार हे स्पष्ट नाही की - एकदा बेरोजगारीच्या समस्येचे "निराकरण" झाले की बाजारपेठेच्या अर्थव्यवस्थेचे प्रतिमान त्याच्या कल्याणकारी परिणामांसह लागू होते. बेरोजगारीची समस्या केवळ बाजारपेठेच्या अपयशाचे सर्वात वाईट लक्षण आहे हे मानणे अधिक योग्य आहे. अशी इतर बरीच उदाहरणे आहेत जी स्पर्धात्मक समतोल प्रतीमानाची मर्यादित उपयोगिता सूचित करतात: विशिष्ट कौशल्यांची सतत कमतरता, परकीय देणी, प्रादेशिक समस्या, अपेक्षित महागाई इ. जरी स्पर्धात्मक संतुलन प्रतिमानाद्वारे अर्थव्यवस्थेचे वर्णन केले गेले आहे, तरीही परिणाम बाह्यतेमुळे कार्यक्षम होणार नाही. असंख्य उदाहरणे आहेत जिथे एखाद्या व्यक्तीची किंवा फर्मची क्रिया इतरांवर थेट परिणाम करते (किंमत प्रणालीद्वारे नाही). आर्थिक मध्यस्त इतरांवर होणारा परिणाम विचारात घेत नाहीत, कारण त्यांनी घेतलेले निर्णय कदाचित “कार्यक्षम” नसतील. वायू आणि जल प्रदूषण ही सर्वात उल्लेखनीय उदाहरणे आहेत आणि या हाताळण्याच्या योग्य पद्धतीविषयी उदा. नियमन, कर किंवा अनुदान याबद्दल बरेच विवाद झाले आहेत.

वस्तूंचा अशा विशिष्ट गटासाठी बाजारपेठ पुरवठ्याची खात्री देत नाही अशा वस्तूंना सार्वजनिक वस्तूं म्हंटले जाते, त्यापैकी संरक्षण आणि मूलभूत संशोधन ही पारंपारिक उदाहरणे आहेत. या वस्तूंचे वैशिष्ट्य म्हणजे एका व्यक्तीद्वारे या वस्तूंचा वापर झाल्यास इतरांना या वस्तूंच्या वापरास अडथळा होत नाही. यातील काही वस्तू स्थल विशिष्ट आहेत (उदा. रेडिओ किंवा टेलिव्हिजनचे प्रसारण) आणि त्यांना स्थानिक सार्वजनिक वस्तू म्हणून संबोधले जाते.

मसग्रेव्ह यांनी "गुणात्मक गरजा" (merit wants) म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला आहे. ती अशा वस्तूंची श्रेणी आहे जिथे सरकार काही वस्तू "चांगल्या" किंवा "वाईट" असा निर्णय

घेते आणि पूर्वीचे शिक्षणा सारख्या चांगल्या वस्तूंना प्रोत्साहित करण्याचा आणि अल्कोहोल सारख्या वाईट वस्तूंना आळा घालण्याचा प्रयत्न करते. बाह्यत्व आणि सार्वजनिक वस्तूंबद्दलच्या युक्तिवादापेक्षा हे वेगळे आहे, योग्यतेनुसार, "सार्वजनिक" निर्णय खासगी मूल्यमापनापेक्षा भिन्न असतो आणि समाजाबद्दल स्वतंत्रपणे व्यक्त केलेला दृष्टिकोन नाकारतो. यामुळे गुणवत्तेच्या वस्तूंवर सार्वजनिक खर्च होऊ शकेल किंवा "अवगूनात्मक वस्तूंवर" (demerit Goods) कर लागू शकेल. अशा निर्णयांचा नैतिक आधार हा कधी कधी वादाचा प्रश्न असतो आणि काही लेखकांनी अशा उद्दीष्टेला स्वतंत्रतावादी निर्णयांच्या चौकटीत आणण्याचा प्रयत्न केला आणि नंतरच्या काळात समाजाच्या स्वरूपाबद्दलची मते समाविष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. अशा प्रकारे, एखाद्या व्यक्तीस तंबाखूवरील कर कमी करण्यात खासगी स्वारस्य असू शकते, कारण त्याच्या खाजगी उपयोगितामध्ये सिगारेट महत्त्वपूर्ण असतात, परंतु सिगारेटच्या वापरामध्ये कपात करणे इष्ट ठरेल असे त्याच्या सामाजिक निर्णयावरून समजते.

वरील विवेचनातून हे स्पष्ट झाले आहे की, जरी आपण स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थेच्या कार्यक्षमतेवर मूलभूत प्रमेय एक महत्वपूर्ण संदर्भ म्हणून स्वीकारत असलो तरी सरकारी हस्तक्षेपाची इतर हि काही महत्त्वपूर्ण कारणे आहेत. ती पुढील प्रमाणे (१) वितरण, (२) पूर्ण स्पर्धेचे अपयश, (३) वायदा आणि विमा बाजारांची अनुपस्थिती, (४) पूर्ण समतोल साधण्यात अपयश, (५) बाह्यत्व, (६) सार्वजनिक वस्तू आणि (७) गुणात्मक गरजा.

२.२ बाह्यता आणि बाजारपेठेचे अपयश (EXTERNALITIES AND MARKET FAILURE)

बाह्यता:

अर्थव्यवस्थेच्या किंमत प्रणालीच्या बाहेर असणाऱ्या मध्यस्थांच्या संबंधास बाह्यता असे म्हणतात. निर्माण झालेल्या बाह्यतेची पातळी थेट किंमतीद्वारे नियंत्रित केली जात नसल्यामुळे, बाजार संतुलनावरील मानक कार्यक्षमता प्रमेय या ठिकाणी लागू केले जाऊ शकत नाहीत. परिणामी बाजारपेठ अपयशी होते व ती दुरुस्त करण्यासाठी धोरणात्मक हस्तक्षेपाची आवश्यकता असते. बाह्यता आणि त्यांचे नियंत्रण हे व्यावहारिक ददृष्ट्या अत्यंत महत्वाचे आहे. हरितगृह परिणाम (The greenhouse effect) बाह्यतेच्या परिणामाचे सर्वात लक्षणीय उदाहरण आहे. तसेच पूर्णपणे स्थानिक पर्यावरणीय समस्यांपासून ते जागतिक लोकांपर्यंत इतरही असंख्य पर्यावरणीय समस्यांचा समावेश यात होतो. जरी ही आर्थिक समस्या असल्याचे प्रथमदर्शनी दिसून येत नसेल, परंतु या समस्या अस्तित्वात आहेत व या समस्यांवरील अनेक धोरणात्मक उपाययोजना बाह्यतेच्या आर्थिक सिद्धांतावर आधारित आहेत. विशेषत: नियमन केलेली अर्थव्यवस्था एखाद्या कार्यकुशल परिणामापर्यंत पोहचण्यात कशी अयशस्वी ठरते आणि उपलब्ध कर साधने वापरुन हे किती प्रमाणात दुरुस्त केले जाऊ शकते हे दर्शविले जाते.

अनेक अभ्यासकांनी बाह्यतेच्या विविध व्याख्या तसेच बाह्यतेचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे. १९८८ मध्ये बाउमोल आणि ओट्स यांनी केलेल्या अभ्यासानुसार बाह्यतेच्या प्रमुख दोन व्याख्या केल्या आहेत. पहिली व्याख्या बाह्यतेच्या परिणामावर भाष्य करते तर दुसरे बाह्यतेचे कारण व परिणाम यावर भाष्य करते.

पहिली व्याख्या: जेव्हा काही आर्थिक मध्यस्थांच्या कल्याणात (उपयुक्तता किंवा नफा) वास्तविक चल समाविष्ट होणारे चल ज्याची मूल्ये इतर मध्यस्थांच्या कल्याणावर होणाऱ्या परिणामाकडे विशेष लक्ष न देता निवडले जातात तेव्हा बाह्यता अस्तित्वात येते. बाह्यतेची ही एक विस्तृत व्याख्या आहे परंतु बाह्यता तिच्या त्याच्या प्रभावांमधून ओळखण्याची संधी मिळते . हि व्याख्या बाह्यतेच्या दोन विस्तृत श्रेणींमध्ये देखील स्पष्टपणे फरक करते. जेव्हा बाह्यतेचा प्रभाव नफ्याच्या संबंधावर होतो तेव्हा उत्पादन बाह्यता अस्तित्वात येते आणि जेव्हा उपयोगिता पातळीवर परिणाम होतो तेव्हा उपभोग बाह्यता अस्तित्त्वात असते. बाह्यता एकाच वेळी उपभोग आणि उत्पादन या दोन्ही प्रकारची असू शकते. गृहसंस्थांच्या संदर्भात, बाह्यता एकतर उपभोग संचावर किंवा उपयुक्तता यावर परिणाम करू शकते. दोन्ही बाबतीत अंतिम कल्याण प्रभावित होत असते. त्याचप्रमाणे, एखाद्या उत्पादन संस्थेसाठी साठी, बाह्यता उत्पादन संचाची रचना निर्धारित करू शकते किंवा ती थेट नफा सूत्रामध्ये प्रवेश करू शकते. या व्याख्येत अडचण म्हणजे ती ज्या संस्थात्मक रचणे संदर्भात केलीगेली आहे तिच्यावर अवलंबून आहे. हेलर आणि स्टाररेट (१९७६) यांचे पुढील उदाहरण या गोष्टीचे अधिक स्पष्टीकरण देते. वस्तू विनिमय अर्थव्यवस्थेत दोन कुटूंबियांची उपयोगिता प्रत्येक कुटुंब त्या बदल्यात किती त्याग करण्यास तयार आहे यावर अवलंबून असते. वरील उदाहरण बाह्यत्व म्हणून मोजले पाहिजे,जरी असे वर्गीकरण अयोग्य वाटत असले तरी. जर संस्थागत रचनेतून स्पर्धात्मक बाजारपेठ निर्माण केल्यास बाह्यत्व निघून जाईल. याउप्पर, बाह्य प्रभावांसाठी कार्यकारी बाजाराचे तंतोतंत अस्तित्त्व नाही ज्यामुळे त्यांना बाह्यत्व म्हणून वर्गीकृत केले जाते.

वरील युक्तिवादाच्या आधारे, १९७६ साली हेलर आणि स्टाररेट यांनी बाजारपेठेच्या अस्तित्वाशी आणि बाह्यतेच्या परिणामाशी संबंधित अशी बह्यातेची वैकल्पिक व्याख्या प्रदान केली आहे.

दुसरी व्याख्या: जेव्हा संभाव्य बाजारपेठे मध्ये चांगल्या हेतूसाठी अपुरे प्रोत्साहन तेव्हा बाह्यता अस्तित्वात येते आणि या बाजाराच्या अस्तित्वामुळे अर्थव्यवस्था अशा सामतोलावर पोचते जो परेटो कार्यक्षम नसेल. दुसऱ्या व्याख्येच्या अटी पहिल्यापेक्षा अधिक कठोर असल्या तरी दिलेल्या संस्थात्मक चौकटीसाठी, बाह्यता ज्यामुळे ओळखली जाते ती पहिल्या व्याख्येद्वारे ओळखल्या गेलेल्या बाह्यतेचाच एक उपसंच असेल, बहुतेक प्रकरणांमध्ये दोन्ही व्याख्या बह्यतेचे समान संच दर्शवितात. या आधारावर, बाह्यत्व म्हणजे काय याचा निर्धारक म्हणून पहिली व्याख्या स्वीकारली जाते. दुसरी व्याख्या देखील महत्त्वपूर्ण आहे कारण यामुळे काही बाजारपेठा का अस्तित्त्वात आहेत आणि काही बाजारपेठा का अस्तित्त्वात नाहीत या प्रश्नाकडे लक्ष वेधून घेतात.

२.२.२ बाजारपेठेचे अपयश (Market Failure):

बाजारपेठेचे अपयश म्हणजे बाजारपेठेत स्पर्धेला उत्तेजन नसणे आणि कार्यक्षमतेचा अभाव असणे होय. बाजार अर्थव्यवस्था खाजगी वस्तूंचा पुरवठा कार्यक्षम पणे करत असते. बाजारपेठा अपूर्ण स्पर्धेच्या असतात. उत्पादन हे कमी होत जाणाऱ्या उत्पादन खर्चाच्या अधीन असते. व ग्राहकांवर जाहिरातीचा भडिमार केला जातो. अशा परिस्थितीत सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी बाजारपेठ योग्य मानली जात नाही.

अनेक प्रकारच्या बाह्यतेमुळे बाजारपेठ संपूर्ण आर्थिक समस्यांचे निराकरण करण्यात अपयशी ठरते, सार्वजनी क वस्तूंच्या बाबतीत बाह्यता म्हणजे, उपभोग सामायिक आहे आणि तो केवळ विशिष्ट ग्राहकपुरता मर्यादित नाही अशी परिस्थिती.

बाजारपेठेमध्ये अपवर्जन तत्व (exclusion principle) कार्यरत असते तेव्हाच बाजारपेठ सुरळीत काम करुशकते. अशा परिस्थिती बाजारपेठ ग्राहकांच्या प्रभावी मागणीला प्रतिसाद देत असते अर्थव्यवस्थे मध्ये असलेल्या बेरोजगारी आणि महागाई सारख्या समस्या बाजारामार्फातच सोडविल्या जाऊशकतात. अशा परिस्थितीत सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा केल्यास बाजारपेठ अयशस्वी होते अशा प्रकारे, जेव्हा बाजारपेठ अयशस्वी होते आणि ती गैर-प्रतिस्पर्धी असेल व उपभोगत्याला उपभोगापासून दूर ठेवणे अनुचित असेल तेव्हा अर्थसंकल्पात तरतूद करणे आवश्यक आहे.

- **प्रतिस्पर्धी वापर नसल्यास बाजारपेठेचे अपयश (Market Failure in case of non-rival Consumption):**

गैर -प्रतिस्पर्धी वापर (Non-rival consumption) हे सार्वजनिक वस्तू संबंधी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. दुसऱ्या शब्दांत, प्रतिस्पर्धी वापर म्हणजे सर्वांना समान प्रमाणात लाभ दिला जाने. म्हणजे एखाद्या व्यक्ती द्वारे सार्वजनिक उद्यानाचा उपभोग घेतल्यास याचा परिणाम समाजातील अन्य व्यक्तींच्या उपभोगावर होत नाही. येथे सार्वजनिक उद्यानाच्या वापरासाठी किरकोळ किंमत शून्य आहे. तथापि, किरकोळ किंमत जरी शून्य असली तरी सार्वजनिक उद्यान उपलब्ध करून देण्याचा खर्च शून्य नाही. अशा प्रकारे सार्वजनिक वस्तू खर्च वसूल करण्यात अपयशी ठरते म्हणून हा खर्च अर्थसंकल्पाच्या राजकीय प्रक्रियेद्वारे वसूल केला जातो.

- **बाजारपेठेचे अपयश आणि अपवर्जन तत्व (Market Failure and Non-Excludability):**

प्रतिस्पर्धी वापराच्या बाजारात वगळण्याचे तत्व कार्यरत नसल्यास बाजारपेठ अपयशी ठरते. हे खालील उदाहरणासह स्पष्ट केले जाऊ शकते. गर्दीच्या तासांमध्ये गर्दीच्या रस्त्याने प्रवास करावयाचा झाल्यास. या परिस्थितीत, विद्यमान रस्त्याचा वापर स्पष्टपणे प्रतिस्पर्धी आहे आणि अपवर्जन अत्यंत आवश्यक आणि प्रभावी होते. हे उदाहरण अशी परिस्थिती दर्शविते की जेथे अपवर्जन अपरिहार्य आहे. परंतु बाजाराच्या अपयशामुळे ते शक्य नाही.

• **सामूहिकता आणि बाजारपेठेचे अपयश (Collectivism Leads to Market Failure):**

अ-प्रतिस्पर्धी उपभोग आणि अपवर्जन तत्व लागू नाही, अशी परिस्थिती फार कमी वेळा एकत्र काम करते. निरिक्षणातुन असे लक्षात येते कि, अपवर्जन तत्वानुसार वस्तूंचे पुढील चार प्रकार निश्चित करता येतात.

१. **स्पर्धात्मक उपभोग आणि अपवर्जन शक्य:** खासगी वस्तूंच्या उदाहरणावरून हे लक्षात येते की बाजाराच्या माध्यमातून या वस्तूंना अपवर्जन तत्व लागू करता येते व वापराचे संयोजन निश्चितपणे व्यवहार्य आणि कार्यक्षम होते. या उलट इतर प्रकरणात बाजारपेठ अपयशी होते.

२. **स्पर्धात्मक उपभोग आणि अपवर्जन अशक्य:** बाजाराचे अपयश हे अपवर्जन न करण्यामुळे किंवा अपवर्जनाच्या खर्चात वाढ झाल्यामुळे होते.

३. **गैर-स्पर्धात्मक उपभोग आणि अपवर्जन शक्य:** गैर स्पर्धात्मक वापरामुळे बाजारपेठ अपयशी होते.

४. **गैर-स्पर्धात्मक उपभोग आणि अपवर्जन अशक्य:** या स्थिती मध्ये सुद्धा अडथळा निर्माण होतो. वरील पैकी पहिली स्थिती वगळता इतर सर्व परिस्थिती मध्ये बाजारपेठ अपयशी होते. दुसरी स्थिती हि गुणात्मक वस्तूंसाठी लागू होते तर तिसरी आणि चौथी स्थिती सार्वजनिक वस्तूंसाठी लागू होते.

• **अपूर्ण बाजारपेठ (Imperfect Market):**

पूर्ण स्पर्धेच्या बजारात किंमत निर्धारण हे बाजारातील मागणी व पुरवठा यांच्या समतोलातून होते. कोणीही विक्रेता किंमतीवर प्रभाव पाडू शकत नाही. पण जेव्हा बाजारात एखादी उत्पादन संस्था किंमतीवर नियंत्रण मिळविते किंवा बाजाराचा मोठा हिस्सा मिळवते तेव्हा याची परिणीती अपूर्ण स्पर्धा आणि संसाधनाच्या अकार्यक्षम वाटपामध्ये होते.

एखाद्या उद्योगात एखादी उत्पादन संस्था असेल जिच्यासाठी बाजारात जवळचे पर्याय उपलब्ध नसतात त्यांना "मक्तेदारी" असे म्हणतात. बाजारातील मागणीमुळे मक्तेदारी कायम राहते. मक्तेदारी सरासरी किंमतीपेक्षा अधिक किंमत आकारते आणि अशी उत्पादन संस्था सामान्यत: आर्थिक नफा कमावते.

स्पर्धेच्या स्थितीत आर्थिक नफ्यामुळे इतर उत्पादन संस्था आकर्षित होतील. काहीवेळा मक्तेदार सरकारच्या मदतीने नवीन उत्पादन संस्थांचा बाजारातील प्रवेश नियंत्रित करेल व आपला नफा सुरक्षित करेल. यामुळे समाजाचे आर्थिक नुकसान होते अन्यथा कमी किंमतीमध्ये समाजास जास्त वस्तू उपलब्ध झाल्या असत्या.

आपणास मक्तेदारी आणि पूर्ण स्पर्धा यांच्या दरम्यान अपूर्ण स्पर्धात्मक बाजारपेठेची रचना आढळते. एका बाजूस काही उत्पादन संस्था असलेल्या अल्पजनाधिकार बाजारपेठा काही प्रमाणात किंमत निश्चित करण्याची शक्ती राखून असतात आणि मक्तेदारी उद्योगात मोठ्या

संख्येने उत्पादन किंवा ब्रँड नावाच्या भिन्नतेच्या आधारावर त्यांच्या उत्पादनाची किंमत ठरवतात.

वरील चर्चेच्या आधारे हे स्पष्ट होते की बाजारपेठेच्या संरचनेत सर्व प्रकारच्या अपूर्णतेचा परिणाम कमी उत्पादन, अल्प उत्पादक आणि पूर्ण स्पर्धेच्या बाजारा पेक्षा जास्त किंमती. याशिवाय समतोल स्थिती P = MC सध्य होत नाही, ही यंत्रणा सर्वात कार्यक्षम उत्पादन प्रदान करण्यात अपयशी ठरते.

बाजार पेठेद्वारे काय पुरविले जावे हे P = MC (किंमत = सीमांत उत्पादन खर्च) या युक्तिवादावर अवलंबून आहे. पण हा युक्ती वाद पुढील दोन अटींवर आधारला आहे. १.) वस्तूंची किंमत सामाजिक मूल्याची पूर्तता करते. २.) सीमान्त उत्पादन खर्च उत्पादनाच्या सामाजिक संधीत्याग खर्चाचा चांगला अंदाज प्रदान करते.

२.३ कर (TAX)

सार्वजनिक खर्चाचे सिद्धांत हे सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीने आवश्यक विषयावर धोरण निश्चितीच्या दृष्टीने विचार करते. याशिवाय सार्वजनिक खर्च सिद्धांतामध्ये कर सिद्धांत देखील समाविष्ट असतात, कारण बाजार पेठेच्या व्यवस्थापनामध्ये कर निर्धारण आणि हस्तांतरण आवश्यक असते. अर्थव्यवस्थेमध्ये कार्यक्षमता आणि समानतेसाठी करांची अवश्यकता असते.

जेव्हा खर्चाचे निर्णय एखादा विशिष्ट खर्च करण्यासंबंधी निर्देशित करतो, पण त्याच वेळी खर्च करण्यासाठी पैसा कोठून येणार हे स्पष्ठ करत नाही तेव्हा कर सिद्धांत हे अधिक मनोरंजक बनतात. जेव्हा असी परिस्थिती निर्माण होते तेव्हा सार्वजनिक खर्चाचे निर्धारण करणारे समान निकष कर महसूलच्या संग्रहास देखील लागू होतात. विशेषतः करांनी वाटप कार्यक्षमता, वितरण समानता आणि समाजातील सूक्ष्म आर्थिक उद्दीष्टांना प्रोत्साहन दिले पाहिजे.

तथापि, कर धोरण आणि वाटप कार्यक्षमतेच्या उद्दीष्ट दरम्यान एक नैसर्गिक तणाव उद्भवतो. पुरवठा करणारे आणि मागणी करणाऱ्याना वेगवेगळ्या किंमतींचा सामना करण्यास भाग पाडल्याने बहुतेक कर बाजारपेठेतील विकृती निर्माण करतात. या विकृती संसाधनांची दिशाभूल (misallocation) करतात, ज्यायोगे वाटप अकार्यक्षमता निर्माण होते. संसाधनांची दिशाभूल होणे हितावह नाही, परंतु कर महसूल वाढविण्या साठी द्यावी लागणारी हि किंमत आहे. प्रमाणित कर सिद्धांताचे एक लक्ष्य असले पाहिजे ते म्हणजे करांची अशी रचना करणे ज्यामुळे बाजारातील या विकृती कमी होईल. वैकल्पिकरित्या, सरकारने महसूल वाढविण्यासाठी दोन किंवा तीन विशिष्ट प्रकारच्या करांपैकी एक वापरणे आवश्यक असेल तर मूळ कर सिद्धांतात यापैकी कोणता कर कमीतकमी अकार्यक्षमतेची निर्मिती करतो हे दर्शविले पाहिजे. या मध्ये मूलभूत समस्या म्हणजे कर आकारणीच्या वाटप सिद्धांताचा भाग आणि सार्वजनिक खर्चाच्या सिद्धांताच्या वाटप प्रमाणेच मार्गदर्शक

तत्त्व म्हणजे पॅरेटो कर्यक्षमता होय. पॅरॅटो निकषानुसार, सरकारने काही प्रमाणात महसूल गोळा करावा ज्यायोगे तो इतर कोणत्याही ग्राहकांचे कल्याण कमी केल्याशिवाय कमीतकमी एका ग्राहकाचे कल्याण होईल. अशा प्रकारच्या पॅरेटो सुधारणा अशक्य असल्यास, वाटप कार्यक्षमतेच्या पॅरेटो निकषाचे समाधान होते पण हे वाटप अपरिहार्यपणे अकार्यक्षमता निर्माण करते.

कराचा दुसरा अपरिहार्य परिणाम म्हणजे ते करदात्यांची खरेदी शक्ती कमी करतात जेणेकरुन ते सरकारच्या पुनर्वितरण कार्यक्रमाचा भाग बनतील. सरकारला स्वाभाविकच असे वाटते की करदात्यांनी समाजाच्या वितरण लक्ष्यात योगदान द्यावे, परंतु येथे दोन अडचणी येतात. पहिली गोष्ट म्हणजे कर आकारणीचे सिद्धांत सर्वसाधारणपणे पुनर्वितरण सिद्धांताच्या अनियमिततेमुळे ग्रस्त आहे. अशा प्रकारे, सार्वजनिक क्षेत्रातील अर्थशास्त्रज्ञ सामान्यत: समाजाच्या वाटप उद्दीष्टांच्या संदर्भात प्रमाणित कर धोरणास सहमती देतात, तर वितरणाच्या दृष्टीने चांगले कर धोरण काय आहे याविषयी बरेच मतभेद आहेत. दुसरी अडचण म्हणजे समानता आणि कार्यक्षमता यांच्यामधील समतोल. सर्वसाधारणपणे सांगायचे तर अधिक पुनर्वितरण होण्यासाठी समाजातील श्रीमंत वर्गावर जास्त दराने कर आकारणे आवश्यक आहे परंतु, उच्च कर दर अकार्यक्षमता वाढवतात. याव्यतिरिक्त, एखाद्या विशिष्ट वस्तूवरर कर आकारणे समाजाच्या वितरण लक्ष्यांनुसार हितावह असेल परंतु कार्यक्षमतेच्या आधारावर अवांछनीय असू शकेल. अशाप्रकारे प्रकारच्या समानता आणि कार्यक्षमता यांचा समतोल समजून घेणे हे नेहमीच आदर्श कर सिद्धांतीचे प्राथमिक लक्ष्य राहिले आहे.

कर धोरणाची दोन सहाय्यक उद्दीष्ट्ये म्हणजे प्रशासन सुलभता आणि साधेपणा, जे कर वसूल करण्याच्या व्यावहारिक समस्येशी संबंधित आहेत. प्रशासनाच्या सहजतेचा निकष कर वसूल करणाऱ्यांचा दृष्टिकोनावर अवलंबून असतो. कर संकलन विभागास कर लागू करणे आणि ते प्रशासकीय दृष्ट्या सोपे असले. या ठिकाणी करदात्यांची खाजगी माहिती येथे थेट येते. कर भरणे टाळण्यासाठी स्व-इच्छुक करदात्यांकडे प्रबळ करणे असतात आणि जर ते सरकारपासून स्वतःबद्दल माहिती लपविण्यास सक्षम असतील तर ते आपली खरी माहिती लपवू शकतात. अवैध कारणाने कर चुकवणे याला करचोरी असे म्हणतात. याला कायदेशीर मंजुरी किंवा प्रामाणिकपणा काही लोकांना करचुकवेगिरी पासून रोखू शकतो, म्हणूनच, कोणत्याही करांच्या रचनेत संभाव्य करचोरीची समस्या सोडविली पाहिजे.

उदाहरण म्हणून आयकर विचार केल्यास समजा, सरकारला पुनर्वितरण धोरणाचा भाग म्हणून उच्च-उत्पन्न करदात्यांना अल्प-उत्पन्न करदात्यांपेक्षा जास्त दराने कर भरायचा आहे. तथापि, उच्च-उत्पन्न असलेले करदाता त्यांचे उत्पन्न अधिकाऱ्या पासून लपवून ठेवू शकतात आणि त्याद्वारे त्यांचे योग्य करदेयक सरकारला देणार नाहीत. तसेच, उत्पन्न लपवण्यामुळे सरकारला आवश्यक महसूल गोळा करण्यासाठी सरासरी कर दर वाढवावा लागेल, ज्यामुळे कराशी संबंधित अकार्यक्षमता वाढते. शेवटी, काही कर टाळणे सोपे आहे.

म्हणूनच, सरकारच्या एकूण महसूल गरजा पूर्ण करण्यासाठी कोणते कर लागू करायचे हे ठरवताना वेगवेगळ्या करांची सापेक्ष सुलभता विचारात घ्यावी लागेल.

करांचा साधेपणा करदात्यांचा दृष्टिकोन स्वीकारतो. एखादा कर लागू करत असताना करदात्यांना सहजपणे कर कायद्यांचे पालन करता येणे आवश्यक आहे. त्यांना कर कायदा समजून घेण्यास सुलभ असणे आवश्यक आहे आणि अनावश्यक कागद पत्रे सांभाळत बसण्याची आवश्यकता नसावी. या कर तत्त्वाचे स्पष्ट उदाहरण म्हणजे विकसनशील देश लोकांपेक्षा व्यवसायांवर कर आकारण्यास प्राधान्य देतात. कितीही प्रामाणिक किंवा बेईमान कर दाता असला तरी उत्पन्नाची नोंद ठेवण्यासाठी किंवा आयकर फॉर्म भरण्याइतकी सरासरी व्यक्ती शिक्षित नसते, म्हणूनच, विकसनशील देशांमध्ये व्यवसायांवर जास्त कर आकारले जातात कारण व्यासायीकाकडून कर वसूल करणे सोपे असते.

२.४ वितरण (DISTRIBUTION)

जर सर्व बाजारपेठा योग्यरित्या आणि बाजारतंत्रानुसार काम करत असतील तर सरकारला करण्यासाठी आजून काय शिल्लक राहते ? याचे उत्तर म्हणजे समाजासाठी समानता हि महत्वाची बाब आहे. उत्तम प्रकारे कार्यरत बाजारपेठ संसाधनांचे कार्यक्षम वाटप करू शकते. पूर्ण स्पर्धा देखील संधींच्या समानतेचे मानदंड पूर्ण करते आणि उच्च सामाजिक स्थित्यंतर निर्माण करते. परंतु, एक परिपूर्ण व कार्यक्षम बाजार अर्थव्यवस्था वस्तू आणि सेवांचे वितरण सामाजिकरित्या स्वीकार्य असेल याची हमी देऊ शकत नाही. वर नमूद केल्याप्रमाणे, बाजार कोणत्याही वेळी दिलेल्या संसाधनांची मालकी घेत असतो. जर समाजामध्ये संसाधनाची मालकी अन्यायकारक असेल तर कदाचित या संसाधनांद्वारे उत्पादित वस्तू आणि सेवांचे वितरण देखील अन्यायकारक असेल. याव्यतिरिक्त, संसाधनाच्या वितरणातील असंतुलन सुधारण्यासाठी कोणतीही नैसर्गिक बाजारपेठ यंत्रणा उपलब्ध नसते, हे मागणी आणि पुरवठ्याच्या नियामाशी सुसंगत नाही, पण वर सूचीबद्ध केलेल्या कठोर अटींमध्ये पॅरेटो-कार्यक्षम वाटप स्वयंचलितपणे मार्गाने निवडतात. अशा प्रकारे उत्पन्नाच्या वितरणासंदर्भातील निर्णय हे सार्वजनिक अर्थशास्त्राचे पहिल्या क्रमांकाचे उद्दिष्ट आहे ज्या कडे आपणास दुर्लक्ष करता येत नाही. जरी तांत्रिक गृहितकावर आधारित जगातील सर्वोत्कृष्ट बाजारपेठ अस्तित्वात असली तरीही, सरकारने समाजास आपेक्षित समानतेची काळजी घेऊन उत्पन्नाच्या वितरणासंदर्भात काही धोरण आखणे आवश्यक आहे. समाज कदाचित बाजारपेठ निश्चित केलेले वितरण स्वीकारू शकेल. परंतु वितरण धोरणा संदर्भात नागरिकांकडून एकत्रितपणे निर्णय घेण्याची आवश्यकता आहे. शिवाय, कोणत्याही देशाने असे धोरण निवडलेले नाही. किमान, सार्वजनिक क्षेत्राच्या एखाद्या सिद्धांताने न्याय वितरणाच्या मूलभूत प्रश्नाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे: आता प्रश्न पडतो उत्पन्नाचे इष्टतम किंवा न्याय्य वितरण म्हणजे काय?

आधी नमूद केल्याप्रमाणे उत्पन्नाच्या वितरणासंदर्भात एकमत झाले नाही. फक्त एक मुद्दा म्हणजे वितरण प्रश्नाचे निराकरण करण्याचा कोणताही प्रयत्न म्हणजे ग्राहकांच्या सार्वभौमत्वाच्या तत्त्वाच्या आड येणे आहे. पुनर्वितराणाचे तत्व त्याच्या स्वभावानुसार,

जोपर्यंत पुनर्वितरणामध्ये नुकसान झालेला ग्राहक त्यांचे काही उत्पन्न स्वेच्छेने आत्मसमर्पण करत नाही तो पर्यंत ग्राहकांच्या सार्वभौमत्वाच्या तत्त्वाचे उल्लंघन करते, म्हणूनच, पुनर्वितरण धोरण पूर्णपणे ग्राहकांच्या पसंतीवर आधारित असू शकत नाही, व सरकार आपेक्षित प्रतिसादासाठी केवळ निष्क्रीय मध्यस्थ म्हणून काम करु शकत नाही. यासाठी एका प्रकारच्या राजकीय प्रक्रियेद्वारे घेतलेला सामूहिक निर्णय आवश्यक आहे, ज्यामध्ये सरकारी अधिकारी खूप सक्रिय भूमिका बजावूशकतील. सामान्यपणे सार्वजनिक क्षेत्र सिद्धांत पूर्णपणे राजकीय सामग्रीपासून मुक्त असू शकत नाही. वितरणाच्या प्रश्नाचे निराकरण करण्याच्या समाजाच्या प्रयत्नातून, या प्रश्नात राजकारण प्रवेश करत असते.

निर्णय घेत असताना वितरण निकषांच्या संचावर एकमत नसल्यामुळे,सामूहिक राजकीय निर्णय हा सर्वसामान्य सार्वजनिक क्षेत्रातील सिद्धांतासाठी त्रासदायक आहे. याव्यतिरिक्त, सैद्धांतिक अडचणी या वितरण समस्येच्या पलीकडे आहेत. आर्थिक संरचना ही एक बंदिस्त प्रणाली आहे ज्यामध्ये सर्व निर्णय एकमेकांशी संबंधित असतात, उत्पन्नाच्या वितरणासंबंधित कोणत्याही सार्वजनिक धोरणाचा वाटपावर परिणाम होतो. सरकार फक्त निर्णय घेईल आणि त्यामुळे चांगले किंवा वाईट पुनर्वितरण होईल असे नाही.

सार्वजनिक अर्थशास्त्रास आजू पर्यंत या समस्येवर पूर्ण पकड घेता आलेली नाही. वाटपाचे अधिक सोयीस्करपणे विश्लेषण करण्यासाठी अर्थशास्त्रज्ञांनी बहुतेक वेळा वितरणाची समस्या गृहीत धरुन ठेवली आहे, वाटप (distributional) आणि वितरण (allocational) निर्णय वेगळे करणे बहुतेक वेळा योग्य नसते त्यामुळे मूलभूत धोरणात्मक प्रश्न मोठ्या प्रमाणात तयार होतात. काही सैद्धांतिक अभ्यास त्यांच्या प्रतिमानामध्ये वितरणविषयक नियम सिद्ध करण्याचा कोणताही प्रयत्न करीत नाहीत. त्याऐवजी सरकार जे वितरण विषयक धोरण जाहीर करेल ते स्वीकारले जाते. आणि सरकारच्या वितरण धोरणाचा अभ्यास विश्लेषणाच्या भावनेतून केला जातो "सरकारने आम्हाला वितरण संच उपलब्ध करुन द्यावा त्यानंतर आम्ही काय करावे ते सांगू." अशाप्रकारचे विश्लेषण निश्चितच निराशाजनक आहे,परिणामी धोरणात्मक निर्णय वितरणविषयक आवडीनिवडींच्या गृहीत नमुन्यावर अवलंबून असतात ज्यांचे कोणतेही विशेष मूलभूत महत्त्व नाही.

२.५ ॲरोचे अशक्यता प्रमेय (ARROW'S IMPOSSIBILITY THEOREM)

ॲरोचे अशक्यता प्रमेय : १९५१ मध्ये केनेथ ॲरो यांनी त्याच्या सामान्य अशक्यतेचे प्रमेय प्रकाशित केले ज्यामुळे सामाजिक शास्त्रे एका बंदिस्त जागेतून बाहेर पडले. ॲरोचे प्रमेय हे लोकशाही समाजांसाठी घातक आहे. संरक्षण यासारख्या सार्वजनिक वस्तूंबद्दल लोकशाही संघटनांनी कसे निर्णय घ्यावेत याचा सिद्धांत विकसित करण्यासाठी संरक्षण विभागाकडून ॲरो यांची नेमणूक झाली होती. त्यांनी सहकारी खेळाच्या सिद्धांतानुसार (cooperative game theory) सामाजिक निर्णय घेण्याच्या समस्येकडे पहिले आहे. ज्यामुळे लोकशाही समाजाला मान्य होईल अशा सामाजिक निर्णय प्रक्रियेचे मार्गदर्शन करण्यासाठी किमान संच

तयार करणे शक्य झाले आणि नंतर त्या गृहितकाचे परिणाम निश्चित केले. ॲरोने लोकशाही समाजात निर्णय प्रक्रिया पार पाडण्यासाठी पाच मार्गदर्शक तत्वे किंवा अटी दिल्या आहेत. त्यानंतर त्याने हे सिद्ध केले की सर्वसाधारणपणे कोणतीही सामाजिक निर्णय प्रक्रिया एकाच वेळी पाचही मार्गदर्शक तत्वे किंवा अटी पूर्ण करू शकत नाही. ॲरोच्या प्रमेयाचा अर्थ असा नाही की लोकशाही समाज सामाजिक निर्णय घेऊ शकत नाही. ते निर्णय घेऊ शकतात आणि घेतात देखील. परंतु याचा अर्थ असा होतो की एक लोकशाही समाज सामान्यत: कमीतकमी परिस्थितीत सुसंगत सामाजिक निर्णय घेऊ शकत नाही जो त्यास स्वीकार्य असेल. ॲरोचे प्रमेय कोणत्याही विषयावरील सामाजिक निर्णयास लागू होते, ज्यात न्याय्य वितरणाच्या समस्येचे निराकरण करण्यासाठी सातत्याने सामाजिक कल्याण करण्याचा प्रयत्न केला जातो. सार्वजनिक अर्थशास्त्रात रस असणाऱ्या सर्व विद्यार्थ्यांना ॲरोच्या सामान्य अशक्यतेच्या प्रमेयाबद्दल किमान समज असणे आवश्यक आहे. ॲरोचे प्रमेय विसाव्या शतकातील राजकीय तत्त्वज्ञानाचा हा महत्त्वपूर्ण अविष्कार मानला जातो.

ॲरोच्या पाच अटी (Arrow's Five Axioms):

आपण याआधी पाहिले आहे की, एखाद्या सुपरमॅन किंवा हुकूमशहाचे समाजकल्याणा बद्दलचे मूल्यवान निर्णय मानवी मनातील विविध प्रकारच्या पक्षपातीपणामुळे वैध असू शकत नाहीत. परिणामी, सुपरमॅन किंवा हुकूमशहाचे मूल्य निर्णय सामाजिक निवडीचे प्रतिबिंबित करत नाहीत. ॲरो हे पहिले कल्याणकारी अर्थशास्त्रज्ञ होते ज्यांनी सामाजिक व्यवस्था साध्य करण्यासाठी वाजवी आवश्यक अटी घालण्याचा प्रयत्न केला जो समाजातील सर्व व्यक्तींची इच्छा किंवा निवडक्रम दर्शवतो. सामाजिक निवड करण्याचे अनेक मार्ग आहेत. निवड एका हुकूमशहाद्वारे, प्रथा आणि परंपरेद्वारे पारंपारिक समाजात किंवा मतदानाद्वारे, समाजात समावेश असलेल्या व्यक्तींद्वारे काही आध्यात्मिक किंवा धार्मिक प्रमुखांद्वारे केली जाऊ शकते. हुकूमशाही राजवटीमध्ये सामाजिक निवडीची समस्या सर्वात सोपी असते ज्यामध्ये सर्व सामाजिक निवडी हुकूमशहाद्वारे केल्या जातात आणि समाजातील सर्व व्यक्तींना ते स्वीकारण्यास भाग पाडले जाते. त्याचप्रमाणे, पारंपारिक समाजात विविध धार्मिक आणि आध्यात्मिक नियम किंवा प्रथा सामाजिक निवडीची समस्या सुलभ करतात. कोणताही व्यक्ती धार्मिक आणि आध्यात्मिक प्रमुखाने केलेल्या सामाजिक निवडीकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही.

परंतु वैयक्तिक निवडीवर आधारित सामाजिक निवड करण्याची समस्या लोकशाही समाजात अवघड बनते कारण प्रत्येक व्यक्तीला विविध सामाजिक निर्णयात वैयक्तिक आदेश देण्याची मोकळीक असते. आता, एक प्रासंगिक प्रश्न असा आहे की सामाजिक निवड सातत्याने वैयक्तिक निवडीमधून मिळू शकते का. त्यासाठी प्रोफेसर एरोने यांनी काही आवश्यक अटी घातल्या आहेत त्या पुढील प्रमाणे,

अट १: संक्रमणीय किंवा सुसंगतता:

ॲरो यांनी नमूद केलेली पहिली अट म्हणजे सामाजिक पर्याय सुसंगत किंवा संक्रमणीय असणे आवश्यक आहे. सामाजिक निवडीची परिवर्तनशीलता हे सूचित करते की जर पर्याय 'A' ला पर्याय B पेक्षा जास्त प्रधान्य दिले जात असले व पर्याय B ला C पेक्षा जास्त

प्राधान्य दिले जात असेल तर पर्याय C ला पर्याय A पेक्षा जास्त प्राधान्य दिले जाणार नाही. जर पर्याय C ला A पेक्षा जास्त प्राधान्य देण्यात आले तर संक्रमणाच्या स्थितीचे उल्लंघन केले जाईल व ही निवड विसंगत असेल. संक्रमणाचा प्रश्न तेव्हाच उद्भवतो जेव्हा सामाजिक क्रम बहिर्गोल असतात. बहिर्गोल याचा अर्थ असा आहे की विविध पर्याय प्राधान्याने किंवा समवृत्तीने एकमेकांशी संबंधित असतात. अशाप्रकारे, 'A' आणि 'B' या पर्यायांपैकी कोणत्याही जोडीसाठी 'A' ला 'B' पेक्षा जास्त किंवा 'B' ला 'A' पेक्षा जास्त प्राधान्य दिल्यास किंवा दोन्ही मध्ये समवृत्ती असल्यास दोन पर्याय संबंधित किंवा जोडलेले असल्याचे म्हटले जाते. अशा प्रकारे, संक्रमणाची अट सामाजिक निवडीमध्ये असली पाहिजे कारण ती ॲरो यांनी सुसंगत सामाजिक निवडीची अट मानली आहे.

अट २: वैयक्तिक प्राधान्यांना प्रतिसाद:

दुसरी अट अशी आहे की सामाजिक क्रमाने वैयक्तिक आवडीनिवडीला प्रतिसाद दर्शविला पाहिजे. म्हणजे सामाजिक निवडक्रमणे वैयक्तिक निवडक्रमाल सकारात्मक प्रतिसाद दिला पाहिजे. याचा अर्थ असा आहे की सामाजिक निवडी त्याच दिशेने बदलल्या पाहिजेत ज्यादिशेने समाज तयार करणाऱ्या व्यक्तींच्या निवडी बदलतात. ॲरो यांच्या म्हणण्या नुसार, सामाजिक कल्याण कार्य हे वैयक्तिक मूल्यातील बदलांना सकारात्मक प्रतिसाद देते किंवा कमीतकमी नकारात्मक नाही. याचा अर्थ असा होतो की सामाजिक निवडी या समाजातील वेगवेगळ्या व्यक्तींची मूल्ये प्रतिबिंबित करते आणि वैयक्तिक मूल्ये बदलली की सामाजिक निवड देखील बदलते. समजा वैयक्तिक क्रमवारीच्या संचाच्या आधारावर पर्याय 'A' सामाजिकरित्या 'B' पेक्षा जास्त प्राधान्य दिले जाते. जर व्यक्तींच्या क्रमवारीत बदल घडत असेल जेणेकरून काही व्यक्ती पर्यायी 'A' ला पूर्वीपेक्षा अधिक पसंती देत असतील आणि त्यासाठी कोणाचेही प्राधान्य कमी होत नसेल, तर सामाजिकदृष्ट्या 'B' पेक्षा 'A' ला प्राधान्य दिले पाहिजे. हे नमूद करण्यासारखे आहे की या अटीचे उल्लंघन केले जाईल "जर अशी काही व्यक्ती असतील ज्यांच्या विरुद्ध समाज अशा अर्थाने भेदभाव करतो की जेव्हा त्यांची इतर पर्यायांच्या तुलनेत काही पर्यायायाच्या बाबतीत इच्छा वाढते तेव्हा त्या पर्यायाची इतर सामाजिक घटकांची इच्छा कमी होते.

अट ३: न लादण्याची अट:

तिसरी अट असे नमूद करते की सामाजिक निवडी स्वतंत्रपणे वैयक्तिक आवडीनिवडीवर लादल्या जाऊ नयेत. उदाहरणार्थ, जर समाजातील कोणतीही व्यक्ती पर्याय 'A' ला पर्यायी 'B' पेक्षा जास्त पसंत करत नसेल आणि समाजातील कोणतीही एक किंवा काही इतर व्यक्ती पर्यायी 'A' ला पर्यायी 'B' पेक्षा जास्त पसंत करत असतील तर समाजाने 'A' ला प्राधान्य दिले पाहिजे. या अटीचा अर्थ असा आहे की समाजाने पर्यायी निवडीने पॅरेटो निकष पूर्ण करणे आवश्यक आहे. याचा असाही अर्थ होतो की सामाजिक निवड समुदायाबाहेरील कोणीही ठरवू नये.

अट ४: हुकूमशहा नसण्याची अट:

चौथी अट ही हुकूमशाहीच्या अभावाची आहे. त्यात असे म्हटले आहे की सामाजिक निवडी समाजातील कोणत्याही एका व्यक्तीने ठरवू नयेत. उदाहरणार्थ, 'A' ला सामाजिकदृष्ट्या 'B'

पेक्षा जास्त प्राधान्य दिले गेला नाही. पण समाजातील कोणतीही व्यक्ती 'A' ला 'B' पेक्षा जास्त पसंत करते इतर व्यक्तींची प्राधान्ये विचारात न घेता. जर या अटीचे उल्लंघन केले गेले, तर ज्या व्यक्तीची प्राधान्ये सामाजिक प्राधान्ये मानली जातात ती प्रत्यक्षात एक हुकूमशहा असेल. या अटीचा अर्थ असा आहे की एखाद्या व्यक्तीने त्याची इच्छा समाजावर लादुनाये त्या ऐवजी सर्व व्यक्तींनी लोकशाही पद्धतीद्वारे मतदान करून सामाजिक निवडी निश्चित केल्या पाहिजेत.

अट ५: अप्रासंगिक पर्यायांचे स्वातंत्र्य:

पाचवी अट अप्रासंगिक पर्यायांच्या स्वातंत्र्याची आहे. यानुसार, कोणत्याही दोन पर्यायांचा सामाजिक निवड क्रम केवळ या दोन पर्यायांच्या वैयक्तिक निवड क्रमाद्वारे निश्चित केला जातो व तो पर्याय इतर पर्यायांच्या संदर्भात वैयक्तिक पसंतींनी अजिबात प्रभावित होऊ नये. दुसर्या शब्दात, उपलब्ध पर्यायांच्या संचापैकी सर्वात जास्त पसंतीचा पर्याय उपलब्ध नसलेल्या इतर पर्यायांपासून (म्हणजे प्रभावित नसलेला) स्वतंत्र असणे आवश्यक आहे. समजा 'A', 'B' आणि 'C' हे तीन पर्याय उपलब्ध आहेत आणि समाज 'A' पेक्षा 'B' ला आणि 'B' पेक्षा 'C' ला समाज जास्त पसंत करतो. जर 'C' हा पर्याय यापुढे उपलब्ध नसेल, तर ही अट सुचवते की समाज 'B' ला 'A'पेक्षा जास्त पसंत करतो असे होऊ नये. अशा प्रकारे, 'A' चे 'B' वर सामाजिक प्राधान्य फक्त या दोन पर्यायांच्या वैयक्तिक प्राधान्यांवर अवलंबून असते आणि असे गृहीत धरते की 'A' आणि 'B' पर्याय हे पर्याय आहेत तत्काळ संबंधित नाही अशा कोणत्याही पर्यायावर समाज आपली निवड घेऊन जाणार नाही.

ॲरोच्या वरील पाच अटी त्याच्या मूल्य निर्णयाला प्रतिबिंबित करतात आणि ते मुक्त लोकशाही समाजात सामाजिक निवड करण्यासाठी अटींचा वाजवी संच असल्याचे दिसते. ॲरोने दाखवून दिले आहे की वरील पाच अटींपैकी किमान एकाचे उल्लंघन केल्याशिवाय सामाजिक निवड करणे अशक्य आहे. दुसऱ्या शब्दांत, वरील सर्व अटींची पूर्तता करणाऱ्या वैयक्तिक मूल्यांच्या आधारावर समाजकल्याण कार्य उभारणे शक्य नाही.

अशक्यतेच्या प्रमेयानुसार, लोकशाही देशात सार्वजनिक वस्तूंची निवड ही बहुमताने केली जाते, सरकार कडून पुरवठा आणि लोकांकडून सार्वजनिक वस्तूंचा वापर यांच्या माध्यमातून जास्तीत जास्त सामाजिक कल्याण साधले जात नाही. बहुमता व्यतिरिक्त, वरील अटींची पूर्तता होणे आवश्यक आहे. ज्यामुळे प्रभावी सामाजिक समवृत्ती वक्र आणि समाज कल्याण सध्य होईल. म्हणूनच, हा सिद्धांत अशक्य प्रमेय म्हणून ओळखला जातो.

ॲरोचे अशक्यता प्रमेय उदाहरणाच्या मदतीने स्पष्ट केले जाऊ शकते. तीन अर्थसंकल्पित धोरणांपैकी (A,B,C) तीन मतदार (X,Y,Z) निवडत आहेत. धोरण X तीन सार्वजनिक वाचनालये उभारण्याचे आहे. धोरण Y दोन वाचनालये उभारण्याचे आहे. तर धोरण Z एक वाचनालये उभारण्याचे आहे.

बहुमताची उदाहरणे: वैकल्पिक अर्थसंकल्पीय धोरणांसाठी वैयक्तिक पसंती.

अ. अकर्मक धोरण विकल्प			
मतदाता	**प्रधान्य क्रं १**	**प्रधान्य क्रं २**	**प्रधान्य क्रं ३**
A	X	Y	Z
B	Y	Z	X
C	Z	X	Y
ब. सकर्मक धोरण विकल्प			
मतदाता	**प्रधान्य क्रं १**	**प्रधान्य क्रं २**	**प्रधान्य क्रं ३**
A	X	Y	Z
B	Y	Z	X
C	Z	Y	X

वरील सारणी अ मध्ये सामूहिक लोकशाही निर्णय घेत असताना बहुमत हे ग्राहकांच्या सार्वभौमत्वासाठी आवश्यक असणाऱ्या अटींच्या संचाचे उल्लंघन करते. अट १, विशेषत: संक्रमणाच्या स्थितीचे उल्लंघन केले जाते ज्यामुळे अशक्य प्रमेय किंवा मतदान विरोधाभास म्हणून ओळखले जाते. बहुसंख्य मतदार (तीन पैकी दोन) X ते Y, Y ते Z आणि Z ते X या धोरणांना प्राधान्य देत असल्याने, कोणतेच धोरण स्वीकार्य नाही परिणामी निकाल अकर्मक किंवा विसंगत आहे. ज्या अनुक्रमात मतदान झाले आहे त्याचा अंतिम परिणाम निश्चित करणारा निकाल तर्कसंगत नाही. मतदानाच्या क्रमवारीनुसार Z, X किंवा Y जिंकेल म्हणून निकाल अनियंत्रित आहे. या ठिकाणी संक्रमण ही उद्भवते कारण एक मतदार दोन अत्यधिक धोरणे (पहिली पसंती ३ वाचनालयास व दुसरी पसंती १ वाचनालयास व तिसरी पसंती २ वाचनालयास) स्वीकारण्याची शक्यता नसते. जेव्हा हे पसंत क्रम आलेखावर मांडले जातात तेव्हा, द्विउच्च बिंदू सूत्र C मतदारासाठी कार्य करते.

जर C मतदार अधिक तर्कसंगत पद्धतीने वागला आणि त्याने दुसरी पसंती दोन ग्रंथालयांना दिली तर अंतर्क्रियात्मक समस्या नाहीशी होते आणि त्याचे निराकरण निश्चित होते. (वरील सारणीमध्ये ब. सकर्मक धोरण विकल्पाद्वारे दर्शविले गेले आहे) C मतदारासाठी एकच शिखर प्राधान्य दर्शविण्यात आले आहे. येथे Y व Z च्या जोडीने सुरुवात करण्यात आली आहे, येथे Y हा Z वर विजय मिळवितो सोबतच Xला देखील पराभूत करतो. मात्र फक्त Y व Z ची जोडी ठेवल्यास Z विजयी होईल. विजेता, परंतु वरील सारणीत मतदानाचा क्रम क्रमवारीत असूनही, Y स्पष्ठ विजेताआहे. हे परिणाम अर्थसंकल्पीय आकार देखील दर्शवितात.

सार्वजनिक निवडीत ॲरोचे अशक्यता प्रमेय खाली आलेखाच्या मदतीने स्पष्ठ केले जाऊ शकते.

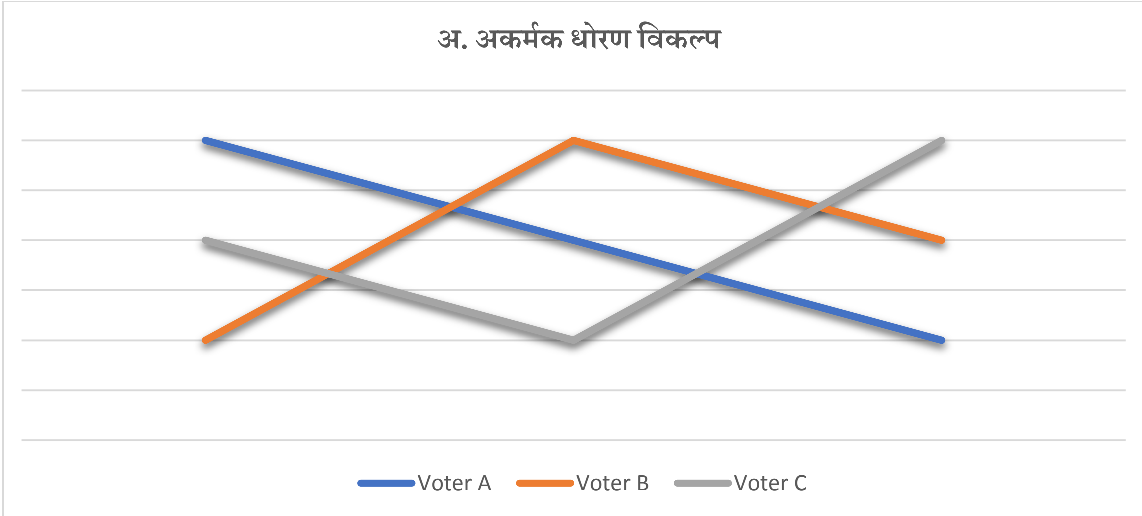

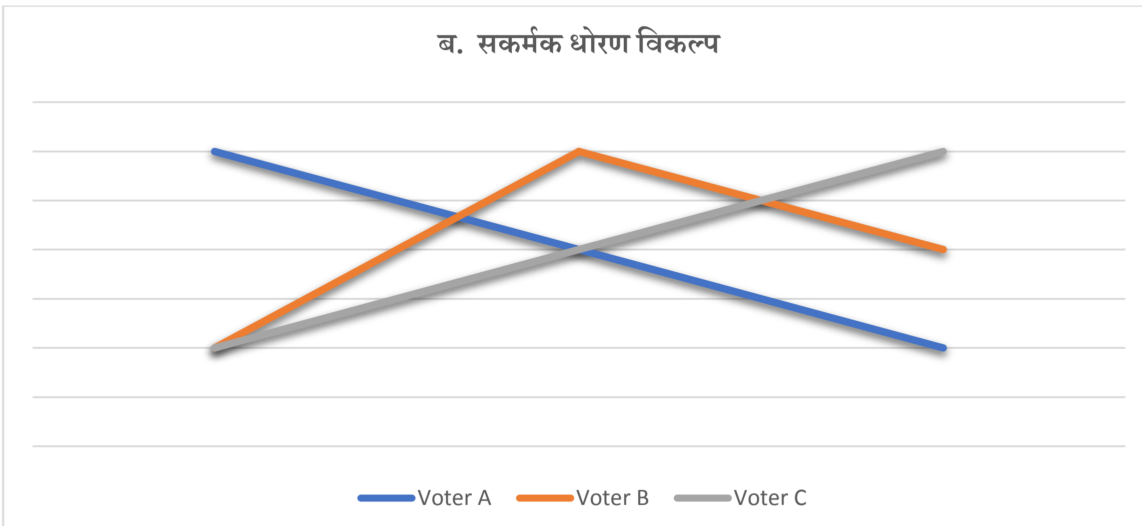

ॲरोच्या अशक्य प्रमेयावर खालीलप्रमाणे विविध टीका केली जाते:

१. सार्वजनिक वस्तूंसाठी लोकांच्या निवडीची तीव्रता ॲरोचे प्रमेय दर्शवू शकत नाही.

२. सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी आर्थिक निर्णयाकडे पोचण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या राजकीय प्रक्रियेची अतिशय निराशाजनक प्रतिमा ॲरो यांनी चित्रित केली आहे.

३. सामान्य मतदार केवळ मतदाराद्वारे सार्वजनिक वस्तूंबद्दलचे प्राधान्य प्रकट करतो असे आपण म्हणू शकत नाही.

४. लोकांच्या सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी सरकारने सार्वजनिक निवडी नेहमी विचारात घेतल्या पाहिजेत हे खरे नाही.

५. ॲरोचा सिद्धांत विषम (heterogeneous) सार्वजनिक वस्तूंवर लागू केला जाऊ शकत नाही.

जरी, ॲरोच्या सार्वजनिक पसंतीच्या प्रमेयावर तीव्र टीका केली जात असली, तरी त्याचे महत्त्व कमी होत नाही. लोकशाही देशात सरकार आपल्या नागरिकांना सार्वजनिक वस्तू कशा पुरवते हे या प्रमेयात स्पष्ट केले आहे. सार्वजनिक वस्तूंसाठी सार्वजनिक प्राधान्ये प्रकट करण्यासाठी केवळ बहुसंख्य मतदानास पुरेसे नाही, परंतु आर्थिक निर्णय आणि समाज कल्याण वृद्धींगत होण्यासाठी देखील आवडीनुसार निवड करणे आवश्यक आहे. सरकारच्या सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याद्वारे जास्तीत जास्त समाजकल्याण कसे साधता येईल हे या सिद्धांता द्वारे स्पष्ठ होते.

२.५ सारांश (SUMMARY)

मुक्त बाजार अर्थव्यवस्थेच्या काल्पनिक परिस्थितीत अर्थव्यवस्थेचे वर्तन हेच सरकारी हस्तक्षेपाचे औचित्य आहे, म्हणजे तोच सरकारी हस्त क्षेपाचा प्रारंभ बिंदू मानते. कल्याणकारी अर्थशास्त्राच्या मूलभूत सिद्धांतांवरून, जर ही अर्थव्यवस्था उत्तम प्रकारे स्पर्धात्मक असेल आणि बाजारपेठेचा संपूर्ण संच असेल, तर समतोल अस्तित्वात आहे असे गृहीत धरले जाते व ती पॅरेटो-कार्यक्षम असते. बाह्यता म्हणजे अर्थव्यवस्थेच्या किंमत व्यवस्थेच्या बाहेर असणाऱ्या आर्थिक मध्यस्था मधील संबंध दर्शवते. निर्माण केलेल्या बाह्यतेची पातळी थेट किंमतीद्वारे नियंत्रित केली जात नाही म्हणून, बाजार समतोलावरील मानक कार्यक्षमता प्रमेये लागू केली जाऊ शकत नाहीत. बाजारातील अपयशावर ज्याचा परिणाम होऊ शकतो तो धोरणात्मक हस्तक्षेपाद्वारे सुधारणेसाठी संभाव्य भूमिका निर्माण करतो. सार्वजनिक खर्चाचा सिद्धांत सार्वजनिक चिंतेची कायदेशीर क्षेत्रे तसेच धोरण घेऊ शकतील अशा अनुज्ञेय स्वरूपांची व्याख्या करते. शिवाय, वर नमूद केल्याप्रमाणे, सार्वजनिक खर्चाच्या सिद्धांतामध्ये बऱ्याचदा कर आकारणीचा स्वतःचा सिद्धांत असतो या अर्थाने की खर्चाच्या निर्णयाचे नियम करांचा संच परिभाषित करतात आणि बाजार व्यवस्थेला इष्टतम मार्गदर्शनासाठी आवश्यक हस्तांतरणे केली जातात. कर हे या बाबतीत कार्यक्षमता आणि समानता निर्माण करण्यामध्ये योगदान देतात. उत्तम प्रकारे कार्य करणारी बाजार व्यवस्था संसाधनांच्या कार्यक्षम वाटपाची हमी देऊ शकते. पूर्ण स्पर्धा संधीच्या समानतेच्या प्रक्रिया समानतेचे प्रमाण देखील पूर्ण करते आणि उच्च सामाजिक गतिशीलता निर्माण करते. त्यानंतर त्यांनी हे सिद्ध केले की, सर्वसाधारणपणे कोणतीही सामाजिक निर्णय प्रक्रिया एकाच वेळी पाचही अटींना संतुष्ट करू शकत नाही. ॲरोच्या प्रमेयाचा अर्थ असा नाही की लोकशाही समाज सामाजिक निर्णय घेऊ शकत नाही.

२.६ प्रश्न (QUESTIONS)

१. कल्याणकारी अर्थशास्त्राचे प्रमेय समजावून सांगा.

२. अर्थव्यवस्थेत सरकारी हस्तक्षेपाची गरज स्पष्ठ करा.

३. बाह्यता म्हणजे काय? बाह्यता बाजारपेठेला अपयशाकडे कसी घेऊन जाते?

४. ॲरोचे अशक्य प्रमेय समजावून सांगा.

२.७ संदर्भ

1. Jean Hindriks and Gareth D. Myles, (2013) INTERMEDIATE PUBLIC ECONOMICS, second edition.

2. Dr. H L Ahuja, Advanced Economic theory, 19th Revised edition.

3. Chand S.N.,(2008) Public finance.

4. Atkinson A B and J E Stiglitz, lecture on public Economy, New York cgraw Hill (1980).

*****

मॉड्युल II

३

सार्वजनिक वस्तूंची तरतूद

घटक रचना

३.० उद्दिष्टे
३.१ प्रस्तावना
३.२ वस्तूंचे वर्गीकरण
३.३ सार्वजनिक वस्तूंची इष्टतम तरतूद: शुद्ध आणि स्थानिक
३.४ गुणवत्ता वस्तु
३.५ लिंडालचा ऐच्छिक विनिमय दृष्टीकोन
३.६ सारांश
३.७ प्रश्न

३.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

या प्रकरणाची प्रमुख उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेतः

- सार्वजनिक वस्तू, खाजगी वस्तू, क्लब वस्तू आणि गुणवत्ता वस्तू या संकल्पना समजून घेणे.
- सार्वजनिक वस्तू पुरवण्याच्या तरतुदींचे विश्लेषण करणे.
- लिंडालच्या ऐच्छिक विनिमय पध्दतीचा अभ्यास करणे.

३.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सर्व प्रकारच्या आर्थिक प्रणालींमध्ये शासनाची अधिक किंवा कमी महत्त्वपूर्ण भूमिका असते. जनतेला सार्वजनिक वस्तू पुरविण्याकरिता सरकार आपल्या सार्वजनिक अर्थसंकल्पात तरतूद करते जेणेकरुन समाजकल्याणात वाढ होऊ शकते. शासनाने सार्वजनिक वस्तूचा पुरवठा करण्याची तरतूद करावी, सार्वजनिक वस्तूंसाठी लोकांच्या आवडी-निवडी, प्राधान्ये आणि प्राथमिकता जाणून घेता यावी, याकरीता सार्वजनिक वस्तूंसाठी प्राधान्ये किंवा लोकांच्या निवडींचा अभ्यास करणे महत्वाचे आहे. या प्रकरणामध्ये आपण सार्वजनिक वस्तू, खाजगी वस्तू, क्लब वस्तू आणि गुणवत्ता वस्तू या संकल्पना, सार्वजनिक वस्तू पुरवण्याच्या तरतुदी व लिंडालचा ऐच्छिक विनिमय दृष्टिकोण यांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

३.२ वस्तूंचे वर्गीकरण (CLASSIFICATION OF GOODS)

अर्थशास्त्रात वस्तूंच्या चार श्रेणी आहेत, ज्या दोन वैशिष्ट्यांच्या आधारे परिभाषित केल्या जातात. एक म्हणजे लोकांना वस्तूचा उपभोग घेण्यापासून वगळले (वर्जन) जावू शकते व दुसरे वस्तूचा उपभोग प्रतिस्पर्धी आहे की नाही (स्पर्धात्मकता).

या दोन वैशिष्ट्यांवरुन वस्तूंचे पुढिल प्रमाणे चार प्रकार पडतात:

तक्ता क्र. ३.१

वस्तूंचे वर्गीकरण

	वर्जन शक्य	**वर्जन अशक्य**
प्रतिस्पर्धी	**खाजगी वस्तू:** अन्न, वस्त्र, कार इत्यादी.	**सामान्य वस्तू:** पाण्यातील माशांचा साठा, लाकूड, कोळसा इत्यादी.
अप्रतिस्पर्धी	**क्लब वस्तू:** सिनेमा, खाजगी उद्याने इत्यादी.	**सार्वजनिक वस्तू:** हवा, राष्ट्रिय संरक्षण

३.२.१ खाजगी वस्तू (Private goods):

खाजगी वस्तू वगळता येणाऱ्या आणि प्रतिस्पर्धी आहेत. खाजगी वस्तूंची उदाहरणे अन्न, कपडे, खाजगी वाहने इत्यादी आहेत. या वस्तू सहसा मर्यादित प्रमाणात असतात आणि त्यासाठी किंमत आकारून मालक किंवा विक्रेते इतर लोकांना त्याचा उपभोग घेण्यापासून रोखू शकतात. खाजगी वस्तू धडकी भरवणाऱ्या आहेत, ज्यामुळे स्पर्धा निर्माण होते. लोकांना या वस्तू मिळवण्यासाठी पैसे द्यावे लागतात, म्हणून खासगी वस्तूंना सार्वजनिक वस्तूंपेक्षा फ्री-रायडर समस्या उद्भवण्याची शक्यता फारच कमी असते आणि म्हणूनच बाजारपेठेत खासगी वस्तू तयार करण्यासाठी संसाधनांचे कार्यक्षमतेने वाटप केले जाते. दैनंदिन जीवनात, खाजगी वस्तूंची अनेक उदाहरणे आहेत, ज्यात अन्न, कपडे आणि स्टोअरमध्ये खरेदी करता येणाऱ्या बऱ्याच वस्तूंचा समावेश आहे. आईस्क्रीम कोनचे उदाहरण घ्या. हे वगळता येण्यासारखे आणि प्रतिस्पर्धी दोन्ही आहे. एखादा व्यक्ती पैसे देण्यास तयार नसल्यास, विक्रेता त्याला आईस्क्रीम कोन विकण्यास नकार देतो म्हणजेच त्याच्या आईस्क्रीम खाण्यावर प्रतिबंध घालतो. याव्यतिरिक्त, खाजगी वस्तू (आईसक्रिम कोन) चा उपभोग फक्त एकदाच घेतला जाऊ शकते, त्यामुळे एका व्यक्तीने त्याचा उपभोग घेतल्याने इतरांना त्याच कोनचा उपभोग घेता येत नाही.

३.२.२ सामान्य वस्तू (Common Goods):

सामान्य वस्तू वगळता येत नाहीत, परंतू प्रतिस्पर्धी असतात. या कारणामुळे, सामान्य वस्तू सहजपणे जास्त प्रमाणात वापरल्या जातात. या परिस्थितीत, लोक दीर्घकालीन परीणामांचा विचार न करता अल्पकालीन नफा सुरक्षित करण्यासाठी भांडवल काढून घेतात. पाण्यातील माशांचा साठा हे सामान्य वस्तूचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. कोणालाही मासेमारीपासून वगळले जात नाही, परंतु लोक अमर्यादीत मासे काढत असल्याने, माशांचे साठे कमी झाले आहेत.

३.२.३ क्लब वस्तू (Club goods):

क्लब वस्तू वगळता येऊ शकतात, परंतु प्रतिस्पर्धी नसतात. या प्रकारात वस्तूचा आनंद घेण्यासाठी अनेकदा सदस्यत्व आवश्यक असते. पैसे न देणाऱ्या सदस्यांना त्या वस्तूंपर्यंत पोहोचण्यापासून रोखले जाऊ शकते. टेलिव्हिजन हे एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. ब्रॉडबँड किंवा मोबाइल नेटवर्क देखील या श्रेणीचे आहेत. यासाठी मासिक फी आवश्यक आहे, परंतु फी दिल्यानंतर ते प्रतिस्पर्धी राहत नाही. येथे अनेक वस्तू आहेत, ज्या अविभाज्य आहेत, आणि ज्या अनेक व्यक्ती एकाच वेळी क्षमतेच्या मर्यादेपर्यंत वापरू शकतात, येथे काही विशिष्ट तंत्रज्ञान अस्तित्वात आहे, ज्यामुळे वस्तूच्या वापरासाठी वैयक्तिक किंमती आकारणे शक्य होते. जलतरण तलाव, गोल्फ कोर्स, पूल इत्यादींना क्लब वस्तू मानले जाते.

३.२.४ सार्वजनिक वस्तू (Public goods):

सार्वजनिक वस्तू वगळण्याअयोग्य आणि अप्रतिस्पर्धी असतात. त्यांचा वापर करण्यापासून व्यक्तींना वगळता येत नाही. आणि एका व्यक्तीच्या वापराने इतरांना वस्तूंची उपलब्धता कमी होत नाही. सार्वजनिक वस्तूंच्या उदाहरणांमध्ये श्वास घेणारी हवा, सार्वजनिक उद्याने आणि पथदिवे यांचा समावेश होतो. सार्वजनिक वस्तू फ्री रायडर समस्येस जन्म देऊ शकतात. फ्री-राइडर अशी व्यक्ती आहे ज्याला पैसे न देता वस्तूचा फायदा मिळतो. यामुळे विशिष्ट वस्तू किंवा सेवांच्या अंतर्गत तरतूदी होऊ शकतात. सार्वजनिक वस्तू शुद्ध किंवा भेसळयुक्त असू शकतात. शुद्ध सार्वजनिक या वस्तू असतात ज्यांचा उपभोग हा पुर्णपणे अप्रतिस्पर्धी आणि वगळण्याअयोग्य असतो. अशुद्ध सार्वजनिक वस्तू म्हणजे अशा वस्तू होत की ज्या या दोन अटींना काही प्रमाणात समाधानी करतात, परंतु पूर्णपणे नाही.

सार्वजनिक वस्तूंची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:

i) अपवर्जन / वर्जन अशक्य (Non-excludability):

अपवर्जन / वर्जन अशक्य याचा अर्थ असा आहे की, वस्तूचा निर्माता इतरांना त्याचा उपभोग घेण्यापासून रोखू शकत नाही. उदाहरणार्थ, प्रत्येक व्यक्तीस रस्त्यावरील दिव्यांचा प्रकाश वापरण्यापासून रोखणे अत्यंत कठीण आहे. संरक्षण, पोलिस आणि कायदा यापासून देखील वगळता येणार नाहीत. प्रत्येकाला पोलिसांचा फायदा होतो, ज्यामुळे या सेवेसाठी काही लोकांवर शुल्क आकारणे अशक्य आहे, तर काही लोकांवर शुल्क आकारणे शक्य आहे. यामधूनच फ्री-राइडर समस्येची निर्मिती होते.

ii) उपभोग प्रतिस्पर्धी नाही / अप्रतिस्पर्धी उपभोग (Non-rival Consumption):

प्रत्येक अर्थव्यवस्थेत, सरकार काही वस्तू संपूर्ण लोकांना पुरविते. उपभोग प्रतिस्पर्धी नाही/ अप्रतिस्पर्धी उपभोग याचा अर्थ असा आहे की, एकापेक्षा अधिक व्यक्ती वस्तू वापरण्याची इतरांची क्षमता कमी न करता वापरु शकतात. विशेषतः, सार्वजनिक वस्तू ही संपूर्णपणे समाजाला पुरविली जाते आणि एखाद्याने वापर केल्यास त्याची उपलबधता कमी होत नाही. सार्वजनिक वस्तूंचे संयुक्तपणे सेवन केले जाते.

iii) बाह्यत्व (Externality):

सार्वजनिक वस्तूंमधून ग्राहकांना फायदे मिळत असतात. सार्वजनिक वस्तू ग्राहक सार्वभौमत्वाच्या तत्त्वाच्या अधीन असतात. ते वैयक्तिक पसंतीच्या आधारे तयार केले जातात, परंतु एखाद्या ग्राहकाद्वारे सार्वजनिक वस्तूंमधून मिळविलेले समाधान त्याच्या स्वतःच्या योगदानापेक्षा स्वतंत्र असते. हे असे आहे कारण हा खर्च अर्थसंकल्पाद्वारे पूर्ण केला जातो.

iv) अस्पष्ट लाभ (Benefit Obscure):

सार्वजनिक वस्तू स्वभावत: अस्पष्ट असतात. सार्वजनिक वस्तूंचा प्रत्यक्षात किती फायदा किंवा नफा मिळाला हे लक्षात घेणे फार कठीण आहे. उदाहरणार्थ, पथदिवे. देशातील सर्व नागरिकांना पथदिव्यातून किती फायदा झाला, हे मोजणे कठीण आहे.

v) प्राप्तकर्ता आणि लाभार्थी एकसारखे नाहीत (Payee and Beneficiary not identical):

सामान्यत: सार्वजनिक वस्तू फायद्याच्या असतात. परंतु ज्याची तरतूद करण्यासाठी जो व्यक्ती पैसे देतो तो खरा लाभार्थी नक्कीच नसतो. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, सरकारी बजेटच्या माध्यमातून सार्वजनिक वस्तू उपलब्ध करून दिल्या जातात, याचा अर्थ असा आहे की प्राप्तकर्ता आणि लाभार्थी एकसारखे नसतात.

३.३ सार्वजनिक वस्तूंची जास्त तरतूद (OPTIMAL PROVISION OF PUBLIC GOODS)

३.३.१ शुद्ध आणि मर्यादीत (Pure and Local):

सार्वजनिक वस्तूंच्या उत्पादनाचा परिणाम सकारात्मक बाह्यतेमध्ये होतो ज्यासाठी उत्पादकांना पूर्ण मोबदला मिळत नाही. उपभोक्ते सार्वजनिक वस्तूंचा लाभ पैसे न देता घेऊ शकतात, याला फ्री रायडर समस्या म्हणतात. जर बऱ्याच ग्राहकांनी फ्री-राईड करण्याचा निर्णय घेतल्यास, खाजगी उत्पादकांचा खर्च फायद्यांपेक्षा जास्त होईल आणि बाजारपेठेतून वस्तू किंवा सेवा देण्याचे प्रोत्साहन नाहीसे होईल. ज्या वस्तूंची आवश्यकता आहे अशा वस्तू किंवा सेवा पुरविण्यास ते बाजारपेठेत अपयशी ठरतील. लोकांच्या आवश्यकतेनुसार सरकारी निधी आणि सार्वजनिक वस्तूंसाठी योग्य तरतूद करणे हे काम कठीण आहे. तेव्हा अडचण अशी आहे की, अशा वस्तूंचे किती उत्पादन आणि वाटप केले जाते, हे सरकारने कसे ठरवावे? सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा कोणत्या प्रकारचा आणि कोणत्या दर्जाचा द्यायचा? आणि विशिष्ट ग्राहकाला किती पैसे द्यायला सांगितले जावेत? हे ठरवण्यात अडचण आहे.

एखादी विशिष्ट वस्तू पुरवायची की नाही याचा निर्णय घेण्यासाठी सरकार खर्च- फायद्याच्या विश्लेषणाचा वापर करते. जर सिमांत नफा हा सिमांत खर्चापेक्षा जास्त असेल तर सार्वजनिक वस्तूंचे अधिक वाटप केले जाईल. जेव्हा सीमान्त खर्च = सीमान्त लाभ असेल तर सार्वजनिक वस्तूंचे इष्टतम वाटप होते.

सार्वजनिक वस्तूंची मागणी (Demand for Public Goods):

सार्वजनिक वस्तूंची एकंदर मागणी म्हणजे प्रदान केलेल्या वस्तुच्या प्रत्येक नगापासुन प्रत्येक व्यक्तीच्या सीमान्त नफ्याची बेरीज होय. सार्वजनिक वस्तूंसाठी अर्थव्यवस्थेचा सिमांत लाभ वक्र (मागणी वक्र) हा अशा प्रकारे सर्व व्यक्तींच्या सीमांत लाभ वक्रांची उभी बेरीज आहे. सार्वजनिक वस्तूंच्या वैयक्तिक मागणी वक्रांचे उभी बेरीज देखील वस्तूच्या विशिष्ट नगसंख्येत देय देण्याची एकूण इच्छा दर्शविते.

आकृती क्र. ३.१

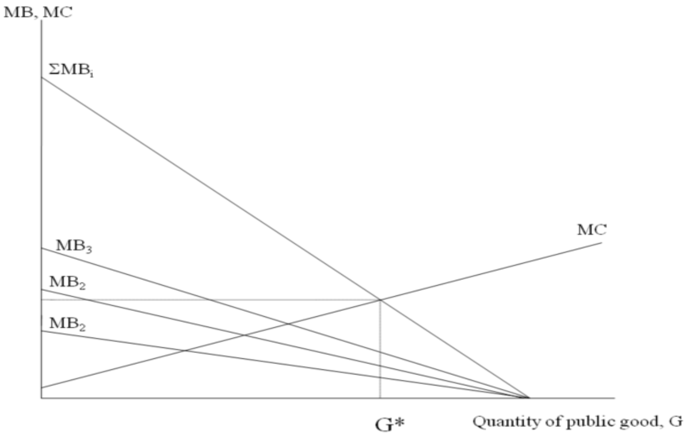

वैयक्तिक सीमान्त लाभ वक्रांची बेरीज सीमांत प्राप्ती (MB) देय देण्याची किंवा एकूण मागणी (∑MB) करण्याची एकूण इच्छा दर्शवते. एकूण मागणीचे अंतर आणि सीमांत खर्च वक्र (MC) प्रदान केलेल्या वस्तूंची रक्कम निर्धारित करते. सार्वजनिक वस्तूंचे इष्टतम प्रमाण G* आहे. हे प्रमाण खासगी वस्तूंच्या एकूण मागणी वक्रांच्या विरूद्ध आहे, जेथे प्रत्येक किंमतीवरील वैयक्तिक मागणी वक्रांची बेरीज क्ष अक्षास समांतर आहे. सार्वजनिक वस्तूंच्या विपरीत, सोसायटीला खासगी वस्तूंच्या दिलेल्या नगसंख्येत सहमत नसते आणि कोणतीही एक व्यक्ती दिलेल्या किंमतीवर खाजगी वस्तूंचा वापर दुस-यापेक्षा जास्त प्रमाणात करू शकते.

सार्वजनिक वस्तूंची कार्यक्षम मात्रा ही जास्तीत जास्त निव्वळ लाभ (एकूण नफा वजा एकूण खर्च) या प्रमाणात असते, जे प्रमाण, सीमान्त लाभाच्या तुलनेत सीमांत खर्चासारखेच आहे.

शुद्ध सार्वजनिक वस्तूंच्या चांगल्या तरतूदीचे गणितीय स्पष्टीकरण:

समजा, श्री. जॉनला कुकीज (C) आणि मिसाईल (M) यांमध्ये उपयोगिता आहेः U_J (C, M). जॉनला मिसाईलची सीमांत उपयोगिता फायदेशीर आहे.

$$\frac{MU_M^J}{MU_C^J} = MRS_{MC}^J$$

टॉमला देखील कुकिज (C) आणि मिसाईल (M) यांमध्ये उपयोगिता आहे.

U_T = (C, M)

टॉमसाठी मिसाईलची सीमांत उपयोगिता फायदेशीर आहे.

$$\frac{MU_M^T}{MU_C^T} = MRS_{MC}^T$$

पुढील मिसाईलचा सामाजिक सीमान्त लाभ म्हणजे जॉन आणि टॉमसचा प्रतिस्थापनाचा सीमांत दर:

$$\Sigma MRS^{J,T}_{M,C}$$

$$\sum_{i=1}^{n} MRS_{M,C} = \frac{MC_M}{MC_C}$$

स्थानिक (मर्यादीत) सार्वजनिक वस्तूंची तरतूद (Provision of Local Public Goods):

स्थानिक सार्वजनिक वस्तू या सार्वजनिक वस्तू आहेत ज्याचा आनंद फक्त स्थानिक समुदायातील रहिवासी घेऊ शकतात: उदाहरणार्थ, स्थानिक सार्वजनिक शाळा, समुद्रकिनारे, उद्याने इत्यादी सार्वजनिक वस्तूंची वैशिष्ट्ये आहेत. चार्ल्स (१९५६) यांनी स्थानिक सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतूदीसाठी वेगळा उपाय स्पष्ट केला.

तो असे सूचित करतो की बऱ्याच सार्वजनिक वस्तू स्थानिक खर्चांद्वारे प्रदान केल्या जातात आणि जर जेथे जास्तीचा समुदाय असेल तर, व्यक्ती सार्वजनिक वस्तूंसाठी त्यांची खरी पसंती ज्या समुदायात राहायचे त्याच्या निवडी नुसार पसंत करेल (जसे व्यक्ती त्यांच्या आवडीनुसार खाजगी वस्तूंसाठी त्यांची पसंती करतात).

जेथे निवडींची विस्तीर्ण श्रेणी आहे, तेथे एकाच समुदायात राहण्याचा निर्णय घेत असलेल्या सर्वांचीच मूलत: सारखीच रूची/आवड असेल आणि परस्पर विरोधी निवडींमध्ये जुळवण (समेट) घेण्यास कोणतीही अडचण उद्भवणार नाही. ही एक मनोरंजक कल्पना आहे कारण ती सूचित करते की अदृश्य हात सार्वजनिक वस्तूंच्या कमी तरतूदीची महत्त्वाची समस्या सोडवू शकते.

जवळपास राहणारे लोक वगळता येऊ शकतात किंवा वगळता येऊ शकत नाही परंतु दूर राहणा-या लोकांना वगळता येऊ शकते. मर्यादित भौगोलिक क्षेत्रात उत्पादित आणि उपभोगल्या जाणाऱ्या अशा वस्तू स्थानिक सार्वजनिक वस्तू आहेत. शाळा स्थानिक आहेत आणि अधिक दूरच्या लोकांना सहज वगळता येऊ शकते. उद्यानांमध्ये लोकांना वस्तू वापरण्यापासून दूर ठेवणे अधिक कठीण आहे; तरीही, ते अजूनही स्थानिक सार्वजनिक वस्तू आहेत कारण काही लोक पार्क वापरण्यासाठी ३० मैल चालतील.

समजा, अशी अनेक परिसरे आहेत ज्यात काही ठिकाणी उच्च कर, चांगली शाळा, मोठी उद्याने, रस्त्यावर सुंदर देखभाल केलेली झाडे, वारंवार कचरा उचलणे, प्रथम श्रेणी अग्निशामक विभाग, उत्कृष्ट पोलिस संरक्षण आणि भव्य फायरवर्क दाखवतात आणि

दुसऱ्या बाजूला कमी कर आणि सार्वजनिक वस्तूंची अधिक माफक तरतूद . लोक त्यांच्या आवडीनुसार शेजारच्या भागात जातील. परिणामी, सार्वजनिक वस्तूंसाठी समान प्राधान्य असणाऱ्या रहिवाशांसह अतिपरिचित क्षेत्र विकसित होईल. शेजाऱ्यांमधील समानता मतदानाला अधिक कार्यक्षम बनवते. परिणामी, कर आणि सार्वजनिक वस्तूंपेक्षा त्यांच्या आवडीनुसार लोकांची क्षमता निवडीची सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतूद अधिक कार्यक्षम करेल. चार्ल्स सिद्धांत दर्शवितो की, स्थानिक सार्वजनिक वस्तू कार्यक्षमतेने पुरविल्या जातात. याव्यतिरिक्त, कचरा गोळा करणे आणि शाळा यासारख्या खाजगी वस्तू देखील सार्वजनिकपणे प्रभावीपणे पुरवल्या जाऊ शकतात, जेव्हा त्या स्थानिक वस्तू असतात.

३.४ गुणवत्ता वस्तू (MERIT GOODS)

आतापर्यंत, आपण आर्थिक वस्तूंचे खाजगी आणि सार्वजनिक वस्तूंचे वर्गीकरण केले आहे, ज्या वस्तू जास्त प्रमाणात संयुक्त किंवा सामूहिक उपभोगाच्या आहेत त्या सामान्यतः सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे पुरवल्या जातात. आणि संयुक्त मापनाच्या कमी दर्जा असणाऱ्या वस्तू खाजगी क्षेत्रातून पुरविल्या जाऊ शकतात. परंतु, समाजात या प्रवृत्तीला अपवाद असू शकतो.

कधीकधी, सार्वजनिक क्षेत्र काही खास आर्थिक वस्तूंच्या वाटपात सक्रियपणे भाग घेण्याचा निर्णय घेऊ शकतो ज्या खाजगी वस्तूंच्या प्रतिस्पर्धी असतात आणि उपभोगातून वगळता येणार नाही. अशा वस्तू किंवा सेवा खाजगी क्षेत्राद्वारे पुरवल्या जाऊ शकतात. या आर्थिक वस्तूंना सरकार गुणवंत परन्तु मानते. कारण ते प्रत्येक व्यक्तीसाठी आणि समाजासाठी मोठ्या प्रमाणात सामाजिक फायदे निर्माण करतात. अशा वस्तू आणि सेवांची उदाहरणे म्हणजे शिक्षण, आरोग्य सेवा, नोकरी प्रशिक्षण कार्यक्रम, सार्वजनिक वाचनालय आणि इतर या वस्तूंसाठी, सरकार विचार करते की समाजातील प्रत्येकाने या वस्तूंसाठी देय देण्याची क्षमता विचारात न घेता या वस्तूंचा काही प्रमाणात वापर करावा. पण जर हे क्षेत्र खाजगी क्षेत्राकडे दिले तर या वस्तू कमी प्रमाणात पुरवल्या जातील. अशा सरकारी पुरवठा किंवा मोठ्या प्रमाणात पुरविल्या जाणाऱ्या अनुदानित सार्वजनिक व खाजगी वस्तूंना अर्थशास्त्रात गुणवत्ता वस्तू असे म्हणतात.

१९५९ (एकोणीशे एकुनसाठ) मध्ये आर. ए. मसग्रेव्ह यांनी गुणवत्ता वस्तूंची संकल्पना विकसित केली. वस्तू आणि सेवा (ज्या खासगी क्षेत्राद्वारे कार्यक्षमतेने पुरविल्या जाऊ शकतात) सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे पुरविल्या गेल्या तर या मध्ये सर्वांचा फायदा होऊ शकेल अशा सर्वसामान्य विचारांनुसार गुणवत्तेच्या वस्तू म्हणून लेबल दिले गेले आहे. गुणवत्तेच्या वस्तू कल्याणकारी कामात महत्वाची भूमिका बजावतात. गुणवत्तेच्या वस्तूंची तरतूद निवड यावर अवलंबून असते. या वस्तू बाजारात वापरल्या जातात. आपणाला माहित आहे की, शिक्षण आणि आरोग्य सेवा ही गुणवत्तेच्या वस्तूंची चांगली उदाहरणे आहेत. जर या वस्तूंना खुल्या बाजार पेठेवर सोडले गेले तर या वस्तूंची पर्याप्त प्रमाणात निर्मिती होणार नाही.

खाजगी क्षेत्रात चांगल्या वस्तूंपेक्षा कमी गुणवत्तेच्या वस्तू प्रदान केल्या जातात किंवा पुरविल्या जातात. कारण अशा वस्तूंसाठी खासगी बाजाराला अपयशाला सामोरे जावे लागते, खाजगी बाजार सामाजिक कार्यक्षमता वाढवत नाही. गुणवत्तेच्या वस्तूंसाठी

सार्वजनिक तरतूदीची तीन प्रमुख कारणे आहेत: प्रथम, गुणवत्तापूर्ण वस्तूंच्या उपभोगामुळे मोठ्या प्रमाणात सकारात्मकता निर्माण होते याचा अर्थ गुणवत्तेच्या वस्तूंमधून सामाजिक सीमान्त लाभ (SMB) खाजगी सीमान्त लाभापेक्षा (PMB) जास्त असतो. SMB>PMB. उदाहरणार्थ, आपण शिक्षणाबद्दल विचार करू शकतो. एखाद्या व्यक्तीस शिक्षणापासून उच्च उत्पादन क्षमता, आर्युमान आणि त्याच्या आयुष्यात चांगली नोकरी मिळवून खाजगी लाभ मिळतो. परंतु समाजातील इतरांना सुशिक्षित, प्रबुद्ध आणि जबाबदार नागरिक इत्यादींना सामाजिक लाभाच्या बाबतीतही फायदा होतो. म्हणूनच, शिक्षणाचा वापर केवळ त्या व्यक्तीसाठीच नाही तर समाजातील अन्य लोकांसाठी देखील होतो.

दुसरे म्हणजे, गुणवत्तेच्या वस्तूंच्या उपभोगासंदर्भात लोकांना अपूर्ण माहिती असते. सरकारला असे वाटते की, लोकांना गुणवत्तेच्या वस्तूंच्या दीर्घकालीन फायद्यांविषयी संपूर्ण माहिती नाही. चला पुन्हा शिक्षणाचे उदाहरण घेऊ. शिक्षण हा मुलांसाठी दीर्घकालीन गुंतवणूकीचा निर्णय आहे. सध्याच्या काळात शिक्षणा वर खर्च केला जातो परंतु उच्च उत्पादकता, उत्पन्न, अधिक व्यावसायिक गतीशीलता, चांगल्या रोजगाराच्या संधी यासारखे शिक्षणापासून मिळणारे फायदे दूरच्या काळात मिळू शकतील. कधीकधी, लोकांना त्यांच्या मुलांसाठी शिक्षणाच्या या दीर्घकालीन फायद्यांविषयी माहिती नसते आणि म्हणून ते गुणवत्ते च्या वस्तूंचा कमी उपभोग घेतात.

तिसरा इक्विटी ग्राउंड गुणवत्तापूर्ण वस्तूंच्या सार्वजनिक तरतूदीचा आणखी एक युक्तिवाद आहे. कमी उत्पन्न असणा्या कुटुंबांमध्ये शिक्षणाचे फायदे माहित असतानाही त्यांच्या मुलांच्या शिक्षणासाठी पैसे देण्याची क्षमता नसते. म्हणून, सरकारकडून अनुदानित किंवा नि:शुल्क शिक्षण त्यांना इच्छित स्तर गाठण्यात मदत करू शकते. गुणवत्तेच्या वस्तू खाजगी आणि सार्वजनिकरित्या समाजात एकत्रित पुरविल्या जाऊ शकतात. उदा. खासगी आणि सार्वजनिक शाळा, रुग्णालये, आरोग्य विमा आणि इतर सेवा.

३.५ लिंडालचा ऐच्छिक विनिमय दृष्टीकोन (LINDAHL'S VOLUNTARY EXCHANGE APPROACH)

सार्वजनिक खर्चाचा सिद्धांत प्रथम नट विकसेल आणि एरिक लिंडाल यांनी सादर केला. ऐच्छिक विनिमय दृष्टिकोन म्हणजे समतोलतेसाठी प्रत्येक व्यक्तीने वस्तूंवरील सामान्य उपयोगितेइतकाच कर दर भरणे होय. ऐच्छिक विनिमय दृष्टिकोणाअंतर्गत करांची पातळी स्वयंचलितपणे निर्धारित केली जाते, कारण करदात्यांनी त्यांना प्राप्त होणा-या शासकीय लाभासाठी एका विशिष्ट प्रमाणात पैसे दिले आहेत. दुस-या शब्दांत सांगायचे तर, सार्वजनिक वस्तूंचा सर्वाधिक फायदा घेणारी व्यक्ती सर्वाधिक कर भरतात.

एरिक लिंडाल (२१ नोव्हेंबर, १८९१-६ जानेवारी, १९६०) एक स्वीडिश अर्थशास्त्रज्ञ होता. ते स्वीडन सरकार आणि मध्यवर्ती बँकेचे सल्लागारही होते. एरिक लिंडाल हे त्यांचे प्राध्यापक आणि गुरू नट विकसेल यांच्यावर खूप प्रभावित झाले होते. लिंडाल मॉडेल वैयक्तिक फायद्याच्या सार्वजनिक वस्तूंना वित्तपुरवठा करण्याच्या प्रश्नावर चर्चा करते. सार्वजनिक वस्तूंचे प्रमाण या गोष्टीची पूर्तता करते की, एकूण सीमान्त लाभ वस्तू प्रदान करण्याच्या सीमान्त खर्चाच्या समान आहे. लोक स्वभावाने भिन्न आहेत, त्यांची

पसंती/प्राधान्ये भिन्न आहेत आणि सहमतीने प्रत्येक व्यक्तीने प्रत्येक सेवेसाठी किंवा तो वापरत असलेल्या वस्तूंसाठी थोडा वेगळा कर भरावा लागतो.

लिंडाल कर हा कराची एक अशी प्रणाली आहे ज्यात लोक त्यांच्या मालमत्तेच्या नफ्यानुसार/फायद्यानुसार सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतूदीसाठी पैसे देतात. म्हणून प्रत्येक व्यक्ती सार्वजनिक वस्तूंमधून मिळालेल्या त्याच्या सीमान्त लाभा/फायद्यानुसार पैसे देते. उदा. जर 'ए' ला निसर्गरम्य सौंदर्य आवडले असेल आणि त्याला निसर्गाच्या जवळ राहायला आवडले असेल, तर उद्यानात बसण्यासाठी दररोज ५ डॉलर्स देण्यास तयार होईल, तर कॉलेजमध्ये जो विद्यार्थी खूप वेळा पार्कला भेट देत नाही तो जास्त पैसे देण्यास तयार नसतो, परंतु १ डॉलर देण्यास सहमत होऊ शकेल. म्हणून एखादी वस्तू ज्याला वस्तूंचे अधिक मूल्य असते ते जास्त पैसे देतात. अशा परिस्थितीत, सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याची समस्या जास्त स्तरावर उद्भवते. लिंडाल करारोपण हा या समस्येवर उपाय आहे.

लिंडाल खालील ३ समस्या सोडवण्याचा प्रयत्न करतो:

- राज्य उपक्रमची (activity) व्याप्ती
- विविध वस्तू व सेवांमध्ये एकूण खर्चाचे वाटप
- कर प्रमाणाचे वाटप

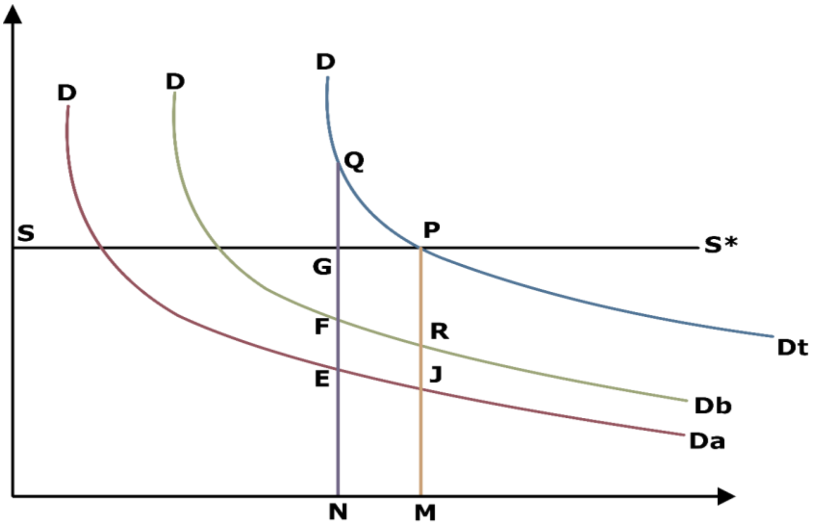

Supply and Demand for state Services

लिंडाल मॉडेलमध्ये, जर SS * सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा वक्र असेल तर असे मानले जाते की सार्वजनिक / सामाजिक वस्तूंचे उत्पादन कार्य रेषात्मक आणि एकसंध आहे. 'DDa' म्हणजे करदाता 'ए' चा मागणी वक्र, आणि 'DDb' म्हणजे करदाता 'बी' चा मागणी वक्र, २ मागणी वक्रांचे अनुलंब सारांश म्हणजे समुदायाच्या सार्वजनिक वस्तूंच्या एकूण मागणीचे वेळापत्रक. 'ए' आणि 'बी' सेवांच्या किंमतीचे भिन्न प्रमाण देतात. जेव्हा QN उत्पादित केलेल्या सार्वजनिक वस्तूंची रक्कम असते, तेव्हा 'ए' 'NE' आणि 'बी' 'NF' योगदान देते; पुरवठा किंमत 'एनजी' आहे. राज्य ना-नफा संस्था असल्याने ते 'OM' ला

पुरवठा वाढवते. या स्तरावर, 'ए' 'MJ' आणि 'बी' 'MR' चे योगदान देते (पुरवठ्याची एकूण किंमत). ऐच्छिक-विनिमय आधारावर समतोल P बिंदूच्या ठिकाणी वर पोहोचला जातो.

लिंडाल समतोल (Lindahl equilibrium):

लिंडाल कर देखील लाभ कर म्हणून ओळखले जातात. अशा कर अंतर्गत लिंडाल समतोल हा एक प्रकारचा आर्थिक समतोल आहे. सार्वजनिक वस्तू किंवा सेवांच्या पुरवठ्यासाठी इष्टतम पातळी शोधण्याची ही एक पद्धत आहे. जेव्हा प्रत्येक व्यक्तीने दिलेली प्रत्येक युनिट किंमत सार्वजनिक वस्तूंच्या प्रति घटक किंमतीच्या समान असते तेव्हा लिंडाल समतोल होतो.

लिंडाल कर योजनेत सिस्टमने सार्वजनिक वस्तूंचे पॅरेटो इष्टतम उत्पादन दिले पाहिजे. दुसरी महत्त्वाची अट अशी आहे की, लिंडाल कर योजनेने एखाद्या व्यक्तीने दिलेला कर त्याच्या फायद्याशी जोडला पाहिजे. ही व्यवस्था न्यायाला प्रोत्साहन देते. जर एखाद्या व्यक्तीचे कर भरणे त्याच्याकडून प्राप्त झालेल्या फायद्यांसारखे असेल आणि जर हा दुवा पुरेशा वस्तू असतील तर यामुळे परेटो अनुकूलता येते. पुढील आकृती विचारात घेउ.

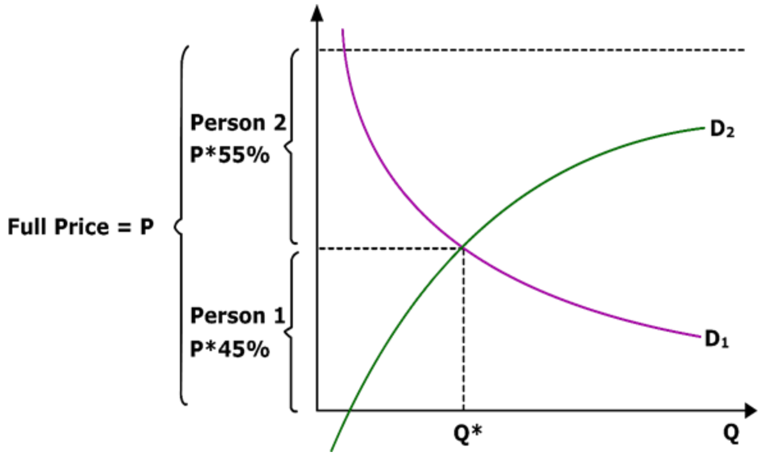

आकृती मध्ये असे लक्षात येते की X प्रति युनिट P * ४५% देय देत आहे आणि Y युनिट P * ५५% देत आहे आणि अर्थव्यवस्था Q * युनिट्स तयार करते. या बिंदूला लिंडाल समतोल म्हणतात आणि त्यास संबंधित किंमती लिंडाल किंमती म्हणतात. अशा प्रकारे लिंडाल समतोल अर्थव्यवस्थेची एक सैद्धांतिक अवस्था आहे जिथे सार्वजनिक वस्तूंची जास्त प्रमाणात उत्पादित केली जाते आणि सार्वजनिक वस्तूंच्या किंमती प्रत्येकामध्ये बऱ्यापैकी सामायिक केल्या जातात.

३.६ सारांश (CONCLUSION)

अशाप्रकारे, हे प्रकरण सार्वजनिक अर्थशास्त्रातील वस्तूंचे वर्गीकरण, सार्वजनिक वस्तूंची तरतूद आणि लिंडालच्या स्वयंसेवी विनिमय पध्दतीसाठी समर्पित आहे. घटक वगळण्याची क्षमता आणि न वगळता या दोन गुणधर्मांवर आधारित सार्वजनिक अर्थशास्त्रातील वस्तूंच्या चार श्रेणींची चर्चा करते. गुणवत्ता वस्तू ही सार्वजनिक वस्तूंची आणखी एक श्रेणी आहे, ज्याचा पुरवठा खाजगी तसेच सार्वजनिक तरतुदीद्वारे केला जाऊ शकतो. सार्वजनिक

वस्तूंची तरतूद करणे ही सरकारसाठी एक कठीण काम आहे. सार्वजनिक वस्तूंचे उत्पादन आणि त्यांचा पुरवठा लोकांपर्यंत करणे आवश्यक आहे, ज्यायोगे सामाजिक कल्याण जास्तीत जास्त सक्षम होते. सार्वजनिक वस्तूंची कार्यक्षम मात्रा ही जास्तीत जास्त निव्वळ लाभ (एकूण नफा वजा एकूण खर्च) इतकीच प्रमाणात असते, जे प्रमाण, सीमान्त लाभाच्या समान मूल्यांच्या समान असते. या प्रकरणात सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतूदीसाठी स्वयंसेवी विनिमय पध्दतीचे संपूर्ण वर्णन करते. सार्वजनिक उपक्रमांच्या तरतुदीच्या समस्येचे निराकरण करण्याचा निर्णय राज्य सरकारच्या कामकाजाची मर्यादा ठरवून, विविध वस्तू व सेवांमध्ये एकूण खर्चाचे वाटप करून आणि कराच्या बिलाचे वाटप करून लिंडाल यांनी घेतला आहे.

३.७ प्रश्न (QUESTIONS)

प्रश्न १.सार्वजनिक अर्थशास्त्रात आढळलेल्या वस्तूंच्या विविध श्रेणी समजावून सांगा.

प्रश्न २.सार्वजनिक वस्तू म्हणजे काय? सार्वजनिक वस्तूंची मुख्य वैशिष्ट्ये निर्देशित करा.

प्रश्न ३.शुद्ध आणि स्थानिक सार्वजनिक वस्तूंच्या चांगल्या तरतुदीचे वर्णन करा.

प्रश्न ४.सार्वजनिक वस्तूंच्या चांगल्या तरतुदीचे वर्णन करा.

प्रश्न५. गुणवत्ता वस्तू म्हणजे काय? गुणवत्ता वस्तूंसाठी सार्वजनिक तरतुदीची काय आवश्यकता आहे?

प्रश्न ६.लिंडालच्या स्वयंसेवी विनिमय पध्दतीचे विश्लेषण करा.

प्रश्न ७. लिंडाल कर म्हणजे काय? लिंडालच समतोल स्पष्ट करा.

*****

४

सार्वजनिक खर्चाचे मूल्यांकन

घटक रचना

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रस्तावना

४.२ पसंती प्रकटीकरण यंत्रणा

४.३ सार्वजनिक वस्तूंची खाजगी तरतूद

४.४ शासकीय खर्चाचे मूल्यांकनः खर्च लाभ विश्लेषण

४.५ सारांश

४.६ प्रश्न

४.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- पसंती/आवडी समजून घेणे.
- सार्वजनिक वस्तूंची खाजगी तरतूद (provision) स्पष्ट करणे.
- शासकीय खर्चाच्या प्रकल्पाचे मूल्यमापन करण्यासाठी खर्च लाभ सिद्धांताचे विश्लेषण करणे.

४.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा सुरळीत करण्यासाठी, नियोजकांना वैयक्तिक पसंती बद्दल माहिती असणे आवश्यक आहे. लोकशाही देशांमध्ये, सरकार सार्वजनिक वस्तूंसाठी सार्वजनिक पसंती विचारात घेते आणि त्यांच्या उत्पादनांसाठी उत्पादक संसाधनांचे वाटप करुन त्यांच्या पुरवठ्याची व्यवस्था करते. हे उत्पादनक्षम संसाधनांचा योग्य आणि तर्कसंगत वाटप आणि उपयोग सक्षम करते ज्यायोगे सार्वजनिक कल्याणकारी वस्तूंच्या उपभोगाद्वारे सामाजिक कल्याण जास्तीत जास्त केले जाऊ शकते. हे सार्वजनिक अर्थशास्त्रातील सिद्धांताद्वारे स्पष्ट केले जाते. त्यांना सार्वजनिक निवडीचे किंवा सामाजिक निवडीचे सिद्धांत म्हणून ओळखले जाते. विक्सेल आणि ॲरो यांचा दिलेल्या सामाजिक निवडीचा सिद्धांत हे प्रकरण स्पष्ट करते. सार्वजनिक वस्तूंची खासगी तरतूद आणि खर्च लाभ स्पष्टीकरणाद्वारे सरकारी खर्चाचे मूल्यांकन देखील या प्रकरणामध्ये स्पष्ट केले आहे.

४.२ पसंती प्रकटीकरण यंत्रणा (PREFERENCE REVELATION MECHANISM)

सामाजिक निवड सिद्धांत, हे सार्वजनिक वस्तूंच्या मागणीच्या स्थापनेशी संबंधित अभ्यासाचे क्षेत्र आहे. काही अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, जर सरकारी नियोजकांना "वैयक्तिक

पसंती कार्यांचे संपूर्ण ज्ञान" नसेल, तर सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा कमी किंवा जास्त पुरवठा होण्याची शक्यता आहे. पॅरेटो-कार्यक्षम स्तरावर सार्वजनिक वस्तू पुरवायच्या असल्यास ज्या अटी ठेवल्या पाहिजेत त्या अर्थशास्त्रात चांगल्या प्रकारे स्पष्ट केल्या आहेत आणि सॅम्युएलसन यांनी प्रथम औपचारिकपणे मांडल्या होत्या. सार्वजनिक वस्तूंना अप्रत्यक्ष कर आकारणीतून वित्तपुरवठा केला जातो असे गृहीत धरून, या अटींनुसार वस्तू ज्या स्तरावर प्रदान केल्या जातात, त्या स्तरापर्यंत प्रदान करणे आवश्यक आहे.

$$\sum_i MRS_{gx} = MRT_{gx}$$

MRS_{gx} हा सार्वजनिक वस्तूंच्या (G) आणि खाजगी वस्तूंच्या (X) अंकांमधील प्रतिस्थापनाचा सीमांत दर आहे, MRT_{gx} हा दोन वस्तूंमधील परिवर्तनाचा सीमांत दर आहे.

कोणत्याही प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेमध्ये सरकार जास्तीत जास्त समाजकल्याण करण्याचा प्रयत्न करतो. परंतु हे सरकारला माहित असले पाहिजे की कोणत्या सार्वजनिक वस्तूंसाठी लोकांनी त्यांच्या निवडी दर्शविल्या आहेत. लोकांनी त्यांच्या पसंतीनुसार सार्वजनिक वस्तूंची निवड केली पाहिजे. लोकशाही देशांमध्ये, सरकार सार्वजनिक वस्तूंसाठी लोकांची पसंती विचारात घेते आणि वाटप करून त्यांच्या पुरवठ्याची तरतूद करते.

त्यांच्या निर्मितीसाठी उत्पादक संसाधने हे उत्पादनक्षम संसाधनांचा योग्य वाटप आणि उपयोग करते ज्यायोगे सार्वजनिक कल्याणकारी वस्तूंच्या वापराद्वारे समाज कल्याण जास्तीत जास्त केले जाऊ शकते. सार्वजनिक अर्थशास्त्रातील सिद्धांताद्वारे याचे स्पष्टीकरण केले जाते. ते लोकांची पसंती किंवा सामाजिक निवडीचे सिद्धांत म्हणून ओळखले जातात.

सार्वजनिक किंवा सामाजिक निवडीच्या सिद्धांतांमध्ये खालील सिद्धांताचा समावेश होता.

१. सार्वजनिक निवड जाहीर करण्यासाठी विकसेलचा दृष्टिकोन

२. ॲरोचा अशक्यता प्रमेय

१. विकसेलचा दृष्टीकोन (Wicksell's Approach):

लोकशाही देशांमध्ये सरकारकडून सार्वजनिक वस्तू पुरवण्यासाठी राजकीय प्रक्रिया खूप महत्वाची असते. लोक राजकीय प्रक्रियेद्वारे सार्वजनिक वस्तूंना प्राधान्य देतात, म्हणून सरकार सार्वजनिक वस्तूंच्या उत्पादनासाठी समाजात उत्पादक संसाधनांचे वाटप करीत असते. सार्वजनिक वस्तूंसाठी सार्वजनिक निवडी, सार्वजनिक पसंती येणा-या अडचणी आणि उपाय यावर स्वीडिश अर्थशास्त्रज्ञ नट विकसेल यांनी प्रथम चर्चा केली आहे, यालाच सार्वजनिक निवड जाहीर करण्यासाठीचा विकसेलचा दृष्टीकोन म्हणून ओळखले जाते.

समाजात उत्पादनक्षम संसाधनांचे कार्यक्षम वाटप करण्यासाठी राजकीय प्रक्रिया आवश्यक आहे. लोकशाहीमधे सार्वजनिक वस्तूंसाठी लोकांच्या वैयक्तिक आवडी विचारात घेतल्या जातात, तरीही त्यामध्ये समस्या आहेत. सर्वांना समान मतदानाच्या संकल्पनेवर आधारित वैयक्तिक पसंती सध्या बहुमताच्या मतदानाच्या प्रणालीद्वारे प्रभावीपणे अंमलात आणु शकत

नाही. जेथे ५०% पेक्षा अधिक एक मताचा निर्णय असू शकतो. म्हणूनच, नागरिकांपैकी ५०% वजा अल्पसंख्याकांना सार्वजनिक वस्तूंच्या वस्तूंसाठी त्यांच्या करांसह पैसे देण्यास भाग पाडले जाऊ शकते, जरी त्यांना त्या वस्तूची गरज नसेल. विकसेलच्या म्हणण्यानुसार, लोकशाही मधे सरकार देशातील लोकांकडून सार्वजनिक वस्तूंच्या पसंती दर्शविण्याकरिता निरपेक्ष एकता पद्धत वापरली जाऊ शकते. लोकांनी जाहीर केलेल्या सार्वजनिक वस्तूंना प्राधान्य देण्याच्या आधारे, सरकार त्यांच्या सार्वजनिक उत्पादन संसाधनांच्या वाटपाद्वारे आणि उपभोगाच्या माध्यमातून ही सार्वजनिक वस्तू प्रदान करू शकते. सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याची तरतूद सरकार सार्वजनिक अर्थसंकल्पात करू शकते आणि ती जनतेला पुरविल्यास समाजकल्याण अधिकतम साधता येते. परंतु यासाठी १००% लोकांनी सरकारकडून सार्वजनिक वस्तु पुरवण्याच्या बाजूने मतदान केले पाहिजे. त्यातील एखादा त्या सार्वजनिक वस्तुच्या पुरवठ्या विरोधात असेल, तर सरकार हा वित्तीय निर्णय घेऊ शकत नाही आणि त्या सार्वजनिक वस्तूंची तरतूद करू शकत नाही. याला विकसेलच्या निरपेक्ष एकमताचा दृष्टीकोन म्हणून ओळखले जाते, जे शासनास सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्याबाबत निर्णय घेण्यास उपयुक्त आहे, परंतु कठीण आहे. म्हणूनच, लोकशाही देशात सार्वजनिक वस्तूंना प्राधान्य देण्याची पर्यायी यंत्रणा विकसित केली गेली, ती म्हणजे संबंधित एकता दृष्टीकोन.

निरपेक्ष एकता दृष्टिकोनानुसार सरकारने सार्वजनिक वस्तू पुरवठा करण्याच्या वित्तीय निर्णयाविरूद्ध एका मतदाराने मतदानाचा हक्क बजावला असल्याने विक्सेल यांनी सरकारी वस्तूच्या पुरवठ्यासंदर्भात सार्वजनिक पसंती दर्शविण्याकरिता तोडगा काढला, ज्याला सापेक्ष एकमताचा दृष्टीकोन किंवा पात्र बहुमत मतदान म्हणून संबोधले जाते. या दृष्टिकोनानुसार, बजेट पॉलिसीची मंजुरी टक्केवारी कमी टक्के इतकीच असू शकते. एकमताच्या नियमांतर्गत बजेट धोरणाच्या मंजुरीसाठी बहुतेक एक तृतीयांश (१/३), दोन तृतीयांश (२/३), तीन चतुर्थांश (३/४) किंवा पाच षष्ठमांश (५/६) आवश्यकता असू शकतात. हे जाणून घेण्यास सक्षम करते की, बजेट धोरणाविरूद्ध एखादी व्यक्ती आणि त्याचे मत त्या सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यास प्रतिबंधित करू शकत नाही आणि जे लोक आर्थिक निर्णयाच्या बाजूने आहेत त्यांचे शोषण करू शकत नाही. हा नियम स्वीकारण्यापूर्वी एकत्रित निर्णय घेण्याची परवानगी देतो. मतदाराची बाह्यता कमी करण्यासाठी देखील हे सुलभ करते. मतांच्या शास्त्रीय संख्येमुळे सार्वजनिक अर्थसंकल्पात तरतूद करुन ती सार्वजनिक वस्तू सरकारद्वारे पुरविली जातात. म्हणूनच, लोकांकडून सार्वजनिक वस्तू आणि त्यांचा पुरवठा करण्याच्या तसेच सरकारकडून देण्यात येणा-या सार्वजनिक आवडीनिवडी जाहीर करण्याचे हे अगदी साधे तत्व आहे.

विकसेलच्या मते, सार्वजनिक खर्चाचा सीमांत फायदा हा सार्वजनिक वस्तू देण्याच्या सीमांत कर खर्चाशी संबंधित असावा आणि त्यानंतर संबंधित निर्णयावर संबंधित एकमताचा नियम लागू करावा. सार्वजनिक वस्तू वाटपाच्या ऐच्छिक देवाणघेवाणीसाठीच्या त्याच्या पसंतीच्या अनुषंगाने हे सुसंगत आहे.

अशाप्रकारे, सरकार निरपेक्ष किंवा सापेक्ष एकमताच्या नियमांद्वारे सार्वजनिक वस्तूंसाठी लोकांची प्राधान्ये / पसंती गोळा करू शकते आणि उत्पादक स्त्रोतांचे वाटप आणि उपयोग करून सार्वजनिक वस्तू लोकांपर्यंत पोहचवता येतात ज्यायोगे समाजातील सामाजिक

कल्याण अधिकाधिक होऊ शकते. या दृष्टिकोनातून सरकारकडून एकाच वेळी खर्च आणि महसूल निर्णयाची तरतूद केली जाते. म्हणूनच, हा सार्वजनिक निवडीचा महत्त्वपूर्ण सिद्धांत आहे.

परंतु विक्सेलच्या सिद्धांतावर पुढील टीका केल्या जातात:

१. लोकशाही देशात सर्वप्रथम ठरविले जाते की, सार्वजनिक वस्तू किती प्रमाणात पुरवाव्यात आणि नंतर ते जनतेला पुरवले जातात.

२. सरकार आपल्या सार्वजनिक खर्चाच्या प्रमाणात लोकांवर कर लावू शकत नाही

३. लोकशाही देशात, सरकार प्रथम सार्वजनिक खर्चाचा अंदाज लावते आणि नंतर आवश्यक महसूल गोळा करण्यासाठी प्रयत्न करते, म्हणून सार्वजनिक निवडीचा हा सिद्धांत सरकारच्या निर्णयासाठी उपयुक्त नाही.

४. सर्व लोकांना सरकारकडून पुरविल्या जाणा-या सार्वजनिक वस्तूंची पसंती सांगणे माहित नाही, हे मोजकेच लोकांना ठाऊक आहे.

५. प्रत्यक्षात, सरकार सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी सार्वजनिक निवडी विचारात घेत नाहीत.

सार्वजनिक निवडीचा ॲरोचा अशक्यता प्रमेय (Arrow's Impossibility Theorem of Public Choice):

केनेथ ॲरो यांनी सरकारच्या निर्णय घेण्यातील अडचणी स्पष्ट केल्या आहेत. लोकशाही देशात सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करण्याचा सरकारचा वित्तीय निर्णय केवळ बहुसंख्य मतदानावर अवलंबून राहू शकत नाही. केवळ सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा करण्याच्या सरकारच्या वित्तीय निर्णयात बहुसंख्य मतदान पुरेसे नसते. हे प्रभावी सामाजिक उदासीनता वक्र आणि परिणामी सामाजिक कल्याण कार्य सूचित करीत नाही. म्हणूनच, हा सिद्धांत अशक्य प्रमेय म्हणून ओळखला जातो. ॲरोच्या मते, बहुमत मतदानाच्या अटींनुसार एकत्रितपणे घेतलेला निर्णय वैयक्तिक आर्थिक पसंती, अचूकपणे प्रकट करणे आवश्यक आहे, जे प्रभावी सामाजिक उदासीनता वक्र आणि सामाजिक कल्याण कार्य करते:

१. सामाजिक निवड सुसंगत असणे आवश्यक आहे.

२. समाज कल्याण कार्य हा अनुकूल असणे आवश्यक आहे.

३. दोन पर्यायांमधील सामाजिक कल्याण कार्यामधील निवडीची रँकिंग अन्य विकल्पांच्या व्यक्तींकडून क्रमवारीपेक्षा स्वतंत्र असणे आवश्यक आहे, जे दोन पर्यायांमधील निवडीशी संबंधित नाही. कोणताही एक पर्याय नष्ट झाल्याने सामाजिक कल्याण कार्यातील इतर पर्यायांच्या क्रमवारीवर परिणाम होऊ नये.

४. सर्व वैकल्पिक धोरणांमध्ये मतदारांना मुक्त पर्याय असणे आवश्यक आहे.

ॲरोचा अशक्यता प्रमेय उदाहरणाच्या मदतीने स्पष्ट केले जाऊ शकतो. तीन अर्थसंकल्पित धोरणांपैकी (A, B, C) तीन मतदार (X, Y, Z) निवडत आहेत. पॉलिसी अल्टरनेट X, तीन सार्वजनिक ग्रंथालय तयार करण्याच्या निर्णयाचे प्रतिनिधित्व करते, पॉलिसी Y, दोन ग्रंथालय तयार करण्याचा निर्णय आणि पॉलिसी Z, एक ग्रंथालय तयार करण्याच्या निर्णयाचे प्रतिनिधित्व करते.

सारणी: बहुसंख्य मतदानाची उदाहरणे: पर्यायी अर्थसंकल्प धोरणांसाठी वैयक्तिक पसंती

अ) परिणामः अकर्मक धोरण पर्याय

मतदार	पसंती 1	पसंती 2	पसंती 3
A	X	Y	Z
B	Y	Z	X
C	Z	X	Y

ब) परिणाम: सकर्मक धोरण पर्याय

मतदार	पसंती 1	पसंती 2	पसंती 3
A	X	Y	Z
B	Y	Z	X
C	Z	X	Y

वरील तक्त्यामध्ये, अ) अशी परिस्थिती दर्शवते ज्यामध्ये बहुसंख्य मतदान सामूहिक लोकशाही निर्णय घेताना ग्राहक सार्वभौमत्व राखण्यासाठी आवश्यक असलेल्या अटींचे उल्लंघन करते. अट १, विशेषत: संक्रमणाच्या स्थितीचे उल्लंघन केले जाते ज्यामुळे अशक्य प्रमेय किंवा मतदान विरोधाभास म्हणून ओळखले जाते. बहुसंख्य मतदार (तीन पैकी दोन) X ते Y, Y ते Z आणि Z ते X या धोरणांना प्राधान्य देत असल्याने, कोणताही विजेता नसल्यामुळे निकाल विसंगत राहतो. ज्या क्रमाने मतदान होते तो अंतिम निकाल ठरवेल. निकाल अनियंत्रित आहे कारण मतदानाच्या क्रमानुसार Z, X किंवा Y दोन्ही जिंकतील. संक्रमण घडते कारण एक मतदार दोन लायब्ररींसाठी मध्यम किंवा मध्यवर्ती पर्यायापेक्षा दोन टोकाची धोरणे (एका लायब्ररीसाठी Z आणि तीन लायब्ररीसाठी X) पसंत करतो. मतदार दोन ग्रंथालयांऐवजी तीन लायब्ररींना दुसरी पसंती म्हणून प्राधान्य देतात, ही शक्यता कमी आहे.

जेव्हा त्याचा आलेख तयार केला जातो, तेव्हा परिणाम म्हणजे मतदार C साठी दुहेरी-शिखर असलेले प्राधान्य कार्य, जर मतदार C अधिक तर्कशुद्ध रीतीने वागला आणि दुसरी निवड म्हणून दोन लायब्ररींना प्राधान्य दिले, तर समस्या नाहीशी होते आणि निकाल निश्चित होते. हे वरील तक्त्यामध्ये निकालानुसार दाखवले आहे.

b) मतदार C साठी सिंगल पीक केलेले प्राधान्य फंक्शन दाखवून आम्ही Y विरुद्ध Z च्या जोडीने सुरुवात करतो, Y विरुद्ध Z वर विजय मिळवतो आणि X ला पराभूत करतो.

शेवटी, Y विरुद्ध Z एक जोडी Z ला शोधतो. विजेता, परंतु Y ने Z वर विजय मिळवला. अशा प्रकारे, मतदानाचा क्रम क्रमाने असूनही Y हा स्पष्ट विजेता आहे.

ॲरोच्या अशक्य प्रमेयावर खालीलप्रमाणे विविध टीका केल्या जातात:

१. सार्वजनिक वस्तूंसाठी लोकांच्या सार्वजनिक निवडीची तीव्रता ॲरोचा प्रमेय दर्शवू शकले नाही.

२. सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी आर्थिक निर्णयावर पोहोचण्याच्या राजकीय प्रक्रियेचा अतिशय नैराश्यपूर्ण परिस्थिती ॲरोने दर्शविली आहे

३. आम्ही असे म्हणू शकत नाही की सामान्य मतदार केवळ मतदाराद्वारे सार्वजनिक वस्तूंसाठी त्याचे पसंती व्यक्त करते

४. हे खरे नाही की लोकांच्या सार्वजनिक वस्तूंच्या पुरवठ्यासाठी सरकारने सार्वजनिक निवडी नेहमी विचारात घेतल्या आहेत.

५. ॲरोचा सिद्धांत विषम निसर्गातील सार्वजनिक वस्तूंवर लागू केला जाऊ शकत नाही.

जरी, ॲरोच्या सार्वजनिक पसंतीच्या प्रमेयावर तीव्र टीका केली जात असली, तरी त्याचे संपूर्ण महत्त्व टाळता येणार नाही. लोकशाही देशात सरकार आपल्या नागरिकांना सार्वजनिक वस्तू कशा पुरवते हे या प्रमेयात स्पष्ट केले आहे. सार्वजनिक वस्तूंसाठी लोकांची पसंत व्यक्त करण्यासाठी केवळ बहुसंख्य मतदानास पुरेसे नाही, परंतु आर्थिक निर्णय आणि समाजकल्याण अधिकतमतेसाठी देखील आवडीनुसार निवड करणे आवश्यक आहे. सिद्धांताची उल्लेखनीय गुणवत्ता आहे, हे कसे शक्य आहे ते वर्णन करते सरकारने सार्वजनिक वस्तूच्या पुरवठ्याद्वारे समाजाचे जास्तीत जास्त कल्याण केले पाहिजे.

४.३ सार्वजनिक वस्तूंची खाजगी तरतूद (PRIVATE PROVISION OF PUBLIC GOODS)

सर्वसाधारणपणे, फ्री रायडरच्या समस्येमुळे खाजगी क्षेत्र सार्वजनिक वस्तू कमी प्रमाणात पुरवते. सार्वजनिक वस्तूंच्या खाजगीकरणामुळे एक सकारात्मक बाह्यता निर्माण होते (म्हणजे प्रत्येकाला फायदा होतो), सकारात्मक बाह्यतेसह वस्तू बाजाराद्वारे पुरविल्या जातात.

व्यवहारात फ्री रायडर समस्येची काही मनोरंजक उदाहरणे आहेत. न्यूयॉर्कमधील केवळ ७.५% सार्वजनिक रेडिओ श्रोते स्थानकांवर योगदान देतात, तिथे बरेच फ्री-राइडिंग आहेत. यूनाइटेड किंगडममध्ये बीबीसी सर्व दूरदर्शन मालकांसाठी वार्षिक परवाना शुल्क आकारते. फाइल शेअरिंग सेवांचे अनेक वापरकर्ते फाइल डाउनलोड करण्यासाठी कधीही योगदान देत नाहीत; ते फक्त फाईल्स डाउनलोड करतात. यापैकी काही सेवा, ज्यांनी योगदान दिले त्यांना डाउनलोड प्राधान्य देतात.

दोन लोकांचा विचार करा,बेन आणि जेरी आणि दोन उपभोग्य वस्तूं आइस्क्रीम आणि फटाके. प्रत्येकाच्या किंमती $ १ वर सेट करा, परंतु फटाके सार्वजनिक वस्तू आहेत. समजा, बेन आणि जेरीला एकसारखी पसंती आहे.

फटाक्यांमुळे बेन आणि जेरीला तितकाच फायदा होतो. प्रत्येक व्यक्ती आईस्क्रीम आणि फटाक्यांची जोड निवडते ज्यात त्याचे स्वतःचे एमआरएस (MRS) किंमतीच्या प्रमाणात असतात. बेन आणि जेरी दोघांसाठीही त्यांनी सेट केले:

$$MRS_{F,IC} = 1, \quad MU_{IC} = MU_F$$

जास्त तरतुदीची आवश्यकता असताना:

$$\sum_i MRS^i_{F,IC} = 1$$

समान प्राधान्यांसह, जास्त अट अशी आहे:

$$2\left(\frac{MU_F}{MU_{IC}}\right) = 1$$

हे सुचवते

$$MU_F = \frac{MU_{IC}}{2}$$

वस्तूंच्या वाढत्या वापरामुळे सीमान्त उपयोगिता कमी होते. या उदाहरणात, जास्त तरतुदीसाठी फटाक्यांचा उपभोग आवश्यक आहे जोपर्यंत त्यांची उपयुक्तता आईस्क्रीमच्या अर्ध्या सीमान्त उपयोगिताइतकी नसते. अशा प्रकारे, प्रत्येक व्यक्ती खाजगीरित्या खूप आइस्क्रीम खरेदी करते.

कोणत्या परिस्थितीत खाजगी बाजाराची शक्ती मुक्त स्वार (free rider)समस्या सोडविण्याची शक्यता आहे?

फ्री राइडर समस्येमुळे सार्वजनिक वस्तूंच्या खाजगी व्यवस्थेचा संपूर्ण अभाव असत नाही. खाजगी व्यवस्था चांगल्या प्रकारे कार्य करते जेव्हा:

१. **काही व्यक्ती इतरांपेक्षा जास्त काळजी घेतात (Some Individuals Care More than Others):** जेव्हा व्यक्ती एकसारख्या नसतात आणि जेव्हा काही व्यक्तींची सार्वजनिक वस्तूंना जास्त मागणी असते तेव्हा खाजगी व्यवस्थेमुळे फ्री रायडरच्या समस्येवर मात करण्याची शक्यता असते.

२. **परोपकार (Altruism):** जेव्हा व्यक्ती त्यांच्या उपभोगाच्या निवडी करताना इतरांना होणारे फायदे आणि खर्चाची काळजी घेतात.

३. **वार्म ग्लो (The warm glow):** वार्म ग्लो मॉडेल हे सार्वजनिक वस्तूंच्या तरतूदीचे एक मॉडेल आहे ज्यात व्यक्ती सार्वजनिक वस्तूंची एकूण रक्कम आणि त्यांचे विशिष्ट योगदान या दोघांचीही काळजी घेत असते.

४.४ शासकीय खर्चाचे मूल्यांकन (EVALUATION OF GOVERNMENT EXPENDITURE)

खर्च लाभ विश्लेषण (Cost Benefit Analysis):

प्रोजेक्ट मूल्यांकनाची सर्वात लोकप्रिय पद्धत म्हणजे वेगवेगळ्या प्रकल्पांच्या खर्चावरील फायद्याच्या विश्लेषणाचा विचार करणे आणि त्यानंतर कमी खर्चात समावेश करणे आणि जास्त फायदा मिळविणे. खर्च लाभ विश्लेषण म्हणजे सार्वजनिक वस्तूंच्या प्रकल्पांचा खर्च आणि फायद्याची तुलना केली जाते की ते हाती घ्यावे की नाही हे ठरवितात.

प्रा. मार्गलिन यांनी खर्च लाभाची भूमिका स्पष्ट केली आहे की, “दृष्टीकोन आणि पंचवार्षिक योजनेच्या माध्यमातून विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये संसाधनांचे वाटप करून वाढीचे व्यापक धोरण ठरवतात. परंतु योजनांमध्ये सामाविष्ट असलेल्या वाढीची रणनीती अनेक प्रश्नांना अनुत्तरीत ठेवते आणि हेच धोरणात्मक निर्णय खर्च-लाभ विश्लेषणाचा भाग आहे.”

सार्वजनिक क्षेत्राच्या कामगिरीचे विश्लेषण करण्यासाठी सार्वजनिक खर्चाची कार्यक्षमता मोजणे आवश्यक आहे, खर्च-लाभ फायद्याचे विश्लेषण ही सार्वजनिक खर्चाची कार्यक्षमता मोजण्याची एक पद्धत आहे. सार्वजनिक-खर्चात सार्वजनिक पैसे खर्च करण्याबाबत निर्णय घेण्याचे खर्च-लाभ विश्लेषण हे एक प्रभावी साधन आहे, परंतु काही त्रुटी असू शकतात, जसे की चुकीचे अंदाज करणे, मूल्यांकन आणि मोजमाप या त्रुटी. खर्च लाभ विश्लेषणाची गुणवत्ता आणि अचूकता ही विश्लेषकांचे कौशल्य आणि प्रकल्पाच्या जटिलतेवर देखील अवलंबून असते.

खर्च-लाभ विश्लेषण नियोजित अर्थव्यवस्थेत प्रकल्प मूल्यमापनासाठी उत्कृष्ट निष्कर्ष देते. प्रकल्पाचे फायदे वाढवून जास्तीत जास्त संसाधन वाटप साध्य करण्यासाठी योग्य गुंतवणूक निर्णय घेण्यात नियोजन मंडळाला मदत करते.

अशा प्रकारे, खर्च लाभाचे विश्लेषण सामान्य आर्थिक घटकाच्या बाबतीत धोरणाचे सामाजिक फायदे आणि तोटे यांचे वर्णन प्रमाणित करते. उद्दीष्ट कार्य हे निव्वळ सोशल नफा (एनएसबी = लाभ – खर्च) म्हणून व्यक्त केले जाऊ शकते.

सीमान्त सामाजिक खर्च आणि लाभाची समानता म्हणजे सरकारचे प्रत्येक कार्यक्रम त्या स्तरापर्यंत वाढविले पाहिजेत ज्या स्तरावर कार्यक्षेत्रातील सीमान्त सामाजिक लाभ हा सामाजिक खर्चासमान आहे. सीमांत सामाजिक लाभ (एमएसबी) म्हणजे संपूर्ण सरकारी खर्चापासून मिळणा-या समुदायाचा नफा.

खर्च लाभ विश्लेषणासाठी सामान्य अटी (General Conditions for Cost Benefit Analysis):

जास्तीत जास्त विकास योजना तयार करण्यासाठी प्रकल्प निवड, खर्च-लाभ विश्लेषण केले जाणे आवश्यक आहे. प्रकल्पाच्या मूल्यांकनाची पहिली पायरी म्हणजे प्रकल्पाच्या खर्च आणि फायद्याच्या यादीचा विचार करणे. हे प्रकल्पाच्या स्वरूपावर अवलंबून आहे. एखाद्या प्रकल्पाच्या सामाजिक फायद्यांमध्ये राष्ट्रीय उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी प्रकल्पातील योगदानाचा समावेश होतो. खर्च लाभाचे चार निकष आहेतः

(i) लाभ – खर्च (B - C)

जेथे, B = लाभ

या निकषातील C = खर्च

निव्वळ सामाजिक लाभ = लाभ – खर्च

B - C निकष स्वीकारणे मोठ्या आकाराच्या प्रकल्पाला अनुकूल आहे आणि लहान आणि मध्यम आकाराच्या प्रकल्पाला कमी फायदेशीर ठरते. अशाप्रकारे, बी आणि सी मधील फरक अधिकतम करण्याच्या आधारावर हा निकष प्रकल्पांचे प्रमाण निर्धारित करण्यात मदत करते.

(ii) B – C / I

जेथे, B = लाभ

C = खर्च

I = थेट गुंतवणूक

अर्थव्यवस्थेला विशिष्ट गुंतवणूकीवर एकूण वार्षिक परतावा निश्चित करण्यासाठी B – C / I हे सूत्र आहे. जर खाजगी गुंतवणूक खूप मोठी झाल्यास, तर B – C / I चे उच्च मूल्य देखील अर्थव्यवस्थेसाठी कमी फायदेशीर ठरेल. त्यामुळे समाधानकारक परिणाम मिळविण्यासाठी ही निकष फारशी उपयुक्त नाही.

(iii) ΔB / ΔC

जेथे, बी = फायदे

C = खर्च

Δ = बदल

हा निष्कष प्रोजेक्टचा आकार ठरवतो.

(iv) B / C:

प्रकल्प मूल्यांकनासाठी सर्वात उत्तम आणि प्रभावी निकष म्हणजे B / C. या निकषात प्रकल्पाचे मूल्यमापन हे लाभाच्या प्रमाणा आधारे केले जाते. जर B / C = 1 असेल तर प्रकल्प हा सीमांत आहे, कारण प्रकल्पातून होणारे फायदे फक्त खर्चाची भरपाई करतात. जर B < C असेल तर फायदे खर्चा पेक्षा कमी असतील तर प्रकल्प नाकारला जाईल. जर B > C = 1 असेल, तर फायदे खर्चा पेक्षा जास्त असतील आणि म्हणूनच प्रकल्प फायदेशीर आहे असे म्हणूनच तो निवडला गेला जाईल. लाभ खर्चाचे प्रमाण जितके जास्त असेल तितके प्रकल्प अधिक फायदेशीर असेल

वर चर्चा केलेले निकष वेळेच्या घटकासाठी जबाबदार नाहीत. खरं तर, भविष्यातील फायदे आणि खर्चावर सध्याच्या फायद्याची आणि खर्चाची तुलना करता येत नाही. म्हणूनच, प्रकल्प मूल्यमापनासाठी भविष्यातील फायदे आणि खर्चाची सूट आवश्यक आहे, कारण समाज भविष्याकडे दुर्लक्ष करते.

जर वेळ घटक मानला गेला तर सामाजिक खर्चाच्या लाभाचे निकष खालीलप्रमाणे आहेतः

१) निव्वळ वर्तमान मूल्य निष्कर्ष (NPV):

प्रकल्प मूल्यांकनासाठी हा एक महत्त्वाचा निष्कर्ष आहे.

NPV = लाभांचे सध्याचे मूल्य - ऑपरेटिंग आणि किंमतीची देखभाल करण्याचे सध्याचे मूल्य — प्रारंभिक खर्च. हे फायदे निकषांचे निव्वळ वर्तमान मूल्य म्हणून देखील व्यक्त केले जातात जेणेकरून,

लाभांचे = लाभांचे एकंदरीत वर्तमान मूल्य – खर्चाचे एकूण वर्तमान मूल्य.

जर O पेक्षा NPV मोठा असल्यास प्रकल्प सामाजिकदृष्ट्या फायदेशीर आहे. जर परस्पर विशेष प्रकल्पांची संख्या असेल तर नंतर लाभांच्या सर्वात जास्त निव्वळ वर्तमान मूल्यासह प्रकल्प निवडला जाईल.

NPV निष्कर्ष ही प्रकल्पाच्या मूल्यांकनासाठी अचूक पद्धत नाही कारण ती वेळ सीमाकडे दुर्लक्ष करते. भांडवली गुंतवणूक काही कालावधीनंतर थोड्या दिवसानंतर फायदे देते. म्हणूनच, भविष्यातील फायदे आणि खर्च सध्याच्या फायद्यांसह आणि खर्चाशी तुलना करता येणार नाही. म्हणून भविष्यातील फायदे आणि खर्चावर सूट घेणे आवश्यक ठरते कारण समाज भविष्यात सादर करणे पसंत करते.

$$D = \frac{1}{(1+i)^t}$$

where i—social discount rate.

t—time period.

Thus

$$NPV = \left[\frac{B_1}{(1+i)^1} + \frac{B_2}{(1+i)^2} + \frac{B_n}{(1+n)^n}\right] - \left[\frac{C_1}{(1+i)^1} + \frac{C_2}{(1+i)^2} + \frac{C_n}{(1+i)^n}\right]$$

B_1, $B_2 \rightarrow B_n$ series of gross present benefits in years 1, 2.......n

C_1, $C_2 \rightarrow C_n$ series of gross present cost in years 1, 2.......n

$i \rightarrow$ social rate of discount.

केवळ असे प्रकल्प निवडले पाहिजेत ज्यात सध्याच्या फायद्यांचे मूल्य किंमतीच्या वर्तमान मूल्यापेक्षा अधिक असेल. प्रोजेक्टच्या निवडीसाठी सध्याच्या किंमतीच्या लाभाच्या किंमतीचे गुणोत्तर १ पेक्षा जास्त असावे.

१. अंतर्गत परतावा दर (IRR):

निकष हा फायद्याचा आणि प्रकल्पांच्या खर्चाच्या प्रवाहात निहित परताव्याच्या टक्केवारी दराचा संदर्भ आहे. अंतर्गत परतावा दर (IRR) मार्जिन रिटर्नचा अंतर्गत दर परिभाषित करते म्हणून सूट दर ज्यावर परतावा कमी करून वर्तमान खर्च शून्य होतो.

अंतर्गत परतावा दर (IRR) हा पुढील गणितीय सूत्राच्या आधारे मांडले जाते.

$$B_1 - \frac{C_1}{(1+r)^1} + B_2 - \frac{C_2}{(1+r)^2} + B_n - \frac{C_n}{(1+r)^n} = 0$$

परस्पर विशेष प्रकल्पांच्या बाबतीत, निवडल्या जाणा-या प्रकल्पात परतावा दर सर्वाधिक असणे आवश्यक आहे.

एनपीव्ही आणि आयआरआर दरम्यान संबंध (Relation between NPV and IRR):

सामाजिक सूट दरावरील एनपीव्ही आणि परताव्याचा अंतर्गत दर हे दोन निकष आहेत जे प्रकल्प निवडण्यासाठी वारंवार वापरले जातात. एनपीव्ही (NPV) आणि आयआरआर (IRR) मधील संबंध आकृतीच्या मदतीने स्पष्ट केले आहे.

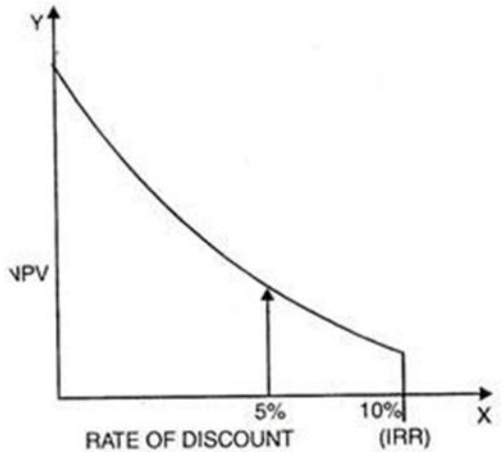

खाली येताच, सवलतीच्या दरात वाढ होते आणि एनपीव्ही ऋणात्मक झाल्यावर अशी परिस्थिती उद्भवते. ज्या दराने एनपीव्ही पॉझिटिव्ह व IRR ऋणात्मक मध्ये बदलला जातो. प्रोजेक्टच्या निवडीसाठी, आयआरआर त्याच्या सवलतीच्या दरापेक्षा जास्त असणे आवश्यक आहे म्हणजेच आय पेक्षा आर मोठा असणे आवश्यक आहे.

वरील आकृती मध्ये, एनपीव्ही> ओ आणि आर (१० टक्के)> आय (५ टक्के) पर्यंत विकास करण्यासाठी १० टक्के निवडले जावे यासाठी आयआरआर घेतले जाते. जटिल

प्रकल्पांसाठी, हे दोन निकष भिन्न परिणाम देऊ शकतात परंतु बहुतेक ते बदलण्यायोग्य असतात.

एनपीव्ही निकष सामान्यत: खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील प्रकल्प मूल्यांकन करण्यासाठी वापरला जातो. परंतु एनपीव्ही निकष तांत्रिकदृष्ट्या श्रेष्ठ आहे कारण विशेष परिस्थितीत आयआरआर चुकीचा निकाल देऊ शकेल.

२. सवलतीच्या सामाजिक दर (एसआरडी):

समाज भविष्याकडे जाणे पसंत करत असल्याने भविष्यातील पिढ्यांमधील उत्पन्नाची पातळी जास्त आसेल. सीमान्त उपयोगिता कमी करण्याचे सिद्धांत जर कार्य करत असेल तर भविष्यातील पिढ्यांना दिले जाणारे फायदे सध्याच्या पिढ्यांना मिळणा-या उपयोगीता नफ्यापेक्षा कमी असतील. म्हणूनच भविष्यातील नफ्यात सवलत दिली जाणे आवश्यक आहे.

भविष्यातील फायद्यांसह सध्याच्या फायद्यांशी तुलना करण्याकरिता ज्या दरावर सूट असणे आवश्यक आहे त्याला 'सामाजिक सवलत दर' असे म्हणतात. आकृतीच्या मदतीने हे स्पष्ट केले आहे.

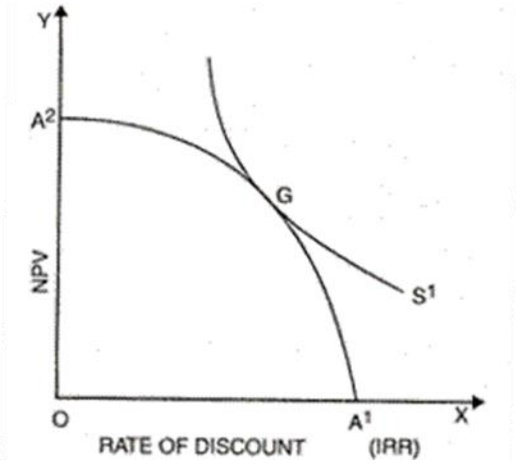

सध्याचा उपभोग A1 क्षितिज अक्षावर आणि भविष्यातील उपभोग A2 क्षितिजलंब अक्षावर घेतला आहे. A1 A2 परिवर्तन फ्रंटियर किंवा गुंतवणूक संभाव्य वक्र आहे. यात त्यांच्या परताव्याच्या दरानुसार उजवीकडून डावीकडे व्यवस्था केलेल्या प्रकल्पांच्या श्रेणीचा समावेश आहे. सध्याच्या उपभोगाच्या त्यागाचा खर्च आणि परतावा म्हणजे भविष्यात उपभोग घेणे होय. सध्याच्या उपभोगच्या त्यागाची किंमत आणि परतावा हा भविष्यातील उपभोगाचा फायदा आहे.

समाज आपल्या गुंतवणूकीच्या विविध शक्यतांपैकी निवड करेल जेणेकरून उच्चतम सामाजिक उदासीनता वक्र एसआय पर्यंत पोहोचेल, जेव्हा परिवर्तन वक्र A1 A2 हा सामाजिक उदासीनता वक्र S1 वरील बिंदू 'G' ठिकाणी स्पर्श करतो, तेव्हा समाज चांगल्या स्थितीत पोहोचतो.

परिवर्तन वक्रांचा उतार गुंतवणूकीवरील परतावा दर दर्शवितो आणि सामाजिक उदासीनता वक्र वेळ प्राधान्याचे दर दर्शवते. अशा प्रकारे, सामाजिक सूट दर बिंदू 'G' वर गुंतवणूकीवरील परताव्याच्या दर आणि वेळेच्या पसंतीच्या दराच्या समानतेद्वारे निर्धारित केला जातो.

जर सामाजिक सूट दर जास्त असेल तर उच्च निव्वळ फायद्यासह अल्प मुदतीच्या प्रकल्पांना प्राधान्य दिले जाईल. त्याउलट, जेव्हा सूट दर कमी असतो, तेव्हा कमी निव्वळ फायद्यासह दीर्घ कालावधीचे प्रकल्प निवडले जातात.

खर्च लाभ विश्लेषण मर्यादा Limitations of Cost Benefit Analysis:

खर्च लाभ विश्लेषणाच्या मर्यादा खालील प्रमाणे

१. लाभाच्या मूल्यांकनात अडचणी (Difficulties in Benefit Assessment):

भविष्यातील मागणी आणि नवीन प्रकल्पातून उत्पादनांच्या पुरवठ्याबाबतच्या अनिश्चिततेमुळे एखाद्या प्रकल्पातील फायद्यांचा अचूक अंदाज घेणे कठीण होते.

२. अनियंत्रित सूट दर (Arbitrary Discount Rate):

कोणत्याही प्रकल्पासाठी गृहीत धरलेला सामाजिक दर अनियंत्रित असतो. सामाजिक सूट दर शोधण्यासाठी कोणतीही योग्य पद्धत नाही. ही एक व्यक्तिनिष्ठ घटना आहे. परंतु सामाजिक सूट दरामध्ये जर थोडा बदल झाला असेल तर तो प्रकल्प मूल्यांकनाचे संपूर्ण परिणाम बदलू शकेल. दीर्घ मुदतीच्या प्रकल्पांच्या फायद्याचे निव्वळ वर्तमान मूल्य मोजण्यात अनियंत्रितपणे मोठा सूट दर मदत करत नाही

३. संधी खर्चाकडे दुर्लक्ष (Ignores Opportunity Cost):

हे विश्लेषण संधी खर्चाच्या समस्येकडे देखील दुर्लक्ष करते.

४. बाह्यता समस्या (Problem of Externalities):

या विश्लेषणामध्ये एखाद्या प्रकल्पातील दुष्परिणामांची गणना करणे कठीण आहे. नदी खोरे प्रकल्पातील तांत्रिक आणि विशिष्ट बाह्यता असू शकतात, जसे की पूर नियंत्रण उपाय.

५. योग्य निर्णय नियम निवडण्यात अडचणी (Difficulties in Selecting Appropriate Decision Rules):

प्रकल्पाच्या मूल्यांकनासाठी तीन निर्णय नियम आहेत. हे एनपीव्ही निकष, आयआरआर निकष आणि एसआरडी निकष आहेत. या सर्व निकषांचे त्यांचे स्वतःचे फायदे आणि तोटे आहेत. म्हणून, प्रकल्पाच्या मूल्यांकनासाठी कोणत्या निकषांचा वापर केला पाहिजे हे ठरविणे अवघड आहे कारण चुकीच्या निवडीमुळे चुकीचे निष्कर्ष मिळतील.

६. खर्च मुल्यांकनातील अडचणी (Difficulties in the Cost Assessment):

खर्चाचा अंदाज तंत्र, निवडलेली जागा आणि वापरलेल्या घटक सेवांच्या किंमतींच्या आधारे केले जातात.

७. संयुक्त फायदे आणि खर्चांकडे दुर्लक्ष करते (Neglects Joint Benefits and Costs):

हे विश्लेषण प्रकल्पातून होणारे संयुक्त फायदे आणि खर्चाच्या समस्यांकडे दुर्लक्ष करते. नदी खोरे प्रकल्पातून बरेच प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष लाभ होत आहेत, परंतु त्यापासून प्राप्त लाभांचे स्वतंत्रपणे मूल्यमापन व मोजणी अवघड आहे. त्याचप्रमाणे, संयुक्त खर्चाची गणना लाभा प्रमाणे विभक्त केली जाऊ शकत नाही.

४.५ सारांश (CONCLUSION)

हे प्रकरण सार्वजनिक निवड आणि खर्च-लाभ विश्लेषणाच्या सिद्धांतासाठी समर्पित आहे. प्राधान्य प्रकटीकरण यंत्रणा दोन सामाजिक निवडी सिद्धांत, विकसेल ॲप्रोच आणि एरोच्या अशक्यतेचे प्रमेय द्वारे वर्णन केले आहे. लोकांद्वारे सार्वजनिक वस्तूंसाठी सार्वजनिक निवडी उघड करण्यात अनेक समस्या आहेत. या समस्या किंवा अडचणी सार्वजनिक पसंतीच्या सिद्धांताद्वारे चर्चा केल्या जातात. या प्रकरणामध्ये सार्वजनिक वस्तूंच्या खासगी तरतूदीवर चर्चा केली आहे आणि सार्वजनिक वस्तूंच्या खासगी तरतूदीच्या मुक्त स्वार समस्या सोडवतात येवू शकते. अशा परिस्थितीवर थोडा प्रकाश टाकला आहे. चालू प्रकरणामध्ये सार्वजनिक खर्चाचा एक लोकप्रिय सिद्धांत पूर्णपणे त्याच्या मर्यादांसह स्पष्ट केला आहे, तो म्हणजे मूल्य-लाभ विश्लेषण.

४.६ प्रश्न (QUESTIONS)

प्रश्न १. सार्वजनिक निवडीचा विकसेल दृष्टिकोण स्पष्ट करा.

प्रश्न २. सामाजिक निवडीच्या ॲरोच्या अशक्यता प्रमेयाचे सचित्र वर्णन करा.

प्रश्न ३. प्राधान्य प्रकटीकरण यंत्रणा म्हणजे काय, सार्वजनिक पसंती उघड करण्यासाठी विकसेलच्या दृष्टिकोणातून स्पष्ट करा.

प्रश्न ४. सार्वजनिक मालाची खाजगी तरतूद स्पष्ट करा. सार्वजनिक वस्तूंची खाजगी तरतूद फ्री रायडर समस्येचे निराकरण कसे करते?

प्रश्न ५. खर्च-लाभ विश्लेषणाचे मूल्यांकन करा.

प्रश्न ६. खर्च-लाभ निकष समजावून सांगा?

प्रश्न ७. खर्च-लाभ विश्लेषणाद्वारे सरकारी खर्च प्रकल्पाचे मूल्यांकन कसे करता येईल? चर्चा करा

प्रश्न ८. खर्च-लाभ विश्लेषणाची मर्यादा काय आहे?

*****

५

कर संकल्पना आणि सिद्धांत

घटक रचना

५.० उद्दिष्ट्ये

५.१ प्रस्तावना

५.२ सार्वजनिक महसुलाचे स्रोत

५.३ कराचा अर्थ

५.४ कर व्यवस्थेची वैशिष्टये

५.५ कर आकारणीची उद्दिष्टये

५.६ कराची तत्वे

५.७ कर सिद्धांत

५.८ सारांश

५.९ प्रश्न

५.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- कराचा अर्थ समजून घेणे.
- कर प्रणालीची वैशिष्ट्ये आणि उद्दिष्ट्ये माहित करून घेणे.
- सार्वजनिक महसूलाचे स्त्रोत ज्ञात करून घेणे.
- करारोपनाचे सिद्धांत अभ्यासाने.

५.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

देशाच्या आर्थिक आणि सार्वजनिक विकासासोबत सार्वजानिक सत्तेची म्हणजेच सरकारच्या भूमिकेत वाढ होत असते. ज्याप्रमाणे देशाचा विकास करण्यासाठी विकसनशील आणि अल्पविकसित देशात सार्वजनिक खर्चाचे महत्त्व असते तसेच ते विकसित देशातही असते. आर्थिक सिद्धांतानुसार असे म्हटले जाते कि, देशाची प्रगती होत असताना त्या प्रगतीसोबत सार्वजनिक खर्चाचा आकारही वाढत जातो नव्हे तर त्यात वाढ करावीच लागते. भारताचे उदाहरण घेतले तरी आपल्या लक्षात येईल कि १९५१ आणि २०११ या ६० वर्षाच्या काळात भारताची आर्थिक प्रगती झाली आहे त्यासोबतच भारताच्या सार्वजनिक खर्चात म्हणजे वार्षिक अर्थसंकल्पात खूप वाढ झालेली आहे. असा हा सर्व खर्च करण्यासाठी सरकार पैसे/उत्पन्न आणते कोठून? हा प्रश्न नक्कीच

अभ्यासकास पडतो. तर अनेक मार्गाने सरकारकडे उत्पन्न जमा होते. त्यात प्रमुख म्हणजे कर, शुल्क/फी, नफा आणि कर्जाची उभारणी समाविष्ट आहेत. वाढत्या खर्चाची गरज भागविण्यासाठी सार्वजनिक उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी सरकारद्वारे सातत्याने प्रयत्न चालू असतात.

भारताच्या तत्कालीन वित्तमंत्र्यांनी १ फेब्रुवारी, २०२० रोजी संसदेत जो अर्थसंकल्प २०२०-२१ या आर्थिक वर्षासाठी सादर केला तो एकूण ३० लाख कोटी रुपयाचा होता. त्यातील २२.४६ लाख कोटी रुपये सरकारचे उत्पन्न होते ज्यात कर महसूल आणी करेत्तर महसूलाचा समावेश होत असून सरकारी उद्योगांच्या नफ्याचा व ते विकून आलेल्या भांडवली उत्पनाचाहि समावेश होतो. उर्वरित खर्च सरकारद्वारे कर्जाची उभारणी करून भागविला जातो. वर नमूद केल्याप्रमाणे सरकारच्या स्वतःच्या उत्पन्नात सर्वाधिक वाटा कर महसुलाचा असतो.

वर्तमान स्थितीत सार्वजनिक महसूलात अधिकाधिक सार्वजनिक खर्च करण्याचा प्रयत्न प्रत्येक सरकारद्वारे केला जात असल्याचे दिसते. त्या हेतूसाठीच भारतासारख्या विकसनशील देशात अनेक स्वरूपाच्या कर सुधारणा केलेल्या दिसून येतात. सोबतच कमी महसूल देणारे कर बंद करून अधिकाधिक कर महसूल देणारे नवीन कराची आकारणी सरकारद्वारे केलेली दिसून येते. उदा. सेवा क्षेत्राचा राष्ट्रीय उत्पन्नातील वाढत हिस्सा लक्षात घेता १९९५ पासून भारतात सेवा कर आकारण्यास सुरुवात झाली व कालांतराने त्यात जवळपास सर्वच सेवांचा अंतर्भाव करण्यात आला. २०१७ पासून नवीन वस्तू व सेवा कर (GST) सुरु करण्यात आला.

५.२ सार्वजनिक महसुलाचे स्रोत (SOURCES OF PUBLIC REVENUE)

सार्वजनिक महसुलाचे प्रमुख स्रोत आहेत. कर, शुल्क, फी, सार्वजनिक उद्योगातील नफा, सरकारला मिळालेली अनुदाने, देणग्या, सार्वजनिक उद्योगांची विक्री करून जमा झालेली रक्कम इत्यादी. यांचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे.

१) कर (Tax):

सार्वजनिक महसुलाचे कर हे प्रमुख साधन आहे. सरकारद्वारे लोकांकडून त्यांच्या उत्पन्नातील काढून घेतलेला काही भाग म्हणजे कर होय. कराचे वेगवेगळे प्रकार आहेत प्रामुख्याने प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर असे दोन वर्गात करांचे वर्गीकरण केले जाते. जेव्हा एखादा कर एका व्यक्तीवर आकारला जातो व त्यात व्यक्ती द्वारे तो कर भरला जातो अशा करास प्रत्यक्ष कर असे म्हणतात. तर जोकर एका व्यक्तीवर आकारला जाऊन त्यांच्याद्वारे तो कर दुसऱ्या व्यक्तीवर ढकलला जातो अशा करांना अप्रत्यक्ष कर असे म्हणतात.

२) फी (Fees):

सरकार द्वारे नागरिकांना अनेक प्रकारच्या सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात. उदाहरणार्थ, प्रशासकीय सेवा, आरोग्य सेवा, शिक्षण सेवा, न्यायव्यवस्था इत्यादी. अशा प्रकारच्या सेवांचा उपयोग नागरिकांना घ्यायचा असल्यास त्याची फी द्यावी लागते. उदाहरणार्थ शिक्षण शुल्क, आरोग्य शुल्क, नोंदणी शुल्क, उद्यान प्रवेश शुल्क इत्यादी शुल्क स्वरूपात सरकारला महसूल प्राप्त होतो.

३) सार्वजनिक उद्योगांचा नफा (Profit of Public Industries)

अनेक उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी सरकारद्वारे अनेक उद्योगांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. हे उद्योग वेगवेगळ्या वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन करतात. अशा उद्योगांतून मिळणारा नफा हा सरकारचे उत्पन्न असते. सरकारचे काही उद्योग तोटयात चालत असले तरी त्यांचा अप्रत्यक्ष फायदा हा देशात आर्थिक स्थिरता राखण्यासाठी होत असतो. तर बरेच उद्योग जसे की नवरत्न उद्योग, मिनी - नवरत्न उद्योग नफाही देतात. या उद्योगांतून मिळणारा नफा हे सरकारचे उत्पन्न असते. कार्यक्षम व्यवस्थापन लाभले की, हे उद्योग अधिक नफा देताना दिसतात. उदाहरणार्थ वर्षानुवर्षे तोटयात चालत असलेला भारतीय रेल्वे उद्योग रेल्वेमंत्री लालूप्रसाद यादव यांनी नफ्यात आणला होता. त्याच्यानंतर तो परत तोटयात गेला असला तरी त्याचे महत्त्व देशाच्या विकासात अनन्य साधारण आहे.

४) दंड (Fine):

देशात शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी देशाच्या सरकार द्वारे अनेक कायदे व नियम बनविले जात असतात. असे नियम तोडणाऱ्यांकडून दंड वसूल केला जातो. दंडाच्या स्वरूपात वसूल केले जाणारे पैसे म्हणजे सरकारचा महसूल असतो. उदाहरणार्थ ट्रॅफिकचे नियम तोडणाऱ्या गाडी चालकांवर अथवा मालकांकडून दंड वसूल केला जातो. नागरिकांनी नियमांचे पालन करण्यासाठी जरी अशा दंडाची व्यवस्था केली असली तरी त्यातूनही सरकारला महसूल प्राप्त होतो.

५) अनुदाने (Grants):

देशातील विकास कामे करण्यासाठी एका सरकारद्वारे दुसऱ्या सरकारांना अनुदाने दिली जातात. उदाहरणार्थ भारतात केंद्र सरकार द्वारे राज्य सरकारांना आणि राज्य सरकारद्वारे स्थानिक सरकारांना अनुदाने दिली जातात. जागतिक पातळीवरील संस्थांद्वारे ही बऱ्याच वेळेस वेगवेगळ्या देशांच्या सरकारांना अनुदाने दिली जातात.

६) देणग्या (Donations):

जेव्हा जेव्हा ज्या ज्या देशात अथवा राज्यात काही नैसर्गिक आपत्ती येते जसे की, महापूर, दुष्काळ, भूकंप, सुनामी, covid-19 सारखे साथीचे रोग. तेव्हा देशाच्या सरकारांना विदेशातून देणगीच्या स्वरूपात महसूल प्राप्त होतो. एवढेच नाही तर सरकार स्वतः जाहीर करून देशातील नागरिकांनी सरकारला देणग्या द्याव्यात, असे जाहीर आवाहन करते. जसे भारतात कोविड -१९, आला तेव्हा त्यासोबत लढण्यासाठी भारताच्या सरकारद्वारे नागरिकांच्या देणग्या पीएम केअर फंड उभारून जमा करून घेतल्या.

७) सरकारी उद्योगांची विक्री (Sales of Government Industries):
बऱ्याच वेळेस सरकार आपला खर्च भागविण्यासाठी महसूल कमी पडतो म्हणून अगोदरच्या सरकारांनी देशात आर्थिक स्थिरता प्रस्थापित करण्यासाठी उभारलेल्या कंपन्या/उद्योगांना विक्रीला काढून आपला खर्च भागविण्याचे प्रयत्न करीत असताना दिसतात.

प्रत्येक देशाचे प्रत्येक सरकार अधिकाधिक सार्वजनिक खर्च करून देशाचा विकास साध्य करण्यासाठी सरकारी उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी वेगवेगळ्या मार्गाचा अवलंब करताना दिसतात. त्यातील प्रमुख मार्ग म्हणजे अधिकाधिक कर आकारून सरकार महसूल गोळा करीत असते सरकारी महसुलात सर्वाधिक वाटा कर महसुलाचा असतो. या प्रकरणामध्ये कराचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत. या प्रकरणातील पहिल्या भागात करासंबंधीच्या सर्व संकल्पना आणि कराचे सिद्धांत यांचा अभ्यास करणार आहोत.

५.३ कराचा अर्थ (MEANING OF TAX)

सर्वसाधारणपणे कर म्हणजे नागरिकांना सरकारकडे भरावा लागणार भरणा होय. सरकारला प्रशासकीय खर्च करावाच लागतो. त्याचसोबत देशात शांतता प्रस्थापित करण्यासाठी अंतर्गत संरक्षण आणि न्याय व्यवस्थेवर खर्च करावाच लागतो. याव्यतिरिक्त इतर अनेक महत्त्वाच्या आणि सार्वजनिक कल्याणासंबंधीच्या सेवा उभारण्यासाठी खर्च करावा लागतो. तो खर्च भरून काढण्यासाठी सरकार कराच्या माध्यमातून नागरिकांकडून जो पैसा सक्तीने कायदेशीरपणे वसूल करते, त्यास कर असे म्हणतात. कर हा पुरातन काळापासून आकारला जातो. कर गोळा करण्याच्या आणि कराच्या पद्धती वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या होत्या. देवाणघेवाणीचा व्यवहारात पैशांचा वापर होता. अगोदर वस्तूंच्या स्वरूपात कर गोळा केला जायचा. सद्य परिस्थितीत सरकारद्वारे अनेक प्रकारे कर आकारला जातो. संपत्तीवर - उत्पन्नावर, वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनावर, तसेच वस्तू आणि सेवांची खरेदी - विक्री करताना त्या व्यवहारावर करांची आकारणी सरकारद्वारे केली जाते.

व्याख्या (Definition):

अ) ॲडम स्मिथ यांच्या मते, "राज्याच्या खर्चासाठी जनतेकडून जमा करण्यात येणाऱ्यास कर असे म्हणतात. "

ब) प्रा. सेलिंगमन यांच्या मते, " कर म्हणजे कोणत्याही प्रकारच्या व्यक्तिगत लाभाचा विचार न करता सरकारने केलेला खर्च भरून काढण्यासाठी लोकांना द्यावी लागणारी अनिवार्य वर्गणी होय."

क) टॉसिंग यांच्या मते, "कर आणि इतर आकारणी यातील महत्त्वाचा भेद लक्षात घेता करदाता आणि सरकार यांच्यातील प्रत्यक्ष देवाणघेवाणीचा अभाव हाच कराचा स|र आहे.

ड) बॅस्टॅबल यांच्या मते, " व्यक्तीगत अथवा सामूहिक मालकीच्या संपत्तीवर सरकारला द्यावी लागणारी अनिवार्य वर्गणी म्हणजेच कर होय.

इ) डॉ. डाल्टन यांच्या मते, "करदात्याला कराच्या बदल्यात मिळणाऱ्या सरकारी सेवेचा संदर्भ लक्षात न घेता सरकारने अनिवार्य देणे म्हणजे कर होय, कर हा दंड नसतो जो गुन्हेगारावर गुन्हा करण्यासाठी लादला जातो. "

ई) फिंडले शिरास यांच्या मते, " कर हे सरकारद्वारे केल्या जाणाऱ्या सार्वजनिक खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी आकारले जातात. व्यक्तिगत लाभाच्या प्राप्तीमुळे कराचा भरणा केला जात नाही, तर सामूहिकतेसाठी कराचा भरणा करावा लागतो. "

वरील व्याख्यांच्या आधारावर कर म्हणजे काय?हे लक्षात येते. थोडक्यात, कर म्हणजे सरकारद्वारे नागरिकांवर लादलेले अनिवार्य देणे होय. नागरिकांना कर भरल्यामुळे व्यक्तीस विशेष काही सोयी - सुविधांची अपेक्षा करता येत नाही. कर लागत असल्याने नागरिकांच्या खर्चात योग्य घट होत असते. तर दुसऱ्या बाजूला करापासून जमा झालेला महसूल सरकारद्वारे खर्च केला जात असतो. जेवढा कर महसूल जास्त जमा होतो तेवढा सार्वजनिक खर्च अधिक केला जातो. कर हे एक प्रभावी राजकोषीय धोरणाचे साधनही आहे. ज्याच्याद्वारे अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थिरता प्रस्थापित करून देशाच्या विकासाला चालना देण्याचा प्रयत्न सरकारद्वारे केला जातो. सोबतच अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न विषमता प्रत्यक्षपणे कमी करण्याचा प्रयत्न करांच्या माध्यमातून केला जातो.

५.४ कर व्यवस्थेची वैशिष्टये (FEATURES OF TAXATION)

कर व कर व्यवस्थेची ठळक वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे करता येतात:

१) कर हे सार्वजनिक सत्तेद्वारे आकारले जाऊन वर्गिकृत केले जातात:

सार्वजनिक सत्तेद्वारे करांची आकारणी केली जाते. सरकार सार्वजनिक खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी उत्पन्नाचे हक्काचे साधन म्हणून आकारणी करतात आणि नियुक्त केलेल्या व्यवस्थेद्वारे कर गोळा केले जातात.

२) कर एक अनिवार्य देणे असते:

सरकारद्वारे जे कर आणि ज्या दराने करांची आकारणी केली जाते त्यानुसार करदात्यास करांचा भरणा करावा लागतो. कर देणे ऐच्छिक बाब नसून ते अनिवार्य स्वरुपाचे असतात. उदाहरणार्थ, भारत सरकारने ज्या दराने उत्पन्न कर आकारले जाते त्या दराने उत्पन्नावर करदात्यास कर भरावाच लागतो.

३) कर हे उत्पन्नाचा त्याग असतात:

ज्या दराने सरकार कर आकारते त्या दरानुसार करदात्यास त्याच्या उत्पन्नातून कराचा भरणा करावा लागतो. म्हणजेच करदात्यास त्याच्या उत्पन्नाचा तेवढया प्रमाणात त्याग

करावा लागतो. वस्तू-सेवा खरेदी करीत असताना उपभोक्त्यास सरकारने आकारलेला अप्रत्यक्ष कर भरावा लागतो.

४) सरकारकडून फायदे आणि कर ह्या स्वतंत्र बाबी आहेत:

नागरिकांना कोणत्याही फायद्याची अपेक्षा न करता कर भरावे लागतात. तर ज्या नागरिकांना सार्वजनिक खर्चाचे प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष फायदे मिळतात त्यांना कर भरावाच लागतो असेही नाही. उदाहरणार्थ सरकारी योजनांचा सर्वाधिक फायदा गरिबांना होतो. परंतु त्यांचेवर उत्पन्न कर आकारला जात नाही. त्यामुळे फायदे आणि कर ह्या दोन्ही बाबी परस्परांपासून स्वतंत्र आहेत.

५) करांचे प्रकार:

करांचे वेगवेगळे प्रकार पडतात. प्रामुख्याने करांचे वर्गीकरण दोन प्रकारात केले जाते. प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर. उत्पन्न कर, संपत्ती कर, मालमत्ता कर इत्यादी प्रत्यक्ष कराची उदाहरणे आहेत. तर वस्तू व सेवा कर, उत्पादन शुल्क, सेवा कर, विक्री कर, मूल्यवर्धित कर इत्यादी अप्रत्यक्ष कराची उदाहरणे आहेत.

६)सार्वजनिक कल्याण हे कराचे मुख्य उद्दिष्टय असते:

कर आकारणे, हे सार्वजनिक सत्तेचे एक राजकोषीय साधन आहे. सरकारद्वारे वेगवेगळ्या उद्दिष्टांतून करांची आकारणी केली जाते. प्रत्येक कराचे उद्दिष्ट हे सार्वजनिक कल्याण साधणे हे आहे, असे प्रत्येक वेळेस सरकारकडून दर्शविले जाते.

७) करांना कायदेशीर आधार असतो:

सरकारद्वारे जेव्हा कर आकारले जातो, तेव्हा त्यास कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते. जर करदाता कर भरण्यास चुकवेगिरी करीत असल्यास त्यास कायदेशीर दंड ठोठावण्याची तरतूद असते. देशाची सत्ता करांची आकारणी करीत असते व त्यास कायद्याचे स्वरूप प्राप्त होते.

५.५ कर आकारणीची उद्दिष्टये (OBJECTIVES OF TAXATION)

कर आकारण्याची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

१) सार्वजनिक महसुलात वाढ करणे :

कर आकारणीचे हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. सरकारचा वाढता सार्वजनिक खर्च भागविण्यासाठी सरकार करांद्वारे महसूल गोळा करीत असते. कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करणे, हे प्रत्येक सरकारचे प्रमुख उद्दिष्टय असते. त्यासाठी अधिकाधिक सार्वजनिक खर्च करण्यासाठी कराच्या माध्यमातून महसूल सरकारद्वारे गोळा केला जातो. यासोबतच देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना देऊन अर्थव्यवस्थेत स्वयंपूर्ण बनविण्यासाठी सार्वजनिक महसुलात कराच्या माध्यमातून खर्चासाठी महसूल गोळा केला जातो.

२) उत्पन्न आणि संपत्तीतील विषमता दूर करणे:

देशात आर्थिक विषमता अधिक असल्यास अर्थव्यवस्थेच्या विकासावर निर्बंध येतात. ते टाळण्यासाठी श्रीमंत व्यक्तीकडे काही उत्पन्न काढून आर्थिक विषमतेची दरी कमी होण्यास मदत होत असते. कराच्या माध्यमातून देशातील उत्पन्न आणि संपत्तीतील विषमता कमी करण्यासाठी प्रयत्न केले जातात.

३) अर्थव्यवस्थेचे नियंत्रण करणे:

हे कर आकारणीचे एक प्रमुख उद्दिष्टय असते. सरकार कराच्या माध्यमातून उपभोग, उत्पादन, आयात, निर्यात इत्यादींवर नियंत्रण अनंत असते. काही वस्तूंचा उपभोग हा सामाजिक आरोग्याच्या दृष्टीकोणातून हानिकारक असतो. उदाहरणार्थ, तंबाखूजन्य उत्पादने, अल्कोहोल युक्त पदार्थ, सिगार इत्यादींच्या उपभोगांतून समाजाचे आरोग्य बिघडते. या वस्तूंवर अधिक कराची आकारणी केल्यास त्यांचा उपभोग कमी होण्यास मदत होते.

तसेच परकीय स्पर्धेपासून देशी उद्योगांचे संरक्षण करण्यासाठी आयात शुल्क मदत करतात, तर देशातील नागरिकांना अत्यावश्यक वस्तूंचा पुरवठा कमी होऊन यासाठी निर्यात शुल्क मदतगार ठरतात. थोडक्यात, अर्थव्यवस्थेचे नियंत्रण करण्यासाठी सरकारद्वारे कराची आकारणी केली जाते.

४) राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ करणे:

राष्ट्रीय उत्पन्नात आणि पर्यायाने दरडोई उत्पन्नात वाढ करणे, हे एक प्रमुख उद्दिष्टय कर आकारणीचे असते. देशातील उत्पादकीय प्रक्रियेस चालना देण्यासाठी जो सार्वजनिक खर्च सरकारला करावा लागतो, त्यासाठी महसूल कराच्या माध्यमातून गोळा केला जातो. देशातील उत्पादनात वाढ होणे म्हणजेच देशाचे राष्ट्रहित वाढण्यास चालना मिळणे होय. राष्ट्रीय उत्पन्नातील उच्च वृद्धि दर म्हणजेच देशाची आर्थिक प्रगती होय.

५) आर्थिक स्थिरता प्रस्थापित करणे:

अर्थव्यवस्थेत तेजी - मंदि ची चक्रे येत असतात. अर्थतज्ज्ञांच्या मते अति तेजी अथवा मंदी अर्थव्यवस्थेच्या चांगल्या आरोग्यासाठी घातक असते. आजच्या जागतिकिकरणाच्या काळात अशी स्थितांतरे वाढत आहेत. देशात रोजगाराची स्थिती, किंमत स्थैर्य आणि उच्चतम परकीय चलनाची गंगाजळी नियंत्रित करून आर्थिक स्थिरता प्रस्थापित केली जाते. कर आकारणी करून सरकार अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थिरता प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्न करीत असते. सरकार कराच्या माध्यमातून जमा झालेला महसूल रोजगार निर्माण करणाऱ्या योजनांवर खर्च करीत असते. उदाहरणार्थ भारतात २००५ मध्ये बनविण्यात आलेला राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा - २००५ ज्याचे नाव २ ऑक्टोबर २००९ पासून महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा असे करण्यात आले.

६) आर्थिक परिणामता प्रस्थापित करणे:

सरकारद्वारे कराची आकारणी केवळ सरकारच्या तिजोरीत महसूल गोळा करणे, एवढाच नसून वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनातील गुणवत्ता टिकवून ठेवणे हाही असतो. कराच्या माध्यमातून सरकार उत्पादन प्रक्रियेवर नियंत्रण ठेऊन एक आर्थिक परिणाम सुनिश्चित करीत असते.

७) भांडवल निर्मितीस चालना:

विशेषतः अविकसित आणि विकसनशील अर्थव्यवस्थांमध्ये भांडवलाचा तुटवडा असतो. त्याची कमतरता भरून काढण्यासाठी भांडवल निर्मिती आवश्यक असते. कराच्या माध्यमातून जमा झालेला महसूल वापर उत्पादकीय कार्यात साकारकडून स्वतंत्र गुंतवणुकीच्या माध्यमांतून गुंतवणूक केल्या जातात. ज्यातून प्रेरक गुंतवणुकीत वाढ होऊन भांडवल निर्मिती अधिक वेगाने होण्यास मदत होते.

८) राजकीय हेतू:

लोकशाही देशांमध्ये प्रस्थापित सरकारांकाडून कराचा उपयोग निवडणूक जिंकण्यासाठी महत्त्वपूर्ण हत्याराप्रमाणे केला जातो. उदाहरणार्थ, श्रीमंतांवर अधिक कर निवडणूक काळात आकारल्यास त्यातून गरीब व्यक्ती समाधानी होऊन हे सरकार गरिबांच्या कल्याणासाठी कार्य करते, अशी भावना अत्याधिक नागरिकांमध्ये निर्माण होऊन त्याचा फायदा सत्तेत निवडून येण्यासाठी करण्याचा प्रयत्न कराच्या आकारणीतून केला जातो. यातून सार्वजनिक खर्चासाठी अधिकच महसूल जमा होऊन राजकीय सत्तेत कायम राहण्यासाठीही फायदा होतो.

५.६ कराची तत्वे (PRINCIPLES OF TAXATION)

सार्वजनिक महसुलात सर्वाधिक वाटा कर महसुलाचा असतो. बदलत्या परिस्थितीतून निर्माण होणाऱ्या समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी विकासासोबत सार्वजनिक खर्चात वाढ करणे क्रमप्राप्त ठरते. तो खर्च भागविण्यासाठी सरकारद्वारे सातत्याने नवीन करांची आकारणी करावी लागते अथवा प्रस्थापित कराच्या दरात वाढ करावी लागते. करातील बदल आणि सार्वजनिक महसुलात बदल यामध्ये धनात्मक संबंध असतो म्हणजे करामध्ये वाढ केल्यास सरकारच्या महसुलात वाढ होते तर करामध्ये घट केल्यास सरकारी महसूलात घट होते. परंतु करदात्यावर पडणाऱ्या कारभाराचा विचार केल्यास करदात्यावर अतिरिक्त कर भार टाकल्यावर त्याची कार्यक्षमता, उत्पादकता कमी होऊन देशाच्या आर्थिक विकासावर त्याचा विपरीत परिणाम होत असतो. त्यामुळे करदात्यांच्या कर देण्याची क्षमता लक्षात घेणे महत्त्वाचे असते. आपण कर आकारण्याचा उद्धिष्टांमध्ये पहिल्याप्रमाणे कराचे कार्यक्षमता आणि उत्पादकतेवर विपरीत परिणाम होता कामा नये.

धोरणकर्त्यांसमोर हा सर्वात मोठा प्रश्न असतो कि, कराची आकारणी कोणत्या दराने करावी व त्याची पद्धत काय असावी. त्यामुळे प्रत्येक नवीन कर आकारणी करीत असताना

करदात्यांच्या क्षमतेचा विचार करून त्यांचेवर अधिक भार पडणार हे लक्षात ठेऊन करांची आकारणी करावी लागते. कर आकारणी करताना भेदभाव होणार नाही व त्याचे नकारात्मक परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होणार नाहीत, याचीही काळजी धोरणकर्त्यांना घ्यावी लागते. यादृष्टीकोनातून कर आकारणी करताना कोणत्या तत्त्वांचे पालन केले जावे. यासंदर्भात अनेक अर्थतज्ज्ञांनी महत्वपूर्ण तत्त्वांचे विश्लेषण केले आहे. चांगल्या कर प्रणालीसाठी वेळोवेळी अर्थतज्ज्ञांनी वेगवेगळी कराची तत्वे सुचविलेली आहे. कराच्या संदर्भात ठाम आणि निश्चित अशी तत्वे सांगणे कठीण काम आहे. तरीही सर्वसाधारणपणे काही तत्वे ज्यांचे पालन बऱ्याच राष्ट्रात कर आकारणी करताना पाळली जातात त्यांचा अभ्यास या भागात करू.

ॲडम स्मिथ यांनी सुचविलेली कराची तत्वे:

ॲडम स्मिथ हे पहिले अर्थतज्ज्ञ आहेत ज्यांनी सविस्तरपणे सर्वसमावेशक अशी कराची ४ प्रमुख तत्वे सांगितलेली आहेत. फिंडले शिरस यांनी ॲडम स्मिथ यांनी सुचविलेल्या कराच्या तत्वासंदर्भात असे नमूद केले आहे कि, ॲडम स्मिथ यांच्यासारखी कराची स्पष्ट आणि शास्त्रशुद्ध पद्धतीची कराची तत्वे विषद करणे इतर कोणासही शक्य झालेले नाही. ॲडम स्मिथ यांनी विश्लेषण केलेली व सार्वत्रिकपणे मान्य झालेली कराची प्रमुख ४ तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) **समतेचे तत्व**
२) **निश्चिततेचे तत्व**
३) **मित्तव्ययतेचे तत्व**
४) **सोयिस्करतेचे तत्व**

१) समानतेचे तत्व (Canon of Equity):

हा चांगल्या कर पद्धतीचा मूलभूत पाया आहे. असे म्हटले जाते कि, ती कर पद्धती उत्कृष्ट असते ज्यामध्ये समतेचे तत्व अंतर्भूत असते. या तत्वानुसार कराची आकारणी म्हणजे करदात्याच्या कर देण्याच्या क्षमतेनुसार कराची आकारणी करणे होय. या संदर्भात ॲडम स्मिथ असे म्हणतात कि, प्रत्येक राज्याने राज्याच्या विकासासाठी महत्वपूर्ण कार्य करीत असताना व करांची आकारणी करीत असताना करदात्याच्या कर देयक्षमतेचा विचार करूनच करांची आकारणी केली पाहिजे, आणि कर देत असताना करदात्याला कर महसुलात खर्चातून सुरक्षित जीवन जगण्याचा आनंद मिळाला पाहिजे.

या तत्वानुसार व्यक्तींवर अधिक कर आकारला पाहिजे, तर गरिबांवर कमी कर आकारला पाहिजे. थोडक्यात ॲडम स्मिथ असे नमूद करतात कि, प्रत्येकाने आपल्या क्षमतेनुसार कर दिला पाहिजे. हे तत्व समानतेवर आधारित आहे. कारण श्रीमंतांची पैशांची सीमांत उपयोगिता कमी असते, तर गरिबांची पैशाची सीमांत उपयोगिता अधिक असते. त्यामुळे सर्वांना पैशाच्या स्वरूपातील सीमांत त्याग सम - समान असावा.

२) निश्चिततेचे तत्व (Canon of Certainty) :

कर देण्याच्या प्रणालीमध्ये निश्चितता असली पाहिजे. अनिश्चितता नसावी. प्रत्येक कर दात्यावर आकारला जाणारा कर हा निश्चित स्वरूपाचा असावा. कर भरण्याची वेळ, कर भरण्याची पद्धत, कर संख्या अशा सर्व दृष्टीकोनातून स्पष्टता असावी. जेणेकरून करदात्यास करभरणा करताना अडचण येणार नाही. थोडक्यात, आकारलेला कर, कर गोळा करण्याची पद्धत, कराची रक्कम, जागा आणि कर जमा करणारी यंत्रणा इत्यादीमध्ये निश्चितता असावी. निश्चिततेतून विश्वासार्हता निर्माण होते व ज्यामुळे करदात्यास कर भरण्यास आणि कराचे व्यवस्थापन करण्यास सोयीचे ठरते.

३) आर्थिकतेचे तत्व (Canon of Economy):

याचा अर्थ कर गोळा करण्याचा खर्च अत्यंत अल्प असला पाहिजे. अधिकाधिक कराची रक्कम सरकारच्या खात्यात जमा झाली पाहिजे त्यासाठी कर जमा करताना इतर खर्च कमीत कमी होतील अथवा टाळता येतील अशी व्यवस्था करायला पाहिजे. आर्थिकतेचे तत्व कर जमा करताना पाळले गेले, तर कराची इतर उद्दीष्टयेही साध्य करता येतात. दुसऱ्या शब्दात अधिकाधिक कर महसूल जमा झाला पाहिजे व त्यासाठी कमीत कमी खर्च लागला पाहिजे म्हणजे आर्थिकतेचे तत्व कर जमा करण्यासाठी पाळले जाते.

४) सोयिस्करतेचे तत्व (Canon of Convenience):

ॲडम स्मिथ असे नमूद करतात कि, प्रत्येक कर अशा प्रकारे आकारला पाहिजे कि, जो करदात्यास कर भरण्यासाठी सोयीस्कर ठरावे. उदाहरणार्थ, वेतनावर काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांकडून वेतन देत असतानाच्या तारखेस तो घेतला जावा, तर जमीन महसूल हा शेतकऱ्यांकडून वसूल केला जात असताना तो पीक बाजारात विकल्या गेल्यानंतरच्या कालावधीत घ्यावा. जेणेकरून तो शेतकऱ्यास कर भरण्यास सोयीचा ठरेल आणि हे करदात्यास तसेच कर जमा करणाऱ्या व्यवस्थेशी अधिक सोयीचे ठरते. एकाच वेळेस कर जमा करणे, हे कमी खर्चातही शक्य होते.

प्रत्येक महसूल वित्तीय व्यवस्थेसाठी वरील सर्व कराची तत्वे महत्वपूर्ण ठरतात. या करांच्या तत्वासंदर्भात प्रा. फिंडले शिरस असे म्हणतात कि, "आजच्या काळातही ॲडम स्मिथ यांनी सांगितलेली कराची तत्वे अत्यंत तंतोतंत अभ्यासली जातात व त्यांचे पालन प्रत्यक्षात केले जाऊन त्याचा महत्वपूर्ण परिणाम वित्तीय व्यवस्थेच्या वापरात होतो."

कराची इतर तत्वे (Other Canons of Taxation) :

ॲडम स्मिथ यांनी सांगितलेल्या कराच्या तत्वाव्यतिरिक्त इतर कराची तत्वे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) **उत्पादकतेचे तत्व**

२) **लवचिकतेचे तत्व**

३) **सोयिस्करतेचे तत्व**

४) **तटस्थतेचे तत्व**

५) **विविधतेचे तत्व**

६) **उपयुक्ततेचे तत्व**

७) **सहकाराचे तत्व**

१) उत्पादकतेचे तत्व (Canon of Productivity):

प्रा. बेस्टॅबल यांच्या शब्दात, " कराची तत्त्वे हि उत्पादकतेच्या आधारावर असली पाहिजे. कराद्वारे सरकारला सार्वजनिक खर्च पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक तेवढा महसूल जमा झाला पाहिजे. जेणेकरून सरकारला कार्यक्षमपणे प्रशासन चालविता येईल. यातून जनतेला आवश्यक तेवढया सोयी - सुविधा सरकारद्वारे उपलब्ध करता आली पाहिजे." उत्पादकिय करातून कमीत कमी खर्चात अधिकाधिक कर महसूल जमा होण्यात सरकारला मदत होते. तसेच अशा करांमुळे नागरिकांच्या बचतीवर अधिक परिणाम होता कामा नये.

२) लवचिकतेचे तत्व (Canon of Elasticity):

लवचिकतेचे तत्व म्हणजे करांची आकारणी अशा प्रकारे असायला हवी कि, जेव्हा कराचा भरणा करणे नागरिकांना शक्य होत नसते, तेव्हा कराचे दर कमी व्हायला पाहिजे, तर देशावर आर्थिक अथवा इतर संकट उध्द्भवले, तर वाढलेला सार्वजनिक खर्च भरून काढण्यासाठी अधिकचे कर आकारण्याची व्यवस्था सरकारजवळ असायला पाहिजे.

३) सोयिस्करतेचे तत्व (Canon of Simplicity):

सरकारने आकारलेला प्रत्येक कर साधा आणि समजून घेण्यासाठी सोपा असला पाहिजे. जर करव्यवस्था अधिक गुंतागुंतीची आणि समजून घेण्यास अवघड असली, तर नागरिकांना त्यासाठी कर सल्लागाराची मदत घ्यावी लागते व त्यासाठी अतिरिक्त खर्च करावा लागतो. त्यामुळे सरकारने सोपी आणि सोयीस्कर ठरेल अशी करव्यवस्था उभी केली पाहिजे.

४) तटस्थतेचे तत्व (Canon of Neutrality):

करव्यवस्था तटस्थ स्वरूपाची असावी. कराचे भाववाढ आणि भावघट होण्यावर परिणाम होऊ नये. तसेच कर हे सर्वांसाठी एकच असावेत. म्हणजे जो कर दर आकारलेला आहे त्याच दराने सर्वांकडून कराची वसुली केली जावी.

५) विविधतेचे तत्त्व (Canon of Variety) :

करांच्या दरामध्ये विविधता असावी. प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष करांचे समन्वयन असावे. कर हा केवळ एका विशिष्ट व्यक्तिसमूहावरच आकारला जाऊ नये, तर कर देय क्षमतेनुसार तो सर्व व्यक्तींवर आकारला जावा. यासाठी करांमध्ये विविधता असावी.

६) उपयुक्ततेचे तत्त्व (Canon of Expediency):

कराची आकारणी करीत असताना ते अनुपयुक्त ठरतील अशा स्वरूपाचे नसावेत तर उपयुक्त स्वरूपाचे असावेत. कराची आकारणी करण्यापूर्वी त्यांचे चांगले आणि वाईट

परिणाम सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय दृष्टीकोनातून काय होतील, याचा अभ्यास करूनच कराची आकारणी करावी.

७) समन्वयाचे तत्व (Canon of co – ordination) :
विविध करांमध्ये आणि कर आकारणी करणाऱ्या प्रशासकीय व्यवस्थेमध्ये समन्वय असावा. जर यामध्ये समन्वय नसेल तर करदात्यांवर दुबार कर आकारणी होण्याची भीती असते. ज्यामुळे करदात्यांची गैरसोय होऊ शकते. चांगली करव्यवस्था तेव्हाच बनते, जेव्हा कर व्यवस्थेत वरील कराची तत्वे पाळली जातात. परंतु जगात एकही अशी अर्थव्यवस्था सापडणार नाही जेथे कर व्यवस्थेद्वारे वरील सर्व कराची तत्वे कर आकारणी करीत असताना तंतोतंत पाळली जातात. कराचे अधिकाधिक चांगले परिणाम असावेत आणि कमीत कमी वाईट परिणाम असावेत.

५.७ कर सिद्धांत (THEORIES OF TAX)

५.७.१ कर देय क्षमता (Ability to pay):
कर व्यवस्थेत समतेचे न्याय तत्व प्रस्थापित करण्यासाठी करदेय क्षमता तत्त्वाचा स्वीकार मोठया प्रमाणावर कर आकारणी करताना केला जातो. व्यक्तीजवळ असलेली संपत्ती आणि उत्पन्न यावर आधारित त्याची करदेय क्षमता अवलंबून असते. जर व्यक्तीजवळ संपत्ती जास्त असेल आणि त्याला प्राप्त होणारे उत्पन्न अधिक असेल, तर त्याची करदेय क्षमता अधिक असते. तर उलट परिस्थितीत म्हणजे संपत्ती आणि उत्पन्न कमी असणारी करदेय क्षमता कमी असते. सर्वप्रथम इटालियन अर्थतज्ञ गिरकी अर्दिनी यांना करदेय क्षमता तत्त्वावर आधारित पुरोगामी कर तत्त्वाची मांडणी केली. सीसमोडि, बोदिन, जे. एस. मिल, वॅग्नर, रुझवेल्ट आणि ॲडम स्मिथ इत्यादी अर्थतज्ज्ञांनी करदेय क्षमता तत्त्वाचा पुरस्कार केला आहे.

करदेय क्षमता तत्त्वानुसार व्यक्तीने कर देण्याच्या क्षमतेनुसार कर दिला पाहिजे. जर व्यक्तीची अधिक करदेय क्षमता असेल त्याने जास्त कर दिला पाहिजे, याउलट करदेय क्षमता कमी असणाऱ्या व्यक्तीने कमी कर दिला पाहिजे. हे तत्व पैशाच्या घटत्या सीमांत उपयोगिता तत्त्वनुसार कार्य करते. श्रीमंत व्यक्तींची पैशाची सीमांत उपयोगिता कमी असते. त्यामुळे श्रीमंत व्यक्तीने अधिक कर दिला तरी त्यांचा त्याग कमी असतो. तर गरीब व्यक्तीने कमी कर भरला तरी त्याचा त्याग मात्र जास्त असतो. कारण गरिबांची पैशांची सीमांत उपयोगिता खूप जास्त असते.

करदेय क्षमता तत्व प्रामुख्याने तीन प्रमुख बाबींवर अवलंबून असते.

१)समान त्याग

२) उत्पन्नाचा घटत्या सीमांत उपयोगितेचा नियम

३) आर्थिक आधिक्य

१) समान त्याग (Equal Sacrifice) :

प्रत्येक नागरिकाचा सरकारप्रती असलेला त्याग समान असला पाहिजे म्हणजे कर रूपाने करदात्यास करावा लागणारा त्याग हा प्रत्येकास समान होईल, असा असावा. जे.एस.मिल यांच्यामते, " प्रत्येक व्यक्तीचा सरकारद्वारा केला जाणारा वाटा हा समान असायला पाहिजे म्हणजे कर हे अशा पद्धतीने आकरावे कि सर्वांचा सीमांत त्याग समान होईल अशा पद्धतीने करांची आकारणी असावी.

२) उत्पन्नाचा घटत्या सीमांत उपयोगितेचा नियम :

उत्पन्नातील प्रत्येक वाढीसोबत, पैशाची सीमांत उपयोगिता घटत असते. याउलट उत्पन्नामध्ये घट झाल्यास पैशाच्या सीमांत उपयोगितेत वाढ होते. याद्वारे सर्वांवर एकसारखे करभार आकारण्यास मदत होते व तो समान होण्यासाठी श्रीमंतांवर अधिक कर आकरावा आणि गरिबांवर कमी कर आकरावा. निर्पेक्षदृष्टया गरीब व्यक्ती अथवा कुटुंबावर कोणताही कर आकारू नये, कारण त्यांची पैशाची सीमांत उपयोगिता खूप जास्त असते व त्यांच्यावर कर आकारल्यास त्यांचा त्याग इतर सर्वांपेक्षा अधिक होऊन अन्यायकारक ठरू शकतो. पैशाचा घटता सीमांत उपयोगिता नियम हा सर्वसाधारण घटत्या सीमांत उपयोगिता नियमावर आधारित आहे.

३) आर्थिक अधिक्य (Interspectation of Faculty):

प्रा. हॅबसन यांच्या मते, " आर्थिक अधिक्य हा उत्पन्नाचा असा भाग असतो कि, जो करभार स्वीकारू शकतो. घटकांच्या वाढीसोबत आर्थिक अधिक्यात वाढ होत असते व ज्यातून उत्पन्न आणि संपत्तीत वाढ होऊन करदेय क्षमतेत वाढ होते." हि सर्वसाधारण प्रवृत्ती असते कि, जनतेच्या मूलभूत गरजा पूर्ण होऊन संसाधने जर अतिरिक्त वाढली तर त्यास आर्थिक अधिक्य असे म्हणतात. यातून अधिक कर भरण्याची करदेय क्षमता वाढते.

५.७.२ करदेय क्षमता निर्धारणाचे घटक :

१) संपत्ती (Property):

संपत्ती हा करदेय क्षमता निर्धारणाचा प्रमुख घटक आहे. सर्वसाधारण प्रवृत्तीनुसार ज्या व्यक्तीजवळ अधिक संपत्ती असते त्या व्यक्तीची करदेय क्षमता अधिक असते . संपत्ती हा उत्पन्नाचा प्रमुख स्त्रोत असतो. परंतु सर्व प्रकारची संपत्ती उत्पन्न निर्मिती करतेच असे नाही. संपत्तीसंदर्भात वेगवेगळ्या शक्यता आहेत. संपत्ती पासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा प्रवाह सतत कायम राहीलच असे नाही. संपत्तीपासून मिळणारे उत्पन्न जागेनुसार वेगवेगळे असते. संपत्तीवर कर आकारीत असताना त्याच्या भांडवली मूल्यानुसार कराची आकारणी करायला पाहिजे. परंतु जर संपत्तीपासून काहीही उत्पन्न प्राप्त होत नसेल तर अशा संपत्तीवर कर आकारणे अन्यायी असते. थोडक्यात, संपत्ती हा करदेयक्षमतेचा प्रमुख स्त्रोत नसून तो सहाय्यकारी ठरू शकतो.

२) उत्पन्न (Income):

संपत्ती हि एक साठा संकल्पना आहे, तर उत्पन्न हि प्रवाही संकल्पना आहे. करदेय क्षमता तत्व हे प्रवाही संकल्पनेवर आधारित असते, साठा संकल्पनेवर नाही. त्यामुळे उत्पन्न हा करदेयक्षमता निर्धारणाचा प्रमुख घटक आहे. जर व्यक्तीचे उत्पन्न जास्त असेल, तर त्या व्यक्तीची करदेयक्षमता अधिक असते. याउलट उत्पन्न कमी असल्यास करदेय क्षमता कमी असते. निर्वाह उत्पन्न हे करमुक्त असायला पाहिजे कारण जीवन जगण्यासाठी ते अवश्यक असते.

३) कुटुंबाचा आकार (Size of Family):

करदेय क्षमतेवर कुटुंबाच्या आकाराचा परिणाम होतो. निश्चित उत्पन्न मिळणारे कुटुंबामध्ये अधिक व्यक्ती असल्यास म्हणजे कुटुंबाचा आकार मोठा असल्यास त्याची करदेय क्षमता कमी असते. तर याउलट निश्चित उत्पन्न मिळणाऱ्या कुटुंबाचा आकार लहान असल्यास करदेय क्षमता जास्त असते. त्यामुळे करदेय क्षमतेनुसार कर आकारणी करीत असताना कुटुंबाकुटुंबाचा आकार लक्षात घेणे महत्वपूर्ण ठरते. परंतु वास्तवात आतापर्यंत प्रत्यक्षरित्या हा निर्देशक उपभोगात आणलेला नाही.

४) उपभोग खर्च (Consumption and Expenditure) :

प्रा. कॅल्डोर यांच्या मते, " उत्पन्नापेक्षा उपभोग खर्च हा प्रमुख आधार कर आकारणीचा असायला पाहिजे." उपभोग खर्चावरून हे लक्षात येते कि, वास्तवात व्यक्तीने अर्थव्यवस्थेतील किती संसाधनांचा स्वतःसाठी वापर केला आहे. काही विकसनशील राष्ट्रे खर्च कर आकारतात, तर काही राष्ट्रे आरामदायी वस्तूंवर अधिकचा कर आकारतात.

५.७.३ करदेय क्षमता मापनाचे व्यक्तिगत दृष्टिकोण:

प्रामुख्याने तीन समान त्यागाच्या संकल्पनांचे विवेचन पुढीलप्रमाणे:

१) सम निरपेक्ष त्याग

२) सम प्रमाणशीर त्याग

३) सम सीमांत त्याग

१) सम निरपेक्ष त्याग (Equal Absolute Sacrifice):

सम निरपेक्ष त्यागावर करदात्यांचा होणारा एकूण उपयोगिता त्याग हा सर्वांसाठी समान असायला पाहिजे तो सर्वच उत्पन्न गटांसाठी. याचा अर्थ श्रीमंत व्यक्तीने अधिक कर भरावा, तर गरीब व्यक्तीने कमी कर भरावा. वास्तवात कर हे करदात्याच्या उत्पन्नाच्या सीमांत उपयोगिता तत्त्वावर आधारित असावेत. अशा प्रकारच्या करांना पुरोगामी कर पद्धती असे म्हणतात. ए. सी. पिगू यांना हे कराचे पुरोगामी करपद्धतीचे तत्व मान्य असून श्रीमंतांकडून अधिक कर गोळा केला जावा, या विचारास त्यांची सहमती आहे.

सूत्राद्वारे विश्लेषण :

$$\{ U(Y) - U(Y - T)\} R = \{U(Y) - U(Y - T)\} P$$

येथे, U = उत्पन्न उपयोगिता

Y = उत्पन्न

T = कर

R = पहिली व्यक्ती

P = दुसरी व्यक्ती

कराची रक्कम सर्वच करदात्यांना समान आकारली गेली, तर सम निरपेक्ष त्याग तत्त्वाचा ऱ्हास होतो. उदाहरणात दिल्याप्रमाणे दोन करदात्याने भरलेला कर हा त्यांच्या त्यागाच्या दृष्टीकोनातून समान असणे असे येथे अभिप्रेत आहे.

२) सम प्रमाणशीर त्याग (Equal Proportional Sacrifice):

यानुसार करदात्यास करावा लागणार हा त्याच्या प्रत्येक उत्पन्नाच्या विशिष्ट / ठराविक प्रमाणात असला पाहिजे, यानुसार उच्च उत्पन्न गटातील व्यक्तींना अधिक कर भरावा लागतो तर गरीब व्यक्तींना तुलनेने कमी कर भरावा लागतो. परंतु उत्पन्नाशी असलेला त्याग हा सर्वांचा समान असावा.

गणितीय भाषेत, सम प्रमाणशीर त्यागाचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे करता येते.

$$\textbf{कराचा दर} = \frac{\textbf{क्ष करदात्याचा त्याग}}{\textbf{क्ष चे एकूण उत्पन्न}} = \frac{\textbf{य करदात्यांचा त्याग}}{\textbf{य चे एकूण उत्पन्न}}$$

पुरोगामी/प्रगतिशील करासंदर्भात हे शक्य आहे. सर्व उत्पन्न गटातील करदात्यांचा उत्पन्नाशी असलेला त्याग हा प्रमाणशीर असावा.

३) सम सीमांत त्याग (Equal Marginal Sacrifice) :

मसग्रेव्ह यांच्यानुसार, " सम सीमांत त्याग हे सर्वाधिक महत्त्वाचे तत्व कर आकारणीचे आहे." या तत्वालाच "न्यूनतम सरासरी त्याग तत्व " असेही म्हणतात. या तत्त्वानुसार, सर्व करदात्यांचा कराच्या माध्यमातून होणारा एकूण त्याग हा न्युनतम असायला पाहिजे.

सूत्राच्या सहाय्याने विश्लेषण:

$$Mu\ (Y-T)_R = M_u\ (Y - T)_p$$

यामध्ये,

Mu = उत्पन्नाची सीमांत उपयोगिता

R = पहिला करदाता

P = दुसरा करदाता

Y = उत्पन्न

T = कर

हे सूत्र असे दर्शविते कि, वेगवेगळ्या करदात्यांचा उत्पन्नाचा सीमांत त्याग स - समान असावा. सर्व उत्पन्न गटातील करदात्यांचा सरासरी त्याग हा न्यूनतम असावा.

५.७.४ व्यक्तिगत दृष्टीकोणाच्या मर्यादा (Limitation of Subjectiv Approach):

१) सर्व उत्पन्न गटातील करदात्यांचा सम सीमांत त्यागाचे मापन करणे अवघड काम असते. कारण प्रत्येकजण हा व्यक्तिमत्त्वाने आणि कर भरण्याच्या सवयीने वेगवेगळा असतो.

२) त्याग ही व्यक्तिगत घटना असते. त्यामुळे कर प्रशासनाने आकारलेल्या करामुळे प्रत्येकाचा त्याग किती होतो, याचे मापन करणे अवघड कार्य असते.

३) उत्पन्नाच्या घटत्या सीमांत उपयोगितेचे मापन करणे वास्तवात/प्रत्यक्षात अशक्य असते.

४) प्रत्येक प्रकारच्या उत्पन्नासोबत मिळणारी सीमांत उपयोगिता भिन्न - भिन्न असते. उदाहरणार्थ, संपत्तीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाची सीमांत उपयोगिता कमी असते. तर स्वतः कर्तृत्वातून मिळविलेल्या उत्पन्नाची सीमांत उपयोगिता तुलनेने खूप जास्त असते.

५) उपयोगिता आणि त्यागाचा व्यक्तिगत दृष्टीकोन केवळ आदर्श स्वरूपाचा असू शकतो, परंतु वास्तविक जीवनात तो दुर्लक्षित ठरतो.

६) उपयोगिता मापनासाठी निरपेक्ष असे मापक असल्याशिवाय त्याचा वास्तवात उपयोग होऊ शकत नाही.

व्यक्तिगत दृष्टीकोनातील अडचणींचा विचार करता, काही अर्थतज्ज्ञांनी यास पर्यायी दृष्टीकोन म्हणजे वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोनातून करदेय क्षमता मापणाचा प्रयत्न केला आहे. करदेय क्षमता तत्त्व वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोनातून विश्लेषण करण्यासाठी प्रा. सेलिग्मन यांनी "फ़ॅकल्टी " ही संकल्पना सुचविली आहे. या वस्तुनिष्ठ दृष्टीकोनाच्या काही मर्यादा आहेत. कारण हा दृष्टिकोण प्रतिगामी कर पद्धतीवर आधारित आहे.

५.७.५ करदेय क्षमता सिद्धांताचे गुण (Merits of Ability to Pay):

करदेय क्षमता सिद्धांताचे गुण पुढीलप्रमाणे:

१) नैसर्गिक न्यायाचे तत्व (Natural Justice):

ही एक नैसर्गिक बाब आहे कि, ज्यांचे उत्पन्न जास्त आहे त्यांनी अधिक कर भरावा व गरिबांनी कमी कर भरावा अथवा अति गरिबांना कर असू नये. या सिद्धांतानुसार कराची आकारणी करीत असताना या नैसर्गिक न्याय तत्वाचे पालन केले जाते. या दृष्टीकोनातून करदेय क्षमता सिद्धांताद्वारे नैसर्गिक न्याय प्रस्थापित केला जातो.

२) क्षैतिज आणि अनुलंब समानता (Horizontal and Vertical Equity):

या सिद्धांताद्वारे क्षैतिज आणि अनुलंब समानता प्रस्थापित होण्यास मदत होते. या तत्वानुसार कर आकारणी केल्यास विकसनशील राष्ट्रातील आर्थिक विषमता कमी

करण्यास मदत होते. अनुलंब समानता म्हणजे विभिन्न उत्पन्न गट कामगारांना विभिन्न स्वरूपाची वागणूक देणे होय. थोडक्यात, या करदेय क्षमता सिद्धांतानुसार कर आकारणी केल्यास दोन्ही प्रकारची समानता साध्य होते.

३) उत्पन्न विषमता कमी करण्यात मदत (Income Inequality Reduces):
करदेय क्षमता तत्त्वानुसार कराची आकारणी केल्यास विकसनशील अर्थव्यवस्थांमधील आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते. याद्वारे श्रीमंत व्यक्तीच्या उत्पन्नातील मोठा हिस्सा कराच्या माध्यमातून काढून घेतला जातो, तर गरीब व्यक्ती ज्यांचे उत्पन्न निर्वाह उत्पन्नापेक्षा कमी असते त्यांना सवलत दिली जाते. यातून काही प्रमाणात आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते.

४) प्रगतिशील करांची फायदे लाभतात (Merit of Progressive Tax):
करदेय क्षमता सिद्धांत हा प्रगतिशील कर प्रणालीवर आधारित आहे. त्यामुळे प्रगतिशील करांचे फायदे यामधून अनपेक्षितरित्या मिळतात.

५) सामाजिक न्यायाची साध्यता (Achievement of Social Justice):
करदेय क्षमता सिद्धांताच्या सहाय्याने सामाजिक न्याय साध्य होतो. यातून श्रीमंतांवर अधिक कराची आकारणी केली जाते, तर गरिबांना केवळ करातूनच सवलत दिली जात नाही तर गरिबांना वेगवेगळ्या सोयी - सवलती उपलब्ध करून दिल्या जात असल्याने सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

५.७.६ करदेय क्षमता सिद्धांताचे दोष (Demerits of Ability to pay):

१) चुकीच्या गृहीतांवर आधारित (Base on Wrong Assumptions):
हा सिद्धांताचा समान त्यागावर आधारित आहे आणि समान त्याग हि संकल्पना संख्यामान उपयोगिता सिद्धांतावर आधारित आहे. परंतु हि संकल्पना व्यक्तीसापेक्ष असल्याने वास्तवात त्याची मोजणी करणे कठीण काम असते. उपयोगिता हि एक मनाची स्थिती आहे जी मानसिकतेवर आधारित असते.

२) अस्पष्ट सिद्धांत (Unclear Theory):
करदेय क्षमता तत्व अथवा समान त्यागाच्या तत्त्वाची संकल्पना प्रमुख तीन बाबींद्वारे स्पष्ट केली जाते. समान निरपेक्ष त्याग, सम प्रमाणशीर त्याग आणि सम -सीमांत त्याग. कोणीही यासंदर्भात ठामपणे सांगू शकत नाही कि, यापैकी कोणता निर्देशांक हा शास्त्रीय दृष्टीने मोजमापासाठी अधिक उपयुक्त आहे.

३) अप्रत्यक्ष करांचे विश्लेषण करण्यास हा सिद्धांत अपयशी (Unable to Cover Indirect Taxces):
उत्पन्न हा या सिद्धांताचा प्रमुख आधार आहे. उत्पन्न निर्देशांक हा प्रत्यक्ष कृषी संबंधित आहे. परंतु तो अप्रत्यक्ष कृषी जसे कि, विक्री कर, वस्तू आणि सेवा कर, उत्पादन शुल्क, मूल्य वर्धित कर इत्यादींची आकारणी करदेय क्षमता तत्वाचा विचार न करता केली जाते.

खरेदी करणारा गरीब असो अथवा श्रीमंत दोघांनाही वस्तू खरेदी करताना समान कर भरावा लागतो. यातून असमान त्याग होतो.

४) उपयोगिता हि व्यक्तिनिष्ठ असते (Utility is Subjective):
हा सिद्धांत समान त्यागाच्या नियमावर आधारित आहे. त्याग म्हणजे उत्पन्नाच्या उपयोगितेच्या त्याग परंतु उत्पन्नातून मिळणारी उपयोगिता व्यक्तीपरत्वे वेगवेगळी असते. कारण जगातील प्रत्येक व्यक्ती हा एक दुसऱ्या पासून पूर्णतः वेगवेगळा असतो. तो भौतिकदृष्टया, मानसिकदृष्टया अथवा भावनिक दृष्टीकोनातून त्यामुळे हा नियम सर्वांसोबत समान तत्वाने गृहीत धरणे चुकीचे ठरते.

५.८ सारांश (SUMMARY)

करदेय क्षमता सिद्धांताच्या काही मर्यादा असल्या तरीही वास्तवात हा सिद्धांत अधिक वापरात आहे. हा सिद्धांत प्रगतिशील कर प्रणालीला प्रेरित करतो व यातून क्षमता प्रस्थापित होण्यास मदत होते. या तत्त्वानुसार कराची आकारणी केल्यास अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते. अधिकाधिक देशांमध्ये प्रत्यक्ष करांची आकारणी करदेय क्षमता तत्त्वानुसार केली जाते.

५.९ प्रश्न (QUESTIONS)

१) सार्वजनिक महसूलाचे स्त्रोत स्पष्ट करा.

२) कराची व्याख्या देवून करव्यवस्थेची वैशिष्टये स्पष्ट करा.

३) कर आकारणीची उद्दिष्टे सविस्तर लिहा.

४) ॲडम स्मिथ यांनी सुचविलेली कराची तत्वे स्पष्ट करा.

५) करदेय क्षमता सिद्धांताचे गुण व दोष स्पष्ट करा.

*****

६

कर आणि त्यांचे परिणाम

घटक रचना

६.० उद्दिष्टे

६.१ प्रस्तावना

६.२ प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर

६.३ करभार आणि श्रम पुरवठा

६.४ क्षैतिज आणि अनुलंब क्षमता

६.५ क्षमता आणि कार्यक्षमता

६.६ सार्वजनिक क्षेत्र किंमत निर्धारण

६.७ उत्पन्न कर

६.८ महामंडळ कर

६.९ खर्च कर

६.१० वस्तू कर पद्धती

६.११ उत्पादन शुल्क

६.१२ अबकारी शुल्क

६.१४ कर चुकविणे आणि कर टाळणे

६.१५ सारांश

६.१६ प्रश्न

६.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करासंबंधी सविस्तर माहिती अभ्यासणे.
- इष्टतम वस्तूकर प्रणालीची संकल्पना समजून घेणे.
- क्षमता व कार्यक्षमता या मधील भिन्नता साम्य अभ्यासणे.
- क्षैतिज व अनुलंब क्षमता या संकल्पना अभ्यासणे.
- करचुकवेगिरी व कर टाळणे यामधील मुलभूत फरक अभ्यासणे.

६.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

वेगवेगळ्या देशांमध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या करांची आकारणी केली जाते. एवढेच नाही तर केवळ एकाच देशात कराच्या तत्त्वांच्या परिपूर्ततेसाठी वेगवेगळ्या प्रकारच्या करांची

आकारणी केली जाते. सर्वसाधारणपणे करांचे दोन भागात वर्गीकरण केले जाते. ते म्हणजे प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर. उत्पन्न करांचा अंतर्भाव प्रत्यक्ष करांमध्ये होतो, तर वस्तू व सेवा करांचा समावेश अप्रत्यक्ष करांमध्ये होतो. या दोन्ही प्रकारच्या करांचे काही चांगले, तर काही वाईट परिणाम व्यक्तीवर, समाजावर तसेच अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांवर होतात. प्रकरणातील या दुसऱ्या भागात करांचे प्रकार आणि करांचे अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांवर होणाऱ्या विविध परिणामांचा अभ्यास केला आहे.

६.२ प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर (DIRECT AND INDIRECT TAX)

प्राध्यापक डाल्टन यांच्यानुसार, " प्रत्यक्ष कर हे असे कर असतात जे तीच व्यक्ती जमा करते ज्या व्यक्तीवर या करांची आकारणी केलेली असते, तर अप्रत्यक्ष कर असे असतात कि ज्यांच्यावर हे कर लादले जातात ते कर संपूर्णतः अथवा आंशिक स्वरूपाने दुसऱ्या व्यक्तीवर ढकलून वसूल केले जातात. अशा रीतीने प्रत्यक्ष कर हे हस्तांतरणीय असतात, तर अप्रत्यक्ष कर पूर्णतः अथवा आंशिक स्वरूपाने हस्तांतरणीय असतात. उत्पन्न कर, संपत्ती कर हे प्रत्यक्ष कराची उदाहरणे आहेत तर उत्पादन शुल्क, विक्री कर, वस्तू व सेवा कर इत्यादी अप्रत्यक्ष कराची उदाहरणे आहेत.

जे. एस. मिल यांनी स्पष्ट्पणे प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष कर यांमधील फरकाची व्याख्या केली आहे. ती अशी, "प्रत्यक्ष कर ज्याच्यावर लादले जातात त्यालाच याचा भरणा करावा लागतो. तर अप्रत्यक्ष कराबाबत करभार दुसऱ्या व्यक्तीवर ढकलला जातो. "

अशारीतीने, प्रत्यक्ष कर हा त्याच व्यक्तीद्वारे भरला जातो ज्या व्यक्तीवर कराची आकारणी केली जाते. अप्रत्यक्ष कर मात्र एका व्यक्तीवर आकारला जातो व त्या व्यक्तीद्वारे तो कर अंशतः अथवा पूर्णतः दुसऱ्या व्यक्तीवर ढकलला जातो व त्याद्वारे तो भरला जातो. उत्पन्न कर, संपत्ती कर इत्यादी प्रत्यक्ष करांचा भरणा त्याच व्यक्तींकडून होतो ज्यांच्यावर तो आकारला जातो. उत्पादन शुल्क, विक्री कर, वस्तू व सेवा कर हि अप्रत्यक्ष कराची उदाहरणे असून हे कर एका व्यक्तीवर आकारले जातात मात्र त्यांचा भरणा अंशतः अथवा पूर्णतः दुसऱ्या व्यक्तीकडून केला जातो. अप्रत्यक्ष कराचा करभार उत्पादक अथवा विक्रेत्यांकडून ग्राहकाकडे ढकलला जातो. त्यामुळे अप्रत्यक्ष करांना करभार हस्तांतरण कर असेही म्हटले जाते.

प्रा. डी. मॅक्रो असे विश्लेषण करतात कि, प्रत्यक्ष कर असे असतात कि ज्यांचा परिणाम करदात्यास उत्पन्न मिळता क्षणी उत्पन्न कमी होण्यावर होतो. तर अप्रत्यक्ष कर अशा स्वरूपाचे कर असतात कि जेव्हा ग्राहक वस्तू अथवा सेवेची खरेदी करतो तेव्हा त्यांना ते भरावे लागतात."

६.२.१ प्रत्यक्ष कर (Direct Tax):

प्रत्यक्ष कर हे अशा स्वरूपाचे कर असतात कि, व्यक्ती अथवा संस्था ज्यांच्यावर हे कर आकारले जातात ते प्रत्यक्ष त्या कराचा भरणा कर प्रशासनाकडे करतात."

प्रा. डाल्टन यांच्या मते, " प्रत्यक्ष कर असे असतात कि, त्यांचा भरणा त्यांनाच करावा लागतो ज्यांच्यावर या कराची आकारणी कर प्रशासनाने केलेली असते."

प्रत्यक्ष कराचे गुण / फायदे (Merits and Demerits of Direct Tax):

प्रत्यक्ष कराचे गुण /फायदे पुढीलप्रमाणे विशद केले जातात.

१) प्रत्यक्ष कर हे आर्थिक स्वरूपाचे असून हे कर गोळा करण्यासाठी कर प्रशासनास कमी खर्च करावा लागतो.

२) समता तत्त्वानुसार वर्तविलेले प्रगतिशील कराचे तत्त्व प्रत्यक्ष करामध्ये प्रत्यक्ष अंमलबजावणीत आणले जाते.

३) प्रत्यक्ष कराच्या माध्यमातून अर्थव्यवस्थेतील आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत होते.

४) प्रत्यक्ष कराच्या माध्यमातून कर व्यवस्थेस आवश्यक असणारे निश्चिततेचे तत्त्व अंमलात आणले जाते.

५) कर पद्धती लवचिक स्वरूपाची असणे, हे कर व्यवस्थापन आणि अर्थव्यवस्थेसाठी आवश्यक असते. प्रत्यक्ष कर हे लवचिकतेच्या तत्त्वाची पूर्तता करते, कारण व्यक्तीच्या उत्पन्नात वाढ झाल्यास त्यावरील कराच्या दरातही वाढ होते.

६) प्रत्यक्ष करांसंदर्भात करदात्यांमधे साक्षरता अधिक असते, कारण करदात्यास स्वतः त्या करांचा भरणा कर व्यवस्थापनाकडे करावा लागतो. अप्रत्यक्ष कराबाबत करदात्यांमध्ये जागृती नसते.

७) प्रत्यक्ष कर समजून घेण्यासाठी तुलनेने अधिक सोपे असतात.

८) प्रत्यक्ष करातून नागरिक सजगता निर्माण होते. जेव्हा करदाता प्रत्यक्ष कर भरतो, तेव्हा त्यास जाणीव होते कि, आपल्या कराच्या पैशातूनच सरकारचा कारभार चालतो. म्हणून नागरिकांच्या अधिकारांबाबत आणि कर्तव्याबाबतही तो सजग बनतो.

प्रत्यक्ष कराच्या मर्यादा (Demerits of Direct Tax):

प्रत्यक्ष कराच्या मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) ना आवडीचा कर: प्रत्यक्ष कर हे प्रत्यक्षात थेट नागरिकांकडून कर प्रशासनाद्वारे वसूल केले जात असल्याने स्वतः मेहनत करून मिळवलेलया उत्पन्नाचा काही भाग कर रूपांने देत असताना कर दात्यास वेदना होतात.

२) गैरसोयीचा कर: प्रत्यक्ष कराबाबतही विविध लेखे व त्याची मापे काढून आकडेमोड करावी लागते तसे करदात्यास सवलत मिळवण्यासाठी खूप जास्त कागदपत्रे सोबत जोडावी लागतात.

३) अनार्थीक कर: अविकसित आणि विकसनशील राष्ट्रांमध्ये मोठया प्रमाणात लोकांचे उत्पन्न खूप कमी असते. अशांवर उत्पन्न कर अल्पदराने आकारावे लागतात. त्यामुळे यांची वसुली करण्याचा खर्च कधी कधी वसूल झालेल्या कर महसुलापेक्षा अधिक असतो.

४) कर चुकवेगिरीसाठी संधी: यामध्ये कर चुकवेगिरी करण्याचा प्रयत्न केला जातो. कारण नागरिक सरकारकडून कोणत्याही स्वरूपाचा फायदा मिळत नसताना स्वतःचे उत्पन्नातील वाटा कर रूपाने सरकारला देण्यासाठी खुश नसतात.

५) करांमध्ये अनिश्चितता: बऱ्याच वेळेस प्रत्यक्ष करामध्ये अनिश्चितता असते. उदाहरणार्थ २०२० पासून भारतात उत्पन्न कराबाबत संदिग्धता निर्माण करण्यात आली जसे कि ५ लाखापेक्षा कमी उत्पन्न असणाऱ्यांना कर नाही तर ५ लाखापेक्षा अधिक एक रुपया जरी अधिक उत्पन्न असेल तर त्याला ५ लाखापर्यंत ५% कर लागेल यातून काळ्यापैशाचे प्रमाणही वाढते.

६) भांडवल निर्मित बाधा निर्माण होते: विकसनशील देशात नागरिकांचे उत्पन्न अगोदरच कमी असते त्यामुळे खर्चही कमी आणि बचतही कमी असते त्यातच प्रत्यक्ष कराच्या माध्यमातून त्यांचे उत्पन्न काढून घेतल्यास भांडवल निर्मितीस बाधा निर्माण होते.

७) नागरिक सजगतेत संकुचितता: नागरिकांमध्ये सजगता आणण्यात प्रत्यक्ष कर अपयशी ठरतात. कारण विकसनशील देशात खूप कमी लोकांवर प्रत्यक्ष कराची आकारणी केली जाते, कारण अल्प उत्पन्न असणारांचेच प्रमाण अधिक असते.

८) राजकीय स्वारस्य (Political Interest): प्रत्यक्ष करांचा वेगवेगळ्या पद्धतीने वापर करून सत्तेतील राजकीय पक्षद्वारे राजकीय फायदा मिळवण्यासाठी प्रयत्न केला जातो.

६.२.२ अप्रत्यक्ष कर (Indirect Tax):

ए. आर. प्रिस्ट यांच्या मते, " अप्रत्यक्ष कर हे अप्रत्यक्ष स्वरूपाचे असतात. उत्पादन शुल्क, अबकारी शुल्क, स्टॅम्प शुल्क इत्यादी अप्रत्यक्ष कर आहेत. "

जे. एस. मिल यांच्या मते, " अप्रत्यक्ष कर म्हणजे असे कर असतात जे एका व्यक्तीवर आकारले जातात व त्यांची भरपाई दुसऱ्या व्यक्तीकडून करण्याचा दृष्टीकोन ठेवला जातो. " दुसऱ्या शब्दात "अप्रत्यक्ष कर हे अशा स्वरूपाचे कर असतात जे करदात्याकडून अप्रत्यक्षरीत्या वसूल केले जातात. हे कर एका व्यक्तीवर आकारले जातात व त्या व्यक्तीकडून या करांचे हस्तांतरण इतर व्यक्तीकडे केले जाते. "

उत्पादन शुल्क, अबकारी शुल्क, स्टॅम्प शुल्क, विक्री कर, मूल्यवर्धित कर, वस्तू व सेवा कर इत्यादी अप्रत्यक्ष कराची उदाहरणे आहेत.

अप्रत्यक्ष कराचे गुण/फायदे (Merits and Demerits of Indirect Tax):

१) अप्रत्यक्ष कर करदात्यास सोयीचे असतात: अप्रत्यक्ष करांचे वितरण छोट्या - छोट्या भागात विभाजित केले जातात आणि अप्रत्यक्ष कर वस्तू व सेवांच्या किमतीमध्ये अंतर्भूत असतात जे करदात्यास कर देतेवेळी लक्षातही येत नसल्याने त्यांना त्याग करावा लागत आहे हि भावना निर्माण होत नाही.

२) लवचिक स्वरूप: अप्रत्यक्ष कर हे लवचिक स्वरूपाचे असतात. जेव्हा सरकारला अतिरिक्त महसुलाची गरज असते तेव्हा सरकार अप्रत्यक्ष करामध्ये वाढ करते व ते ग्राहकांच्या - जनतेच्या लक्षातही येत नसल्याने सरकारबद्दल अलोकप्रियताही वाढत नाही. जसे कि, २०२०-२१ मध्ये कोरोना महामारीच्या काळात केंद्रातील श्री. नरेंद्र मोदी सरकारने पेट्रोलवरील कराच्या दरात खूप मोठया प्रमाणावर वाढ केली होती. त्याचा अत्यंत वाईट परिणाम सर्वच वस्तूंच्या किमतीत वाढ होण्यात झाला. परन्तु सरकारची लोकप्रियता पाहिजे तेवढी कमी झाली नाही.

३) कर चुकवेगिरीला कमी संधी: अप्रत्यक्ष करासंदर्भात कर चुकवेगिरी कमी होते. कारण अप्रत्यक्ष करांचा अंतर्भाव वस्तू व सेवांच्या किंमतीत केलेला असल्याने किंमत अदा केल्यावर कर सरकारकडे वर्ग होतो.

४) यातून सामाजिक कल्याण साधले जाते: आरोग्यास हानिकारक वस्तूंचा उपभोग कमी झाल्यास सामाजिक कल्याण साधले जाते. अशा वस्तूंवर मोठया प्रमाणावर अप्रत्यक्ष करांची आकारणी करण्यात येत असल्याने त्यांच्या किमतिमध्ये मोठया प्रमाणावर वाढ होऊन त्यांचा उपभोग कमी होतो व सामाजिक कल्याण साधले जाते.

५) प्रगतिशील स्वरूपाचा कर: बऱ्याच प्रमाणात अप्रत्यक्ष कर हे प्रगतिशील स्वरूपाचे असतात. जेव्हा सरकार आरामदायी वस्तू ज्यांची खरेदी श्रीमंतांकडून होते त्यांच्यावर अधिक करांची आकारणी केल्यास त्यास प्रगतिशील कराचे स्वरूप प्राप्त होते.

६) जमा करण्यास सोपे: सर्वसाधारणपणे अप्रत्यक्ष कर गोळा करण्यास सोपे असतात कारण ते वस्तू आणि सेवांच्या किंमतीत अंतर्भूत असतात. हे कर उत्पादक अथवा विक्रेता किंवा दोघांकडूनही कर जमा करून घेतले जातात.

अप्रत्यक्ष कराच्या मर्यादा (Demerits of Indirect Tax):
१) प्रतिगामी स्वरूपाचे: अप्रत्यक्ष कर हे मोठया प्रमाणावर प्रतिगामी स्वरूपाचे असतात. अप्रत्यक्ष कराचा सारखा दर श्रीमंत आणि गरीब दोघांना भरावा लागतो. त्यामुळे गरीबाचा

होणार या करावरील त्याग खूप जास्त असतो, तर श्रीमंतांना खूप कमी त्याग करावा लागतो.

२) कर महसुलात अनिश्चितता: जेव्हा अप्रत्यक्ष कर वस्तू अथवा सेवांवर आकारले जातात तेव्हा वस्तू व सेवांच्या किमतीत वाढ होऊन त्यांच्या मागणीत घट झाल्याने कर महसुलात घट होते. वस्तू आणि सेवांची मागणी किंमत लवचिक असल्यास सरकारच्या महसुलाचा अंदाज लावणे अवघड काम असते.

३) नागरिकांच्या सजगतेचा अभाव: अप्रत्यक्ष कराच्या बाबतीत करसंदर्भात नागरिक मोठ्या प्रमाणावर अनिश्चित असतात. तसेच सरकारने अचानक वाढविलेले किंवा कमी केलेले कर जनतेच्या लवकर लक्षातही येत नाहीत.

४) भाववाढ करणारे ठरतात: जेव्हा वस्तू आणि सेवांवर अप्रत्यक्ष करांची आकारणी केली जाते, तेव्हा अशा वस्तू आणि सेवांच्या किमतीत वाढ होऊन भाववाढीचे दुष्परिणाम अर्थव्यवस्थेस सहन करावे लागतात.

५) अलोकप्रिय स्वरूपाचे कर: बऱ्याच वेळेस विक्रेत्याद्वारे अप्रत्यक्ष करातील वाढीच्या नावाखाली ग्राहकांकडून अधिक किंमत वसूल केली जाते.

६) असमानता तत्त्वावर आधारित: मोठया प्रमाणातील अप्रत्यक्ष करांचे स्वरूप प्रतिगामी स्वरूपाचे असते. त्यामुळे श्रीमंत व्यक्तींना कमी त्याग करावा लागतो, तर गरीब व्यक्तींना अधिका अधिक त्याग करावा लागत असल्याने याद्वारे असमानता वाढीस लागते.

७) बचतीवर विपरीत परिणाम: सरकारद्वारे अप्रत्यक्ष कराची आकारणी केल्याने वस्तूच्या किंमतीत वाढ होऊन नागरिकांचा खर्च वाढतो व त्यामुळे त्यांची बचत कमी होते.

६.२.३ प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष करामध्ये निवड (Choice between Direct and Indirect Tax):

प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष दोन्ही स्वरूपांच्या करांचे काही गुण आहेत, तर काही दोष आहेत. त्यामुळे कोणते कर आकारावे कि जेणेकरून ते नागरिकांना कमी असोयीस्कर ठरतील असा प्रश्न देशाच्या सरकारसमोर असतो. तसेच कोणत्या कराच्या माध्यमातून अधिकाधिक कर महसूल जमा होईल. परंतु वास्तवात प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष असे दोन्हीही कर आकारले जातात.

प्रत्यक्ष कर हे विशेषतः व्यक्तीच्या उत्पन्नावर आकारले जातात. उत्पन्नाबाबत एक बाब म्हणजे जीवन निर्वाहासाठी आवश्यक असणाऱ्या उत्पन्नावर उत्पन्न कर आकारला जात नाही, तर यापेक्षा अधिकांच्याच उत्पन्नावर प्रत्यक्ष कर आकारले जातात. विकसनशील राष्ट्रात खूप कमी लोकांवर उत्पन्न कर आकारला जातो. कारण अशा देशात गरीब लोकांचे प्रमाण खूप जास्त असते. अशा परिस्थितीत सरकारला महसुलासाठी अप्रत्यक्ष करावर

अधिक अवलंबून राहावे लागते. परंतु अप्रत्यक्ष कर प्रतिगामी स्वरूपाचे असल्याने त्यातून गरिबांवर अन्याय होतो. असे असले तरीही महसूल प्राप्तीसाठी अप्रत्यक्ष कर आकारावेच लागतात. दोन्ही प्रकारचे कर जगातील जवळपास सर्वच देशात आकारले जातात.

६.३ करभार आणि श्रम पुरवठा (TAXATION AND LABOUR SUPPLY)

६.३.१ कर आणि संसाधनांचा पुरवठा:

वेगवेगळ्या प्रकारच्या संसाधनांच्या सहभागातून देशात वस्तू व सेवांचे उत्पादन होत असते हि उत्पादनाची घटक उपलब्धता देशाच्या आर्थिक विकासाची स्थिती ठरवीत असतात, भूमी, श्रम, भांडवल आणि संयोजक ही प्रमुख चार उत्पादनाची साधने उत्पादन प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कर धोरणांचा परिणाम या उत्पादन घटकांच्या पुरवठयावर होत असतो. भूमी संदर्भात बोलायचे झाल्यास भूमीच्या वापराबाबत भूमी मालकास खंड द्यावा लागतो. जर सरकारने खंडावर कराची आकारणी केल्यास खंडाचा दर वाढतो व भूमीचा पुरवठा भूमी मालकाकडून कमी केला जातो. भांडवलाबाबत जर सरकारने व्याजावर कराची आकारणी केली, तर त्याचा परिणाम भांडवल पुरवठयावर होतो. आधुनिक काळात उत्पादन प्रक्रियेत व्यवस्थापकाद्वारे महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली जाते. सरकारने व्यवस्थापकाच्या नफ्यावर अथवा वेतनावर कराची आकारणी केल्यास व्यवस्थापकाच्या पुरवठयावर त्याचा परिणाम होतो. याचप्रमाणे श्रमिकांच्या वेतनावर सरकारने कराची आकारणी केली असता त्याचा परिणाम श्रमिकांच्या पुरवठयावर होतो.

६.३.२ कराचे श्रम पुरवठयावरील परिणाम (Effect of Taxation on Labour Supply):

कराचे श्रम पुरवठयावरील परिणाम पाहत असताना श्रमिकांची आराम आणि श्रम तास मधील निवडीच्या माध्यमाचा वापर करावा लागतो. हा कराचा परिणाम पाहण्यासाठी सिद्धांतामध्ये एक विशिष्ट प्रकारचा श्रमिक गृहीत धरला आहे कि जो करामुळे आराम करण्यास प्राध्यान्य देतो कि श्रम करण्यास प्रत्यय देतो यामधील निवडीतून कराचे श्रम पुरवठयावरील परिणाम अभ्यासले जातात. सोबतच वेतन हे कार्याच्या तासावर अवलंबून असते, असेही गृहीत धरले जाते. पुढील आकृतीमध्ये श्रमिक कशाप्रकारे श्रम आणि आराम यामधून अधिक समाधानासाठी निवड कशी करतो, हे आकृती क्र. ६.१ मध्ये दर्शविलेले आहे.

आकृती क्र. ६.१

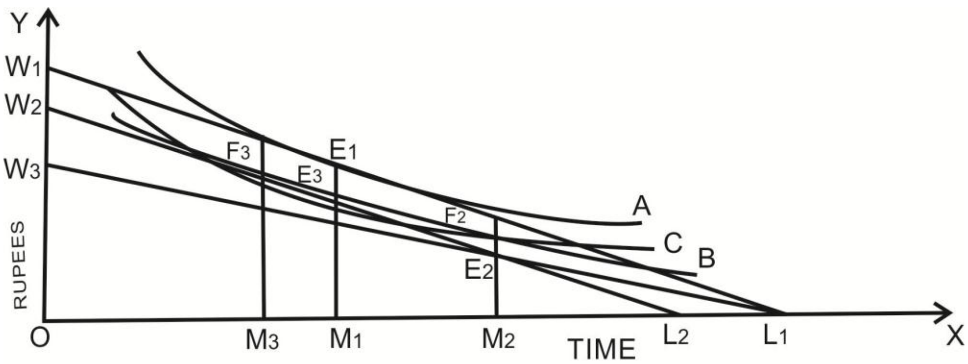

वरील आकृतीत OX अक्षावर आराम आणि कामाचे तास मोजले आहेत, तर OY अक्षावर रुपयांमध्ये उत्पन्नाचे मापन केलेले आहे. प्रति तास वेतन दर हा रुपये OW1/OL1=OW1/24 असा आहे. आकृतीत आराम आणि कामाचे तास यांच्या संयोगाच्या बिंदूंचा तटस्थता वक्र काढला आहे. श्रमिक W1L1 या संधित्याग खर्च रेषा हि तटस्थता वक्राला स्पर्श करते. या E1 बिंदूच्या ठिकाणी श्रमिक OM1, तास आराम करतो, तर E1 L1 इतके तास काम करतो व त्यासाठी त्यास E1M1 इतके उत्पन्न प्राप्त होते. जेव्हा कोणत्याही स्वरूपाच्या कराची आकारणी केली जात नसते. तेव्हा आराम आणि श्रमाचे तास यामधील सीमांत पर्यायता दर E1 या संतुलन बिंदुला असलेल्या वेतन दराबरोबर असतो.

६.३.३ विशिष्ट कर आणि श्रम पुरवठा (SPECIFIC Tax and labour Supply):

जर सरकारद्वारे श्रमिकांवर विशिष्ट स्वरूपाचा कर उदाहरणार्थ निवडणूक कर आकारला तर श्रमिक तो कर देऊन पूर्वी इतके उत्पन्न मिळवण्यासाठी अधिक कार्य करतात म्हणजे श्रमाचा अधिक पुरवठा करतात तर तात्पर्याने आरामाचे तास कमी करतात म्हणजे आरामाचा त्याग करतात. पुढील आकृती क्रमांक ६.२ द्वारे विशिष्ट कराचा श्रमिकांच्या आराम आणि श्रम पुरवठा म्हणजेच वेतनावर काय परिणाम होतो हे विशद केले आहे.

आकृती क्र. ६.२

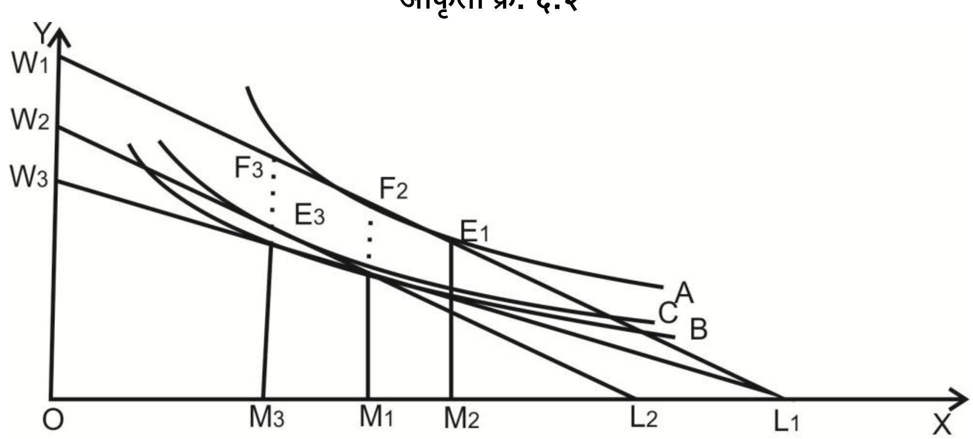

वरील आकृती क्रमांक ६.२ मध्ये दर्शविल्यानुसार सरकारने विशिष्ट कराची आकारणी श्रमिकांच्या उत्पन्नावर केली असता श्रमिकांची संधि त्याग खर्च रेषा W1L1 वरून W2L2 पर्यंत खाली येते. जी श्रमिकांच्या उत्पन्नातील घट दर्शविते. अशा परिस्थितीत श्रमिक कमीत कमी पूर्वीइतक्या उत्पन्नावर कायम राहण्यासाठी आराम कमी करतात. श्रमिक त्यांचा आरामाचा वेळ OM1 वरून OM3 पर्यंत कमी करतात म्हणजे कामाचे तास M1L1 वरून पर्यंत M3L3 वाढवितात. आता श्रमिक त्याच्या एकूण E3M3 उत्पन्नातून F3E3 इतका कर भारतात.

६.३.४ प्रगतिशील उत्पन्न कर आणि श्रम पुरवठा (Progrssive Income Tax and Labour Supply):

श्रमिकांच्या सीमांत आणि सरासरी उत्पन्नात वाढ होत असताना कर दरामध्ये वाढ होत असेल, तर त्यास प्रगतिशील कर म्हणतात. प्रगतिशील कराचे वाईट परिणाम श्रम पुरवठयावर होतात. एकदा श्रमिकांना माहित झाले कि, श्रमिकांच्या अधिक उत्पन्नावर जास्त कराचे दर आकारले जातात, तेव्हा श्रमिकांद्वारे श्रमाचा पुरवठा कमी केला जाऊन आरामाला अधिक प्राधान्य दिले जाते. अशा परिस्थितीत वेतन दरात वाढ झाल्यास श्रमिक कमी तास काम करून अधिक आराम करण्यास प्राधान्य देतात.

श्री. नरेंद्र मोदी सरकारने आकारलेल्या उत्पन्न कराचा परिणामही श्रम पुरवठा कमी होण्यावर झाल्याचे दिसून येते. कारण ५ लाखापेक्षा १००० रुपये उत्पन्न अधिक मिळविले तर श्रमिकास ५% दराने १०५०० रुपये कर भरणा लागतो. त्यामुळे उत्पन्न ५ लाखापेक्षा जास्त होऊ नये यासाठी श्रमिक कमी तास काम करून अधिक तास आराम करण्यास प्राधान्य देतात.

६.३.५ प्रमाणशीर उत्पन्न कर आणि श्रम पुरवठा (Proportional Income Tax and Labour Supply):

प्रमाणशीर कर म्हणजे प्रत्येक उत्पन्न गटातील नागरिकांच्या उत्पन्नावर एका विशिष्ट प्रमाणात कर आकारणे होय. प्रमाणशीर कराचे दोन्ही म्हणजे पर्यायता परिणाम आणि उत्पन्न परिणाम दिसून येतात. पर्यायात परिणामानुसार आराम करणे अधिक सोयीस्कर वाटते. तर अधिक वेतन उत्पन्न मिळवणे कंटाळवाणे होते. यातून आरामास श्रमिकांद्वारे अधिक प्राधान्य दिले जाते. तर श्रम पुरवठा घटण्यावर त्याचा परिणाम होतो.

प्रमाणशीर करानुसार आकृती क्रमांक ३.२ मध्ये संतुलन बिंदू बिंदूवर ढकलला जातो.

६.३.६ अप्रत्यक्ष कर आणि श्रम पुरवठा (Indirect Tax and Supply of Labour)

जवळपास सर्वच अप्रत्यक्ष स्वरूपाचे कर वस्तू अथवा सेवांच्या किमतीत अंतर्भूत असतात. या करांचा श्रमिकांच्या उत्पन्नावर परिणाम होत नाही. परंतु या करामुळे वस्तू आणि सेवांच्या किमतीत वाढ होऊन श्रमिकांचे वास्तव उत्पन्न मात्र घटते. जेव्हा सरकार अप्रत्यक्ष करांची आकारणी करते अथवा प्रस्थापित अप्रत्यक्ष करांचे दर वाढविते, तेव्हा श्रमिकांच्या वास्तव उत्पन्नात घट होते. पूर्वीचा उपभोग कायम ठेवण्यासाठी अशा

परिस्थितीत श्रमिकांकडून अधिक तास श्रम केले जातात व पर्यायाने आरामाचे तास कमी होतात. अशा रीतीने श्रम पुरवठयात वाढ होते.

कधी कधी अशा प्रकारच्या अप्रत्यक्ष कराच्या आकारणीतून वस्तू आणि सेवांच्या वाढत्या किमती लक्षात घेता श्रमिकांद्वारे उपभोगण्य वस्तूंमध्ये बदल केला जातो व ग्राहक/श्रमिक उपभोग्य उच्च गुणवत्ता वस्तूऐवजी इतक्या हलक्या प्रतीच्या वस्तूचा समावेश करतो व आराम अधिक करून श्रम पुरवठा कमी केला जातो. उदाहरणार्थ, २०२०-२१ मध्ये नरेंद्र मोदी सरकारने पेट्रोलवर खूप मोठया प्रमाणात अप्रत्यक्ष कर लादल्याने पेट्रोलच्या किमती ११० रुपये प्रति लिटर इतक्या वाढल्याने नागरिकांनी गाडीऐवजी सायकल वापरण्यास अधिक पसंती दिली. प्रत्यक्ष कराचे प्रत्यक्ष स्वरूपात परिणाम अल्पकाळात दिसून येतात, परंतु अप्रत्यक्ष कराचे परिणाम दीर्घकालीन अधिक दिसून येतात.

६.४ क्षैतिज आणि अनुलंब क्षमता (HORIZONTAL AND VERTICAL EQUITY)

६.४.१ क्षैतिज समता (HORIZONTAL EQUITY):

करासंदर्भात क्षैतिज समता याचा संदर्भ आहे समान उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींच्या गटावर समान स्वरूपाचा कर आकारणे होय. सोप्या शब्दात, समान उत्पन्न असणाऱ्या लोकांवर समान कर दर आकारणे. उदाहरणार्थ, उत्पन्न कर हा प्रगतिशील कर असतो. परंतु तो समान उत्पन्न कर असणाऱ्या समूहासाठी समान असून क्षैतिज समांतर असतो. परंतु कार्यक्षमता तत्त्वासाठी क्षैतिज समता तत्त्वास दुय्यम पसंती असते. उदाहरणार्थ स्त्री व पुरुषास समान उत्पन्न असतानाही स्त्रियांना अधिक उत्पन्नावर करातून सूट देण्यात येते. तर पुरुषांना कमी उत्पन्नाची सूट असते अथवा पौढांना समान उत्पन्न असूनही त्यांना कमी कर दर आकारला जातो.

कर प्रशासनाने क्षैतिज समानता प्रस्थापित करण्यासाठी अधिक करांचा गट निर्माण केला पाहिजे कि ज्यातून क्षैतिज समानता आणि कार्यक्षमता दोन्ही तत्त्वांची पूर्तता होईल. क्षैतिज समता खालील मुद्द्यांची पुष्टी करते.

१) भारताच्या प्रत्येक नागरिकाने समान कर भरावा.

२) ज्यांना सार्वजनिक खर्चातून समान लाभ झाला आहे त्यांनी समान कर भरावा.

३) समान क्षमता असणाऱ्या करदात्याने समान कर भरावा.

वरील तिन्ही क्षैतिज समानतेचे मुद्दे परस्पर संबंधित नाहीत. क्षैतिज समता तत्त्वाच्या बऱ्याच मर्यादा आहेत.

१) हे तत्त्व आजच्या काळात जसेच्या तसे लागू पडत नाही. कारण करदेय क्षमता निश्चित करणे अशक्यप्राय असते.

२) ग्रामीण भागात आणि शहरी भागात राहण्याचा खर्च वेगवेगळा आहे. तसेच देशाच्या वेगवेगळ्या भागात वेगवेगळा खर्च असतो.

३) वेळेनुसार क्षैतिज समानता प्रस्थापित करणे कठीण होते.

४) जेव्हा करदात्याचे उत्पन्न स्थिर नसते, तेव्हा क्षैतिज समानतेच्या तत्त्वातून करदात्यास नुकसान सहन करावे लागते.

६.४.२ अनुलंब समता (Vertical Equity):

श्रीमंत आणि गरीब व्यक्तींवर जेव्हा वेगवेगळे कराचे दर आकारले जातात, त्यास या तत्त्वानुसार समाजामध्ये आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यास मदत होते. विशेषतः अनुलंब समता ही करदात्याच्या करदेय क्षमता तत्त्वावर आधारित असते. ज्यांना अधिक उत्पन्न मिळते त्यांनी अधिक दराने कर भरला पाहिजे, तर कमी उत्पन्न मिळणाराने कमी कर भरला पाहिजे. परंतु या तत्त्वाने अधिक काम करणाऱ्या व्यक्तीच्या कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम होतो.

निसर्गानुसार जी व्यक्ती अधिक कार्य करते, ती व्यक्ती अधिक उत्पन्न मिळवते व कमी कार्य करणारी व्यक्ती कमी उत्पन्न मिळविते. जर कर प्रशासनाने अधिक कार्य करणाऱ्या व्यक्तींवर अधिक कराची आकारणी केली आणि कमी कार्य करणाऱ्या व्यक्तींना करातून सूट दिली तर यातून कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम होऊन देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढण्यात बाधा निर्माण होते. अनुलंब समानता तत्त्वामुळे कार्यक्षमतेवर विपरीत परिणाम होतो आणि व्यक्ती अधिक कार्य करण्याऐवजी अधिक आराम करून कर सवलती अधिक मिळविण्याचा प्रयत्न करतात.

उदाहरणार्थ, २०१९-२० पासून भारत सरकारने कमी उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तींना म्हणजे ५ लाख रुपयांपेक्षा वार्षिक उत्पन्न कमी असणाऱ्यांना उत्पन्नातून पूर्णतः सवलत दिली आहे. परंतु जर व्यक्तीने अधिक कार्य करून वर्षाला १००० रुपये जरी अधिकचे उत्पन्न मिळविले तर त्या व्यक्तीवर ५ लाखातील २.५ लाखावर ५% कर भरावा लागणार आणि वरील १००० रुपयावर १०% कर भरावा लागणार. म्हणजे अधिकच्या १००० रुपयांसाठी व्यक्तीने अधिकचे काम करून देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविले, तर त्या व्यक्तीला अजून १३५०० रुपये कर सरकारला भरावा लागणार म्हणजे त्याच्या अतिरिक्त १००० रुप्याच्या अधिकच्या कार्यामुळे त्याचे उत्पन्न वाढण्याऐवजी कमी होऊन त्याच्याकडे केवळ ४,८७,००० रुपयेच राहणार. अशा पद्धतीच्या करातून कार्यक्षमता कमी होऊन देशाचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढू शकत नाही. अशा पद्धतीची कर प्रणाली भारतात श्री. नरेंद्र मोदी सरकारने सुरु केली होती.

देशातील कर रचना निश्चित करण्यासाठी अनुलंब समता हे तत्त्व अनुकूल ठरत नाही. हे तत्त्व म्हणजे सोप्या भाषेत श्रीमंतांनी अधिक कर भरावा, तर गरिबांनी कमी कर भरावा. हे प्रगतिशील कराच्या तत्त्वाचा पुरस्कार करते. प्रमाणशीर कर तत्त्वानुसार सर्वांनी समान प्रमाणात कर भरावा जे तत्व क्षैतिज समानतेशी संबंधित आहे. हे प्रामुख्याने व्यक्तीच्या

परस्परातील उत्पन्न उपयोगितेच्या तुलनेवर आधारित आहे. परंतु नवीन कल्याणकारी अर्थतज्ज्ञांनी ही उपयोगिता त्यागाची संकल्पना नाकारली आहे.

राजकीय दृष्टिकोनातून हे तत्त्व अधिक उपयोगी पडते. अर्थव्यवस्थेत मोठया प्रमाणात आर्थिक विषमता असल्यास प्रगतिशील कराचे तत्त्व सामाजिक आणि राजकीय दृष्टिकोणातून अधिक सुयोग्य ठरते. साधारणपणे, श्रीमंतावर अधिक आणि गरिबांवर कमी कर आकारणारी प्रगतिशील कर प्रणाली सर्वाधिक उपयोगात आणली जाते.

६.५ क्षमता आणि कार्यक्षमता (ABILITY AND EFFICIENCY)

करभार लावताना समता तत्त्वानुसार कर आकारणी करून सरकार सामाजिक उद्दिष्ट साध्य करीत असते. हे नेहमी सरकारद्वारे केले जाते. कर हा लोकांना केलेला त्यांच्या उत्पन्नाचा त्याग असतो आणि तो कमीत कमी असला पाहिजे. कमीत कमी कराचा भार हे आदर्श कर यंत्रणेचे प्रमुख लक्षण आहे. परंतु कमी कर भार टाकण्याच्या प्रक्रियेत समता आणि कार्यक्षमता तत्त्वाचा प्रश्न निर्माण होतो. प्रामुख्याने, समता तत्त्व दोन प्रकारात वर्गीकृत केले जाते. क्षैतिज समता आणि अनुलंब समता ज्यांचा आपण यापूर्वीच अभ्यास केला आहे.

दुसरे तत्त्व आहे कार्यक्षमतेचे जे सुचविते कि अधिकाधिक कर आकारावे जेणेकरून कमीत कमी खर्चात अधिकाधिक कर महसूल गोळा केला जाईल. परंतु अतिरिक्त कर भारामुळे समता आणि कार्यक्षमता या दोहोंमध्ये भिन्नता निर्माण होते.

अतिरिक्त करभार आणि उपभोक्ता अधिक्याचा ऱ्हास हा आकृती क्रमांक ६.३ मध्ये दर्शविलेला आहे.

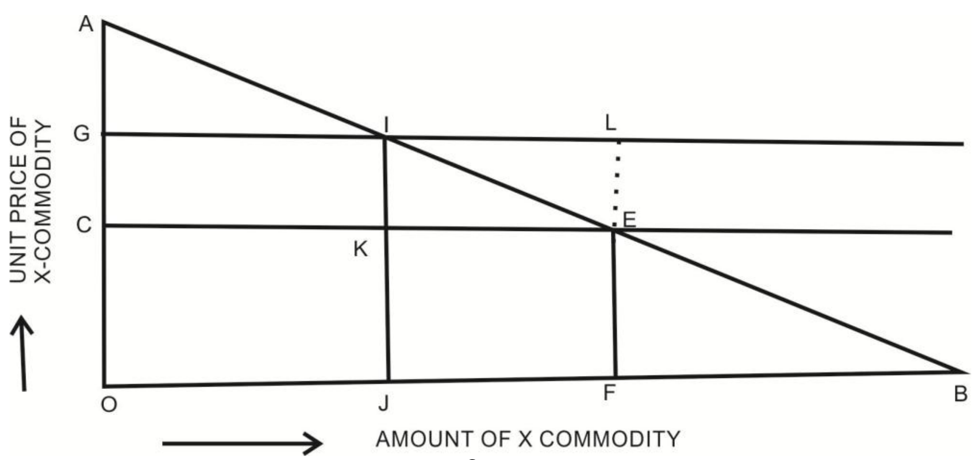

आकृती क्र. ६.३

वरील आकृती क्रमांक ६.३ मध्ये OX अक्षावर वस्तूंची मागणी दर्शविलेली आहे, तर OY अक्षावर वस्तूची किंमत दर्शविलेली आहे. AB हा उपयोगीता तसेच मागणी वक्र आहे जो डावीकडून उजवीकडे वरून खाली जातो. OC हा स्थिर उत्पादन खर्च आहे. OY

अक्षावरील CG हा प्रति नग कर आहे ज्यातून ग्राहकांच्या उपभोक्ता अधिक्याचा ऱ्हास होतो. जेव्हा उत्पादनावर कर आकारला जातो तेव्हा वस्तूची किंमत OC वरून OG पर्यंत वाढते. किमतीमध्ये वाढ झाल्याने वस्तूच्या मागणीमध्ये OF पासून OJ पर्यंत घट होते. आणि यामुळे उपभोक्ता अधिक्यात IEK घट होते.

उपभोक्ता अधिक्याची घाट = IEK

IEK = ½ IKEL = ½ KE.KI

कर महसूल = CGIK = KC.KI

$$\frac{\text{उपभोक्ता अधिक्यात घट}}{\text{जमा कर महसूल}} = \frac{\frac{1}{2}\, KE.KI}{KC.KI} = \frac{KE}{KC}$$

$$\text{मागणीची लवचिकता (Ed)} = \frac{KE/KC}{KI/KJ}$$

$$Ed\ \frac{KI}{IJ} = \frac{KE}{KC} \text{ or } \frac{1}{2}\ \frac{KE}{KC} = \frac{1}{2} Ed\ .\ \frac{KI}{IJ}$$

$$\frac{\text{उपभोक्ता अधिक्यात घट}}{\text{जमा कर महसूल}} = \frac{1}{2} Ed\ \frac{\text{कर महसूल जमा}}{\text{एकूण खर्च}}$$

किंवा

$$\text{उपभोक्ता अधिक्यात घट} = \frac{1}{2} Ed\ \frac{\text{जमा कर महसूल}}{\text{खर्च उत्पन्न}}$$

विशेषतः करआकारणीमुळे पूर्वीपेक्षा वस्तूच्या किंमतीमध्ये वाढ होते. ज्यामुळे उपभोक्त्याचे वास्तविक उत्पन्न कमी होऊन उपभोक्त्याच्या उपभोक्ता अधिक्यामध्ये घट होते.

६.६ सार्वजनिक क्षेत्र किंमत निर्धारण (PUBLIC SECTOR PRICING)

देश अथवा राज्याच्या सार्वजनिक क्षेत्राद्वारे समाजाच्या कल्याणात वाढ करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन केले जाते व त्यासाठी सार्वजनिक खर्च केला जातो. उदाहरणार्थ, दळणवळणाच्या सोयी - सुविधा, पोस्ट /डाक सेवा, वार्तालाप सेवा, प्रमुख औद्योगिक उत्पादने इत्यादी. सरकार सरकारी महसुलात वाढ करण्यासाठी अशा वस्तू

आणि सेवांच्या वापरासाठी किंमत आकारत असते. अशा प्रकारच्या सार्वजनिक वस्तू आणि सेवांच्या किमती ठरवीत असताना अनेक बाबींचा विचार करावा लागतो. कारण सरकार अशा सोयी सुविधांची निर्मिती करते ती नफा महत्तमीकरण करण्यासाठी नाही, तर सामाजिक कल्याण महत्तम करण्यासाठी त्यासाठी सरकारला तोटा सहन करावा लागला तरी एकवेळ चालेल. सार्वजनिक वस्तूंच्या /उत्पादनाच्या किमती ठरवीत असताना वेगवेगळे निकष लावले जातात.

सार्वजनिक क्षेत्र किंमत निर्धारणाचे तत्त्व:
सार्वजनिक वस्तूंच्या किमती ठरविण्याच्या सर्व तत्त्वांच्या मुळाशी महत्तम सामाजिक कल्याण साधणे हे प्रमुख उद्दिष्ट असते. सैद्धांतिक दृष्टिकोनातून अनेक गृहीतांवर हे तत्त्व आधारित असते. येथे प्रतिस्पर्ध्यांचे अस्तित्व जात नाही. किमती ह्या केवळ सीमांत खर्चाच्या समता प्रस्थापित करण्यासाठी केवळ उत्पन्न हस्तांतरण ही बाब गृहीत धरली जाते, किंमत आकारणे नव्हे.

वास्तवात सार्वजनिक क्षेत्रात अधिकाधिक कार्यक्षमता वाढण्यासाठी सार्वजनिक वस्तूंच्या किमती मागणी वक्राला जेथे अल्पकालीन सीमांत वक्र छेदतो, तेथे किंमत निश्चिती झाली पाहिजे असे बऱ्याच तज्ज्ञांचे मत आहे.

६.७ उत्पन्न कर (INCOME TAX)

उत्पन्न कर हा प्रत्यक्ष करामध्ये अंतर्भूत होतो. प्रत्यक्ष करामध्ये उत्पन्न कराचा सर्वाधिक वाटा असतो असे जगामधील सर्वच अर्थव्यवस्थेत आढळून येते, यास भारतही अपवाद नाही. सर जेम्स विल्सन यांनी सर्वप्रथम उत्पन्न कराची संकल्पना १८६० मध्ये मांडली. सुरुवातीला उत्पन्न कर हा केंद्राच्या महसुलाचा मार्ग होता, परंतु नंतर तो केंद्र आणि राज्यांमध्ये अनुलंब समन्याय प्रस्थापित करण्यासाठी केंद्र आणि राज्यांमध्ये उत्पन्न महसुलाचे विभाजन करण्यात आले. १८६५ मध्ये बंद केलेला उत्पन्न कर १८६९ मध्ये परत सुरु करण्यात आला. १९२२ च्या कायद्यानुसार उत्पन्न कर आकारणीसाठीची उत्पन्न पातळी ठरविण्याचे कार्य कर व्यवस्थापनाद्वारे केले जायचे. हा कायदा १९२२ ते १९६१ पर्यंत कायदा अयोग्य आणि प्रत्यक्ष कर प्रशासन चौकशी समितीच्या शिफारशीनुसार उत्पन्न कर कायदा, १९६१ अस्तित्वात आला. १९३९ पूर्वी उत्पन्न कराची पायरी पद्धती अस्तित्वात होती. उत्पन्न कर सुधारणा कायदा, १९३९ नुसार उत्पन्न कराच्या रचनेत सुधारणा करून स्लॅब पद्धती स्वीकारण्यात अली. भारतामध्ये असे आढळून येते कि, वेळोवेळी उत्पन्न कराच्या स्लॅब्समध्ये बदल करण्यात आलेले आहेत. प्रामुख्याने उत्पन्न कराच्या तीन प्रमुख संकल्पना आहेत. त्या आर्थिक पद्धती, सेवांचा प्रवाह आणि उत्पन्नातील वाढ या संकल्पनांच्या आधारावर उत्पन्न कर कसा आकारावा व त्यासाठी कोणत्या पद्धतींचा उपयोग करावा, हे ठरते.

उत्पन्न कर हा प्रगतिशील स्वरूपाचा असून त्याच्या उपयोगातून क्षैतिज आणि अनुलंब समता/समन्याय प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला जातो व हा कर करदेय क्षमता तत्त्वाच्या आधारावर आकारला जातो. हा कर प्रगतिशील स्वरूपाचा असल्याने अधिक उत्पन्न असणाऱ्यांवर कमी दराने आकारला जातो. तर गरीब लोकांना उत्पन्न करातून सूट दिली जाते.

६.७.१ उत्पन्न कराचे गुण (Merits of Income Tax):

१) उत्पन्न कर हा करदेय क्षमता तत्त्वाच्या आधारावर आकारला जातो.

२) उत्पन्न कर प्रगतिशील स्वरूपाचा कर आहे. उच्च उत्पन्न असणाऱ्यांवर अधिक कर तर कमी उत्पन्न असणाऱ्यांवर कमी कर आकारला जातो.

३) उत्पन्न कराचे स्थान निश्चित असून तो पुढे किंवा मागे हस्तांतरित करता येत नाही.

४) उत्पन्न कराच्या माध्यमातून उत्पन्नातील विषमता कमी करण्यास मदत होते.

५) अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थिरता आणि आर्थिक वृद्धी कायम ठेवण्यासाठी उत्पन्न कराचा उपयोग होतो.

६) उत्पन्न करामध्ये करव्यवस्थेचे निश्चितता तत्त्व, आर्थिक तत्त्व, उत्पादकता, सोयिस्करता आणि लवचिकता तत्त्वाची परिपूर्तता होते.

६.७.२ वर्तमानकालीन उत्पन्न कर आणि त्याची नियमांची स्थिती (Present Position of Income Tax and Its Rules):

देशातील प्रत्येक जो उत्पन्न मिळवितो त्या प्रत्येकास उत्पन्न कर भरावा लागतो. कृषीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नाशी भारतात उत्पन्न करातून वगळण्यात आले आहे. देशात उत्पन्न मिळवणारी व्यक्ती देशाची नागरिक असो व विदेशी नागरिक असो उत्पन्न कर लागतो. दुसऱ्या शब्दात, उत्पन्न कर असा कर आहे जो व्यक्तिगत अथवा 'हिंदू अविभक्त कुटुंबाने' मिळविलेल्या उत्पन्नावर आकारला जातो. यातून शेतकरी आणि कंपन्या वगळण्यात आल्या आहेत. प्रामुख्याने उत्पन्न कर हा वेतन उत्पन्न, घरगुती संपत्तीपासूनचे उत्पन्न, भांडवल प्राप्ती, व्यापारातून मिळणारे उत्पन्न आणि इतर स्रोतातून मिळणाऱ्या उत्पन्नावर आकारला जातो.

आपण जर मूल्यांकन वर्ष २०२१-२१ विचारात घेतले तर असे आढळून येते कि, उत्पन्न कर भरणाऱ्या करदात्यास नवीन कर स्लॅब्स आणि जुना कर स्लॅब्स निवडीसाठी दोन पर्याय उपलब्ध आहेत. दोन्हीपैकी कोणत्याही एका पद्धतीचा वापर करून करदाता उत्पन्न कर भरू शकतो. यामध्ये वयस्क आणि अतिवयस्कांना उत्पन्नामधून अधिक प्रमाणात सूट देण्यात अली आहे. २०१४ पूर्वी भारतात महिलांसाठीही उत्पन्न कर भरताना आर्थिक उत्पन्न कर मुक्त असायचे, परंतु २०१४ पासून भारतात आलेल्या नरेंद्र मोदी सरकारने महिलाना दिलेली अधिकची उत्पन्नातील सूट काढून टाकली आहे. उत्पन्न कर हे देशवासी आणि अनिवासी भारतीय दोहोंनाही समान आहेत. यामध्ये उत्पन्न कराची आकारणी करताना भारत सरकारने करदात्याच्या वयानुसार तीन गटात वर्गीकरण केले आहे. ते म्हणजे

१) ६० वर्षापेक्षा कमी वयाचे करदाते

२) ६० ते ८० वयाचे करदाते (वरिष्ठ नागरिक)

३) ८० पेक्षा अधिक वयाचे (अति वरिष्ठ नागरिक)

उत्पन्न कराच्या केवळ पहिल्या स्लॅबमध्ये वयानुसार सवलत आहे. इतर स्लॅब्समध्ये अशी काही सवलत देण्यात आलेली नाही.

६.७.३ जुना उत्पन्न कर नियम : (जुने उत्पन्न कर स्लॅब्स)

सर्वसाधारण नागरिक		**वरिष्ठ नागरिक**		**अति वरिष्ठ नागरिक**
उत्पन्न रुपये	**कर दर**	**उत्पन्न रुपये**	**कराचा दर**	**दर**
२.५ लाखांपर्यंत	कर माफ	३ लाखापर्यंत	कर माफ	कर माफ
२.५ ते ५ लाखापर्यंत	५%	३ लाख ते ५ लाखापर्यंत	५%	कर माफ
५ ते १० लाखांपर्यंत	२०%	५ ते १० लाखांपर्यंत	२०%	२०%
१० लाखाच्या पुढे	३०%	१० लाखाच्या पुढे	३०%	३०%

या पद्धतीमध्ये उत्पन्न कर कायदा - १९६१ मधील सेक्शन ८०सी आणि ८० डी नुसार उत्पन्नातील सवलती मिळणार. जर करदात्यास या सेक्शननुसार सर्व सवलती मिळवायच्या असतील, तर त्याला जुन्या कर स्लॅबचा पर्याय उपलब्ध आहे. जर नवीन उत्पन्न कर स्लॅब निवडला, तर वरीलप्रमाणे सर्वच सवलती मिळणार नाहीत. याच मूल्यांकन वर्षासाठी भारत सरकारने करदात्यांचा नवीन कर स्लॅब्सचा पर्याय उपलब्ध केला तो पुढीलप्रमाणे.

६.७.४ भारतातील नवीन उत्पन्न कर स्लॅब्स मूल्यांकन वर्ष २०२१-२२ पासून

उत्पन्न कराचे स्लॅब्स (रुपयांमध्ये)	उत्पन्न कराचा दर
२. ५ लाख रुपयांपर्यंत	कर नाही.
२.५ ते ५ लाख रुपयांपर्यंत	५ %
५ लाख ते ७.५ लाख रुपयांपर्यंत	१० %
७.५ लाख ते १० लाख रुपयांपर्यंत	१५ %
१० लाख ते १२.५ लाख रुपयांपर्यंत	२० %

१२.५ लाख ते १५ लाख रुपयांपर्यंत	२५ %
१५ लाख रुपयांच्या पुढे	३० %

उत्पन्न करावर अधिभार:

व्यक्तिगत अथवा संस्थात्मकरीत्या उच्च उत्पन्न गटावर असलेल्या उत्पन्न कराच्या मूल्यानुसार अधिभार आकारला जातो. थोडक्यात, अधिभार म्हणजे उत्पन्न करदात्यावर आकारला जाणारा अतिरिक्त भार होय. भारतीय उत्पन्न कर पद्धतीमध्ये पुढीलप्रमाणे अधिभार आकारला जातो.

मूल्यांकन वर्ष २०२१-२२ साठी आकारण्यात आलेला अधिभार

निव्वळ उत्पन्न मर्यादा	अधिभाराचा दर
५० लाख ते १ कोटी रुपये	१०%
१ कोटी ते २ कोटी रुपये	१५ %
२ कोटी ते ५ कोटी रुपये	२५ %
५ कोटी ते १० कोटी रुपये	३७ %
१० कोटी पेक्षा जास्त	३७ %

आरोग्य आणि शिक्षण उपकर : उत्पन्न कराच्या रक्कमेवर ४ % आरोग्य आणि शिक्षण उपकर आकारला जातो. विशेष बाब अशी आहे कि, आरोग्य आणि शिक्षण उपकर हा सर्व उत्पन्न गटावर एकसारखा म्हणजे उत्पन्न कर रकमेवर ४ % आकारला जातो.

६.७.७ पर्यायी न्यूनतम कर (Alternative Minimum Tax (AMT)):

पर्यायी न्यूनतम कर हा कंपनी नसलेल्या व्यक्तींवर आकारला जातो व तो सेक्शन 115JC नुसार १८.५% पेक्षा जास्त नसावा. परंतु जर करदात्याचे संपूर्ण उत्पन्न परकीय चलनात परिवर्तनीय स्वरूपाचे असल्यास असतो.

नोट: ज्या करदात्याचे उत्पन्न ५ लाखापेक्षा कमी असते अशा करदात्यांना १२५०० रुपयांपर्यंतचा उत्पन्न कर सूट दिला जातो. म्हणजे थोडक्यात ५ लाख रुपयांपर्यंत उत्पन्न असणाऱ्या व्यक्तीला कुठलाही कर द्यावा लागणार नाही परंतु ५ लाखापेक्षा १ रुपया उत्पन्न जरी अधिक असले तर त्यास ५ लाखावर १२५०० रुपये उत्पन्न कर भरावा लागेल.

६.७.८ दुहेरी उत्पन्न कर स्लॅब पद्धती (Dual Income Tax System):

वर नमूद केल्याप्रमाणे भारत सरकारने दुहेरी उत्पन्न कर स्लॅब पद्धती स्वीकारलेली आहे. हे करदात्यावर अवलंबून आहे कि, कोणत्या प्रकारचा स्लॅब स्वीकारायचा. जुना उत्पन्न कर स्लॅब करदात्याने स्वीकारल्यास त्यास उत्पन्न कर अधिक दराने भरावा लागेल, परंतु त्यास सेक्शन ८० सी आणि ८० डी मध्ये नमूद सर्व सवलतींचा फायदा घेता येणार. तर नवीन उत्पन्न कर स्लॅब करदात्याने स्वीकारला, तर त्यास उत्पन्न कर कमी दराने लागणार. परंतु

त्यास सेक्शन ८० सी आणि ८० डी मधील बऱ्याच सवलती सोडाव्या लागणार त्या पुढीलप्रमाणे

१) सेक्शन १०(५) वाहतूक सवलत

२) सेक्शन १० (१३ अ) घरभाडे सवलत

३) सेक्शन १० (१४), कार्यालयीन आणि व्यक्तिगत सवलत

४) सेक्शन १० (१३ अ) खासदार / आमदारांचे भत्ते

असे एकूण २२ सवलती करदात्यास गमवाव्या लागणार. जर करदात्याने नवीन उत्पन्न कर स्लॅब पद्धतीनुसार उत्पन्न कर भरल्यास.

६.८ महामंडळ कर (CORPORATION TAX)

महामंडळ कर हा प्रत्यक्ष कर आहे. हा कर कंपनीला/मंडळाला प्राप्त झालेल्या उत्पन्नावर आकारला जातो. प्रामुख्याने एक वर्षाच्या कालावधीत महामंडळांना प्राप्त झालेल्या निव्वळ नफ्यावर महामंडळ कर आकारला जातो. महामंडळ कर भरल्यानंतर उरलेला नफा हा भागधारकांमध्ये वितरित केला जातो. १९६० पूर्वी महामंडळांवर सुपर कर आकारला जायचा तो आता महामंडळ कर आहे. १९६०-६१ पासून कंपन्यांवरील उत्पन्न कर व महामंडळ कर आकारत. १९६५ पासून दोन्ही करांच्या एकत्रीकरणातून महामंडळ कर लागू केला गेला.

महामंडळ कराची प्रमुख वैशिष्टये:

१) महामंडळ कर हा सरकारने ठरविलेल्या निश्चित दराप्रमाणे कंपन्यांना भरावा लागतो.

२) कंपन्यांना महामंडळ कर भरण्यासाठी वेगवेगळ्या सवलती देण्यात आल्या आहेत.

३) नवीन उत्पादन करणाऱ्या कंपन्यांना पहिले पाच वर्ष महामंडळ करातून सूट दिली जाते.

४) कंपन्यांनी उत्पन्न कर भरणे हि त्यांची जबाबदारी आहे.

५) मागास भागात स्थापन होणाऱ्या नवीन कंपनीसाठी सुरुवातीचे १० वर्ष महामंडळ करातून सूट देण्यात येते.

६.९ खर्च कर (Expenditure Tax)

खर्च कर हा प्रत्यक्ष कर असून तो ग्राहकांच्या उत्पन्नाऐवजी त्यांनी केलेल्या खर्चावर आकारला जातो. समता आणि प्रशासनीय कार्यक्षमता तत्त्वावर अर्थतज्ज्ञ जे. एस. मिल, अल्फ्रेड मार्शल, पिगू, फिशर इत्यादी अर्थशास्त्रज्ञांनी खर्च कराचे समर्थन केले आहे. कारण नागरिकांच्या खर्चाच्या आधारावर त्यांची करदेय क्षमता अधिक चांगल्या पद्धतीने तपासता येते. प्रा. कलंदर यांच्या मते, " खर्च कर हा संकल्पनात्मकदृष्टया उत्पन्न करापेक्षा अधिक

सोयीस्कर आणि उपयुक्त आहे. तो कार्य, बचत, जोखीम इत्यादी बाबतीत देशाच्या आर्थिक प्रगतीच्या दृष्टिकोनातून अधिक सुयोग्य आहे." त्यांचा असा विश्वास आहे कि, खर्च कर हा उत्पन्न करापेक्षा अधिक सक्षम आहे. मृत्यू कर, संपत्ती कर, भांडवल प्राप्ती कर इत्यादी करांचा प्रत्यक्ष करामध्ये अंतर्भाव होतो ते उत्पन्न कराचे भाग आहेत.

६.१० वस्तू कर पद्धती (COMMODITY TAXATION)

जेव्हा वस्तू व सेवांवर उत्पादनाच्या वेळी अथवा उत्पादन प्रक्रियेत असताना कर आकारला जातो त्यास वस्तू कर असे म्हणतात. भारतात वस्तू करांची आकारणी केंद्र सरकार तसेच राज्य सरकारे करतात. प्रामुख्याने उत्पादन शुल्क आणि अबकारी शुल्क असे दोन प्रकारचे कर भारतात केंद्र सरकारद्वारे आकारले जातात.

६.११ उत्पादन शुल्क (EXCISE DUTY)

उपभोक्त्यापर्यंत पोहोचण्याआगोदर वस्तूच्या उत्पादनावर आकारल्या जाणाऱ्या कराल उत्पादन शुल्क असे म्हणतात. भारतीय संविधानातील तरतुदीनुसार, अल्कोहोलिक आणि नार्कोटिक वस्तू सोडता इतर सर्व वस्तूंच्या उत्पादनावर केंद्र सरकार आकारू शकते, यातून वगळण्यात आलेल्या वस्तूंच्या उत्पादनावर राज्य सरकारांद्वारे उत्पादन शुल्क आकारले जाते. उत्पादन शुल्क हा केंद्र सरकारच्या महसुलाचा अति महत्त्वपूर्ण भाग आहे. भारताच्या वित्त आयोगाच्या निर्देशानुसार केंद्र सरकारला उत्पादन शुल्काच्या महसुलातील काही वाटा राज्य सरकारांकडे हस्तांतरित करीत असते.

१९३० पर्यंत उत्पादन शुल्क हा फेमस नव्हता. १९१७ मध्ये मोटर स्पिरिटवर, १९२२ मध्ये केरोसिनवर, १९२२ मध्ये चांदीवर, १९२४ मध्ये कॉटनवर उत्पादन शुल्क आकारला जायचा. १९३४ मध्ये कॉटनवरील उत्पादन शुल्क हटविण्यात आला होता. १९३४ पासून इतर वस्तू उदाहरणार्थ साखर, स्टील, माचीस इत्यादी उत्पादनावरही उत्पादन शुल्क आकारला जाऊ लागला. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात सरकारचा वाढीव खर्च भागविण्यासाठी अनेक उत्पादनांवर उत्पादन शुल्क आकारण्यात आला. १९४९ मध्ये मिलमध्ये उत्पादित होणाऱ्या कपड्यांवर भारत सरकारने परत उत्पादन शुल्क आकारण्यास सुरुवात केली.

१९५३ च्या कर चौकशी आयोगाने अशी शिफारस केली कि, नवीन वस्तूंचा अंतर्भाव उत्पादन शुल्कामध्ये करावा तसेच वास्तवात आकारल्या जाणाऱ्या उत्पादन शुल्काचे दर वाढवावेत. विशेषतः चहा, कापड, केरोसीन, माचीस, साखर इत्यादींवरील. त्यानुसार १९५७ मध्ये राज्य सरकारांनी टेक्स्टाईल, साखर आणि तंबाखू वरील विक्री कर हटविला आणि त्या वस्तूंवर केंद्र सरकारने अतिरिक्त उत्पादन शुल्क आकारले. सरकारद्वारे उत्पादन शुल्कामध्ये वेळोवेळी व्याप्ती करण्यासाठी प्रयत्न करण्यात आले आहेत. भारतीय

संविधानातील कलम २७२ नुसार उत्पादन आकारणी आणि वसुली केंद्र सरकारद्वारे केली जाईल तर त्यातील महसूल केंद्र आणि राज्यांमध्ये विभाजित होईल.

केंद्रीय उत्पादन शुल्कातील राज्यांचा वाटा (वित्त आयोगाच्या शिफारशी)

वित्त आयोग	उत्पादन शुल्कातील राज्याचा वाटा
पहिला वित्त आयोग	४० %
दुसरा वित्त आयोग	२५ %
तिसरा वित्त आयोग	२० %
चौथा वित्त आयोग	२० %
पाचवा वित्त आयोग	४० %
सातवा वित्त आयोग	४० %
आठवा वित्त आयोग	४५ %
नववा वित्त आयोग	४५ %
दहावा वित्त आयोग	४७.५ %

अशारीतीने केंद्र सरकारच्या महसुलात उत्पादन शुल्क महत्त्वाची भूमिका बजावते. सोबतच यातील वाटा राज्य सरकारांकडे हस्तांतरित होत असल्याने राज्यांच्या दृष्टिकोनातूनही यांचे महत्त्व आहे. उत्पादन शुल्क हा अप्रत्यक्ष कर असून तो वस्तूच्या उत्पादनावर आकारला जातो. याचे हस्तांतरण उत्पादकाकडून ग्राहकांकडे आंशिक किंवा पूर्णतः वस्तूच्या किंमतीच्या रूपाने होत असते.

६.१२ अबकारी शुल्क (CUSTOM DUTY)

आंतरराष्ट्रीय व्यापारावर आकारल्या जाणाऱ्या करास अबकारी शुल्क असे म्हणतात. अबकारी कर प्रामुख्याने दोन मार्गाने आकारले जातात. ते म्हणजे आयात शुल्क आणि निर्यात शुल्क. भारत सरकारसाठी अबकारी शुल्क हे एक महत्त्वाचे महसुलाचे साधन आहे. साधारणतः दुसऱ्या जागतिक युद्धानंतर अंतरराष्ट्रीय व्यापार संकुचित झाल्याने अबकारी शुल्क महसुलात मोठया प्रमाणात घट झाली.

अबकारी शुल्काचे प्रमुख चार उद्दीष्टे आहेत.

१) परकीय वस्तूंच्या / उत्पादनाच्या स्पर्धेत देशी उत्पादकांचे / उद्योगांचे संरक्षण करणे.

२) देशी उद्योगांची उत्पादकता वाढविणे.

३) सरकारचा महसूल वाढविणे.

४) देशांतर्गत आवश्यक वस्तूंमध्ये स्वयंपूर्णता कायम ठेवणे.

आयात शुल्क आणि निर्यात शुल्क असे प्रमुख दोन प्रकारचे अबकारी शुल्क असतात.

६.१२.१ आयात शुल्क (Import Duty):

आयात होणाऱ्या उत्पादनावर मूल्यानुसार आयात शुल्क आकारले जाते. आयात प्रशुल्काचा मुख्य हेतू म्हणजे आयात कमीत कमी करणे आणि देशी उत्पादन संस्थांना सुरक्षा देणे हा आहे. परकीय वस्तू जेव्हा देशाच्या सीमेवरून देशात येतात. तेथे आयात शुल्क जमा केले जाते. आयात शुल्कामुळे आयात वस्तूंच्या किमती देशांतर्गत बाजारात वाढतात. आणि मागणीच्या नियमानुसार किमती वाढवल्याने मागणी कमी होऊन आयात घटण्यावर त्याचा परिणाम होतो व देशी उत्पादनसंस्थांना संरक्षण प्राप्त होते.

भारतात आयात शुल्क आकारण्यास १९२९ मध्ये सुरुवात झाली. राजकोषीय कायदा १९२९ नुसार, भारतात भेदजन्य परकीय धोरणानुसार काही वस्तूंच्या आयातीवर आयात शुल्क आकारण्यास सुरुवात केली. वित्तीय कायदा १९६५ अंतर्गत २० ऑगस्ट १९६५ पासून आयात शुल्क सर्वमान्य झाला. तेव्हा कच्चा मालावर ४०%, प्रक्रियायुक्त मध्यस्थ वस्तूंवर ६०%, तर अंतिम वस्तूंच्या आयातीवर १००% आयात शुल्क निश्चित करण्यात आला होता.

एल. के. झा यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने आयात प्रशुल्काबाबत महत्त्वपूर्ण सुधारणात्मक शिफारशी सुचविल्या. त्यांच्या शिफारशीनुसार महत्त्वपूर्ण मशीन आणि वेगवेगळ्या आदानांवरील आयात शुल्क कमी करण्यास सुचविले होते जेणेकरून अंतिम वस्तूंच्या आयातीवर प्रतिबंध होईल.

६.१२.२ निर्यात शुल्क (Export Duty):

जेव्हा देशातून वस्तूंची निर्यात होत असते अशावेळी निर्यातीवर सरकारद्वारे आकारलेल्या प्रशुल्कास निर्यात प्रशुल्क असे म्हणतात. १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात इंग्रज सरकारने भारतातून होणाऱ्या निर्यातीवर निर्यात प्रशुल्क आकारून इंग्रज सरकारच्या महसुलात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला होता. पहिल्या जागतिक युद्धकाळात निर्यात प्रशुल्क बंद करण्यात आले होते मात्र ते नंतर आणखी सुरु करण्यात आले.

भारताला स्वातंत्र मिळाल्यानंतर अधिक प्रमाणात निर्यात शुल्क निर्यातीवर आकारण्यात आले. निर्यात प्रशुल्क आकारण्याचे प्रमुख उद्दिष्ट सरकारचा महसूल वाढविणे हा नसून देशांतर्गत आवश्यक वस्तूंची कमतरता पडू नये व देश अशा वस्तूंबाबत स्वयंपूर्ण असावा हे आहे. यासोबतच अशा महत्त्वपूर्ण वस्तूंच्या किमतीत स्थिरता राखता यावी यासाठीही निर्यात शुल्क आकारला जातो. निर्यात प्रशुल्क प्रामुख्याने कॉफी, तंबाखू, चामडे, काळीमिरी, कापूस इत्यादी वस्तूच्या निर्यातीवर आकारला जातो. भारतातून अधिकाधिक निर्यात व्हावी यासाठी आयात - निर्यात धोरणात महत्त्वपूर्ण तरतुदी केल्या जातात.

भारत सरकार तसेच राज्य सरकारांद्वारे वेगवेगळे वस्तू कर आकारले जातात. प्रामुख्याने वस्तू कर हे अप्रत्यक्ष कर आहेत आणि ते प्रमाणशीर स्वरूपाचे आणि प्रतिगामी स्वरूपाचे आहेत. या अप्रत्यक्ष करासंदर्भात करदेय क्षमता तत्त्वाचे पालन होत नाही. परंतु अल्कोहोलिक उत्पादनावरील, तंबाखूजन्य उत्पादनावरील उच्च अप्रत्यक्ष कराच्या

माध्यमातून यांचा उपभोग कमी होऊन सामाजिक कल्याण साधले जाते. यातून दुसऱ्या बाजूस सरकारनं अधिक प्रमाणात महसूलही प्राप्त होतो. ज्यातून सार्वजनिक खर्च अधिक अधिक करून सरकारला सामाजिक कल्याण्याच्या योजना राबविता येतात. भारतात २०१७ पासून वस्तू आणि सेवा कर आकारला जाऊ लागला आहे तो केंद्र सरकार आणि राज्यसरकार यांच्यामध्ये ५०:५० असा महसुलाचा कर आहे.

६.१३ इष्टतम वस्तू कर प्रणाली (OPTIMUM COMMODITY TAXATION)

इष्टतम कर प्रणाली म्हणजे ज्याच्या रचनेतून आणि आकारणीतून सामाजिक कल्याण फलन महत्तम होईल. सामाजिक कल्याण फलन हे व्यक्तिगत कल्याण फलनाचेच प्रतीक असते. म्हणजे व्यक्तिगत उपयोगितेत वाढ झाल्यास सामाजिक कल्याणात वाढ होते. यातून असे सूचित होते कि कर प्रणाली अशी असावी ज्यातून व्यक्तिगत सरासरी उपयोगिता महत्तम साध्य होईल.

६.१४ कर चुकविणे आणि कर टाळणे (TAX EVASION AND TAX AVOIDANCE)

६.१४.१ कर चुकवेगिरी :

जगातील जवळपास सर्वच देशात कर चुकवेगिरी आणि कर टाळण्याच्या समस्या आहेत. उत्पन्न करावरील रॉयल आयोगाने नमूद केले होते कि, २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस या समस्यांनी गंभीर रूप धारण केले होते. नागरिक जरी सार्वजनिक खर्चातून स्वतःचे उत्पन्न वाढवीत असले तरी ते कर भरण्याबाबत प्रामाणिक नसतात. कर चुकवेगिरी आणि कर टाळण्याचा प्रयत्न त्याचेकडून सातत्याने होत असतो. अमेरिका आणि फ्रांस सारख्या विकसित देशातही हि समस्या गंभीर आहे, तर भारतातील नागरिक प्रामाणिकपणे सरकारकडे कर भरत नाहीत.

"कर चुकवेगिरी म्हणजे अशी कोणतीही क्रिया ज्याद्वारे असलेले उत्पन्न लपविले जाते, झालेले आर्थिक व्यवहार लपविले जातात आणि आहे त्यापेक्षा कमी उत्पन्न दाखवून अथवा आर्थिक व्यवहार दाखवून कर चुकविले जातात त्यास कर चुकवेगिरी असे म्हणतात." साध्या शब्दात कर न भरणे किंवा आकारला गेला त्यापेक्षा कमी कर भरण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे कर चुकवेगिरी होय. कर चुकवेगिरी करणे हा भारतात दंडात्मक गुन्हा आहे.

कर चुकवेगिरी हे प्रमुख कारण आहे देशातील कला पैसा वाढण्याचे. याच्या परिणामातून भाववाढ मोठया प्रमाणात होते व त्याचे नुकसान समाजातील घटकांना विशेषतः गरीब वर्गास अधिक सहन करावे लागते. यातून अर्थव्यवस्थेची उत्पादकीय प्रक्रियाही मंदावते. यातून सरकारकडे आवश्यक तेवढा महसूल जमा होत नसल्याने सरकारला आपल्या विकास योजनांवरील खर्च कमी करावा लागतो. ज्यातून आर्थिक विकासाची प्रक्रिया

स्थिरावते. प्रत्यक्ष करावरील वांछू समितीने याबाबत असे मत व्यक्त केले आहे कि, " हे बोलणे अतिशयोक्ती ठरणार नाही कि, काळा पैसा आणि कर चुकवेगिरी हे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला लागलेल्या कर्करोगासारख्या बिमाऱ्या आहेत. त्यांचं निदान वेळीच केले गेले नाही तर ह्या अर्थव्यस्थेचा नाश करतील.'' कर चुकवेगिरी हा एक कर चकविण्याचा बेकायदेशीर मार्ग आहे, तरीदेखील कायद्यातील पळवाटांचा फायदा घेऊन कर टाळले जातात.

कर चुकवेगिरीचे मापन :

भारतात वेळोवेळी वेगवेगळ्या समित्यांमार्फत कर चुकवेगिरीचे मापन करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. कर चौकशी आयोगाने केलेल्या मापनानुसार ५० कोटी रुपयाचा कर चुकविला आहे. १९५३-५४ दरम्यान कर चुकविला आहे, असे मत प्राध्यापक कॅलडोर यांनी मांडले. रांगणेकरांच्या मापनानुसार भारतात काळा पैसा १९६१-६२ मध्ये ६.९ % टक्के होता. त्यात १९६९-७० पर्यंत वाढ होऊन तो १३.३ टक्के झाला. वांछू समितीच्या अंदाजानुसार १९६८-६९ मध्ये केवळ उत्पन्न कर हा ४७० कोटी रुपयाने चुकविला गेला. एस. एस. प्रसाद यांच्या अंदाजानुसार १९५३-५४ ते १९७९-८० दरम्यानच्या कालावधीत कर चुकवेगिरी ७०१ कोटी रुपयांवरून १२६११ कोटी रुपयांपर्यंत वाढली. अशारीतीने कर चुकवेगिरी भारतात होते.

कर चुकवेगिरीची कारणे :

वांछू समिती म्हणजे प्रत्यक्ष कर प्रशासकीय समितीने कर चुकवेगिरीची प्रमुख करणे पुढीलप्रमाणे सांगितलेली आहेत.

१) प्रत्यक्ष कर कायद्यानुसार खूप जास्त प्रत्यक्ष कराचे दर आहेत.

२) राजकीय पक्षांना अधिक देणगी जाते.

३) भ्रष्टाचारी व्यवहारांचे वाढते प्रमाण.

४) अर्थव्यवस्थेतील निर्भीडता आणि लायन्सस व नियम.

५) विक्री कर आणि इतर अप्रत्यक्ष कराचे उच्च दर.

६) कर कायद्याच्या अंमलबजावणीत कुचकामीपणा.

७) नैतिक प्रमाणांचा ऱ्हास इतर कारणे.

८) लेखाखाते दोषपूर्ण

९) कर कायद्यात गुंतागुंती आणि तटस्थता.

१०) कर कायद्याचे अयोग्य आणि अकार्यक्षमपणे अंलबजावणी.

११) रोख व्यवहारांचे अधिक प्रमाण

६.१४.२ कर टाळणे (Tax Avoidance):

कर कायद्यातील पळवाटांचा फायदा घेऊन कर देण्याचे टाळणे म्हणजेच कर टाळणे होय. करदाते करकायद्यातील पळवाटांचा फायदा घेऊन आहे. त्यापेक्षा कमी कर भरतात, असे निदर्शनास येते कि, देशात कोणीहि नागरिक प्रामाणिकपणे सरकारला कर भरत नाही. कर

कायद्यांत दिलेल्या सवलतींचा फायदा घेऊन प्रत्येकजण करभार कमी करण्याचा प्रयत्न करतो.

जोफेस स्टिग्लिट्झ यांच्यानुसार कर टाळण्याचे प्रमुख मार्ग तीन अवलंबिले जातात. ते म्हणजे १) कर देणे, २) पुढे ढकलणे, ३) वेगवेगळ्या कर बास्केटला उपाय म्हणून कर लवाद.

कर टाळण्याच्या विरोधात जगात वेगवेगळे कायदे बनविण्यात आले आहेत. प्रामुख्याने दोन प्रकारचे कायदे कर टाळणे थांबविण्यासाठी बनविण्यात आले आहेत. सर्वसाधारण कर टाळणे विरोधी कायदा आणि विशिष्ट कर टाळणे विरोधी कायदा -

६.१४.३ कर चुकवेगिरी आणि कर टाळण्याचे परिणाम (Effects of Tax Avoidance and Evasion):

कर चुकवेगिरी आणि कर टाळण्यातून इतर करदात्यावर कराचे अतिरिक्त ओझे सहन करावे लागते. तसेच यामुळे सार्वजनिक खर्चात कपात होऊन देशाच्या आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेत खंड पडतो. भारताच्या संदर्भात लागू पडेल असे यासंदर्भात राष्ट्राध्यक्ष रुझवेल्ट यांचे मत, " कर चुकवेगिरी अथवा कर टाळण्यासाठी वेगवेगळ्या पद्धतीचा वापर होत असतो. काही अजिबात कर भरत नाहीत तर काही सवलती मिळविण्यापुरते कर भरतात, तर काही आहे त्यापेक्षा कमी कर भरतात. यामुळे इतर करदात्यांवर अतिरिक्त कराचा बोजा पडतो व यातून देशाच्या अर्थव्यवस्थेतील सार्वजनिक खर्चात कपात होते व आर्थिक विकास थांबतो. "

कर टाळण्याने अर्थव्यवस्थेतील काळ्या पैशाचे प्रमाण वाढून त्याचे प्रतिकूल परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होतात. कर टाळणे आणि काळा पैसा या दोहोंमध्ये परस्पर संबंध असून दोहोंमध्ये धनात्मक संबंध असतो. कर टाळण्यातून काळा पैसे अर्थव्यवस्थेत वाढतो तर दुसऱ्या बाजूला काळा पैशाच्या साहाय्याने गुप्ततेने आर्थिक व्यवहार करावे लागत असल्याने कर टाळले जातात. थोडक्यात कर टाळणे आणि काळापैसा हे दोन्ही एकमेकांच्या हातात हात घालून काम करतात. यातून प्रामाणिकपणे कर भरणारांवर कराचे अतिरिक्त ओझे टाकले जाते व यातून आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण झाल्याने ते आर्थिक आणि सामाजिक नैतिकतेस धोकादायक ठरणारे असते.

कर टाळण्याने कराची समता कायदेशीर कृतीकडून बेकायदेशीर कृतीकडे वळविली जाते. जे करदाते कर टाळतात अथवा करचुकवेगिरी करतात व त्यांचेवर कायदेशीर कारवाई होत नाही अशा परिस्थिती प्रामाणिकपणे कर भरणा करणाऱ्या करदात्यांचा कर कायद्यावरून विश्वास कमी होतो. वांछू समितीने अगदी योग्य म्हटले आहे कि, "हे बोलणे अतिशयोक्ती ठरणार नाही कि, काळा पैसा आणि कर टाळणे हे एखाद्या कॅन्सरसारख्या वाढत जाणाऱ्या बिमारी सारखे आहे. ते वेळीच थांबविले नाही तर विनाश ठरलेला." अशा रीतीने कर टाळण्यातून सामाजिक स्वास्थास मोठी हानी होत असते.

६.१४.४ कर कायद्यातील शिक्षेच्या तरतुदी (Provision of Punishment in the Law):

कर चुकवेगिरी अथवा कर टाळणाऱ्यांसाठी कर कायद्यातील शिक्षेच्या तरतुदी

१) उत्पन्न कराचे रिटर्न्स न भरल्यास :
उत्पन्न कर कायद्यातील सबसेक्शन १३९ नुसार प्रत्येक करदात्यास दिलेल्या तारखेच्या आत उत्पन्न कर रिटर्न्स भरणे बंधनकारक असते. जर करदाता उत्पन्न कर रिटर्न्स भरण्यात अपयशी ठरला तर कर प्रशासन त्याच्यावर ५००० रुपयाचा दंड आकारण्याचा अधिकार कर प्रशासनास आहे.

२) कर देण्यात अपयशी ठरल्यास :
जर करदाता संपूर्ण अथवा अंशतः कर भरणा करण्यात अपयशी ठरला अथवा त्याने रिटर्न्स किंवा व्याज नाही भरले तर उत्पन्न कर कायद्यातील सेक्शन १४०अ(१) नुसार त्यास डिफॉल्टर घोशीत केले जाते. अशा करदात्यास उत्पन्न कर कायदा सेक्शन २२१(१) नुसार मूल्यमापन अधिकारी डिफॉल्टर म्हणून घोषित करतो व त्यास चुकविलेल्या कराइतका दंड त्याच्याकडून वसूल केला जातो परंतु त्याने वैध कारण दिल्यास दंड आकारला जात नाही.

३) खात्याचे लेखापरीक्षण न केल्यास :
कर प्रशासनाने दिलेल्या सूचनेप्रमाणे ३० दिवसाच्या आत कर देय केले नाही, तर अशा करदात्यास ऑथॉरिटीद्वारे डिफॉल्टर घोषित केले जाते. अशा डिफॉल्टरवर सेक्शन ९२(इ) नुसार १ लाख रुपये दंड आकारला जातो.

४) वास्तव उत्पन्नाची दडवणूक केल्यास :
जर कोणी उत्पन्न दडवून कर चुकवेगिरी करीत असल्यास उत्पन्न कर कायद्यातील सेक्शन २७१(सी) नुसार दंड आकारला जातो. कर चुकवेगिरीसाठी १००७ ते ३००७ पर्यंत दंड आकारण्याची तरतूद कायद्यात आहे. वेगवेगळ्या परिस्थीसंदर्भात वेगवेगळ्या प्रकारे दंड आकारण्याची तरतूद कर कायद्यात आहे.

५) उत्पन्न कर सूचनेचे पालन करण्यास असमर्थ ठरल्यास :
उत्पन्न कर विभागाने जारी केलेल्या सूचनांचे पालन करदात्यास करणे बंधनकारक असते. जर करदात्याने उत्पन्न कर विभागाच्या सूचनांचे पालन केले नाही तर कर कायद्यातील सेक्शन १४५(१) नुसार अथवा सेक्शन १४३(२) नुसार कर विभाग आवश्यक ती माहिती लिखित स्वरूपात करदात्याकडून मागू शकते.

६.१५ सारांश (SUMMARY)

सार्वजनिक वित्ताच्या अभ्यासातून विद्यार्थ्यांना सरकारच्या आर्थिक धोरणासंदर्भात विशेषतः राजकोषीय धोरणाबाबत ज्ञान प्राप्त होते. देशाच्या अर्थव्यवस्थेचा इच्छित आर्थिक

विकास साध्य करण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थिरता टिकवून ठेवण्यासाठी वेळोवेळी सरकारद्वारे राबविल्या जाणाऱ्या धोरणांचा अभ्यास यातून होतो.

प्रस्तुत प्रकरणात करासंबंधीची माहिती आणि कर आकारणीची तत्त्वे व उद्दीष्टे आणि कराचे परिणाम विशद करण्यात आले आहेत. कर हा सरकारच्या महसुलात वाढ करण्यासाठी उपयोगी असे साधन आहे, परंतु जनतेच्या दृष्टिकोनातून हे वेदनादायी आहे. वास्तवात प्रत्येक नागरिक हा करदाता असतो. प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष करांपैकी कुठलेतरी कर नागरिकांकडून भरले जातात. थोडक्यात व्यक्ती श्रीमंत गटातील असो अथवा गरीब गटातील नागरिकांना कर भरावेत लागतात. या विषयाचा अभ्यास विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक जीवनात तसेच व्यक्तिगत जीवनातही यशस्वी होण्यासाठी उपयोगी ठरतो.

६.१६ प्रश्न (QUESTIONS)

१. प्रत्यक्ष कर म्हणजे काय? सांगून प्रत्यक्ष कराचे गुण व मर्यादा स्पष्ट करा.

२. अप्रत्यक्ष कराची व्याख्या देऊन गुण स्पष्ट करा.

३. क्षैतिज क्षमता व अनुलंब क्षमता या संकल्पना स्पष्ट करा.

४. जुने उत्पन्न कर स्लॅब्स व नविन उत्पन्न कर स्लॅब्स स्पष्ट करा.

*****

मॉडयुल IV

७

सुधारणा व शासन - I

घटक रचना

७.० उद्दीष्टे

७.१ प्रस्तावना

७.२ वित्तीय नियम

७.३ आंतरराष्ट्रीय आणि भारतीय अनुभव

७.४ विकेंद्रीकरण

७.५ सारांश

७.५ प्रश्न

७.० उद्दीष्टे (OBJECTIVES)

अर्थशास्त्राच्या, विद्यार्थ्यांना वित्तीय धोरण म्हणजे काय हे माहित असणे आवश्यक आहे. ते कसे तयार केले जाते आणि तयार करताना शासनाने कोणते नियम पाळले पाहिजे? हे प्रकरण विद्यार्थ्यांना वरील प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यास मदत करेल. तसेच या प्रकरणाच्या माध्यमातून वित्तीय धोरणाच्या विकेंद्रीकरणावर प्रकाश टाकला आहे. कर प्रणाली आणि कर आकारणी, सरकारी खर्च, इतर सरकारी वित्तीय संबंध याची चर्चा या प्रकरणात करण्यात आली आहे.

७.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

राजकोषीय धोरण हा सार्वजनिक वित्ताचा एक महत्त्वाचा भाग आहे. पॉल सॅम्युएलसन यांच्या म्हणण्यानुसार, "राजकोषीय धोरणाचा अर्थ सार्वजनिक खर्च आणि कर आकारणीसंदर्भात सरकारने जाहीर केलेले धोरण होय." आर्थर स्मिथ म्हणतात की, राजकोषीय धोरण सरकारद्वारे सार्वजनिक खर्च, कर आकारणी आणि सार्वजनिक कर्ज यासाठी वापरते ज्याचा परिणाम देशांतर्गत उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्नाच्या पातळीवर होतो. प्रा. लिपसे यांच्या मते, राजकोषीय धोरण हे एखाद्या देशाच्या आर्थिक विकासाचे स्थूल-आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्याचे साधन आहे. अशाप्रकारे, वित्तीय धोरण हे आर्थिक विकासाच्या स्थूल अर्थशास्त्रीय उद्दीष्टांसाठी सरकारने राबविलेले धोरण आहे, खालील विवेचनावरून आपणास राजकोषीय धोरण अधिक स्पष्ट होईल.

७.२ वित्तीय नियम (FISCAL RULES)

ओईसीडी च्या (आर्थिक सहकार आणि विकास संस्था) अर्थसंकल्पीय प्रक्रिया आणि कार्यपद्धतीनुसार, एक राजकोषीय नियम म्हणजे अर्थसंकल्पीय धोरणावर दीर्घकालीन मर्यादा घालणे. अशा मर्यादेशिवाय शासन अनियंत्रितपणे खर्च करेल ज्यामुळे राजकोषीय तुट वाढू शकते. वित्तीय नियमात दोन मूलभूत वैशिष्ट्ये असतात. पहिले म्हणजे, राजकोषीय धोरण हे कायदेमंडळ आणि मंत्रिमंडळाने घेतलेल्या राजकीय निर्णयांना बंधने घालते. आणि दुसरे म्हणजे, राजकोषीय धोरण कार्यकारी संस्थेस वित्तीय व्यवस्थापनास मार्गदर्शक म्हणून काम करते. राजकोषीय नियम सरकारला वित्तीय उद्दीष्टे आणि शिस्त साध्य करण्यात मदत करू शकतात, परंतु सर्व देशांसाठी एकच नियम लागू होऊ शकत नाही.

राजकोषीय नियम हे काही देशात कायद्यांवर आधारित असू शकतात किंवा ते संविधान, तसेच प्राथमिक किंवा दुय्यम कायद्यामध्ये अंतर्भूत असू शकतात. काही देशात ते सार्वजनिक राजकीय वचनबद्धतेमध्ये किंवा वित्त मंत्रालयाने ठरवलेल्या नियमांनुसार राजकोषीय नियम ठरवू शकतात. राजकोषीय नियमांचे ऑस्ट्रेलिया हे एक मनोरंजक उदाहरण आहे. कारण त्यामध्ये चारही प्रकारचे नियम आहेत. त्यापैकी तीन नियमांना कायदेशीर आधार आहे. अर्थसंकल्प प्रामाणिकपणा कायदा (The Budget Honesty Act), जी एक भक्कम राजकीय बांधिलकी आहे; कर्जाच्या नियमनासाठी, सदर कायदा निर्माण करण्यात आला आहे. अंतर्गत नियम आणि धोरण निर्मिती यासाठी जपान आणि कोरिया देशात केवळ खर्चाचे नियम आहेत[1].

७.२.१ राजकोषीय नियमांची उद्दिष्टे (Aims of Fiscal Rules):

डेव्हिड कोवेन, थायलंडमधील आयएमएफ क्षमता विकास कार्यालयाचे संचालक (सीडीओटी) यांच्या मते राजकोषीय नियमांनी पुढील लक्ष्ये गाठली पाहिजे.

१.	सुबोधता	राजकोषीय नियम हे निर्णय घेणारे आणि जनता यांना समजला पाहिजे.
२.	शाश्वतता	दीर्घकालीन टिकाव सुनिश्चित करण्यासाठी नियमांचे पालन करणे उपयुक्त असावे.
३.	स्थिरीकरण	नियमाचे पालन केल्याने समग्रलक्षी-आर्थिक स्थिरतेस हातभार लागला पाहिजे किंवा अस्थिरता कमी झाली पाहिजे.
४.	कार्यकारी मार्गदर्शन	वार्षिक अर्थसंकल्प प्रक्रियेत या नियमाचे स्पष्ट मार्गदर्शन शक्य झाले पाहिजे.
५.	लवचिकता	विश्वासार्हता निर्माण करण्यासाठी, एखादा नियम टिकून राहिला आणि एखाद दुसऱ्या अपयशाने तो सोडला जाऊ नये.
६.	पडताळणी	सरकारने या नियमांचे पालन केले आहे की नाही याची पडताळणी करणे शक्य झाले पाहिजे.

[1] [1] https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/gov_glance-2013-26-en.pdf?expires=1621580112&id=id&accname=guest&checksum=5061DFE2D3A5123CDAA03D8B5D2E45A0

७.२.२ राजकोषीय नियमांचे प्रकार:

१. **कर्जाचे नियम:** सार्वजनिक कर्जासाठी एक स्पष्ट मर्यादा निर्धारित करते.

२. **अर्थसंकल्पीय शिल्लक नियम:** सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण वाढीस प्रतिबंध करणारे.

३. **खर्चाचे नियम:** एकूण / प्राथमिक / चालू खर्च मर्यादित करणारे.

४. **महसूल नियम:** महसूला वर मर्यादा घालणे किंवा महसुलाचे स्तर ठरवणारे.

७.२.३ राजकोषीय नियमांचे यश पुढील परिस्थितीवर अवलंबून असते:

अ. अधिक यशस्वी नियम:

१. स्थिर / चांगल्या आर्थिक परिस्थितीत.

२. स्थानिक सरकारी वित्त नियंत्रणासाठी.

३. आर्थिक संकटातून बाहेर पडत असताना: काही बाबतीत पाहिले जाऊशकते (जरी ते चुकीच्या कारणांमुळे घडले असेल तरीही)

ब. कमी यशस्वी नियम:

१. अपुरे सामाजिक पाठबळ.

२. गंभीर आर्थिक संकट आल्यास.

३. सर्व आर्थिक परिस्थितीचा सामना करताना.

४. जेव्हा नियम पाळण्यास त्रासदायक होतात.

७.२.४. वित्तीय नियम आणि राजकोषीय जबाबदारी कायदे Fiscal rules and fiscal responsibility laws (FRLs):

राजकोषीय जबाबदारी कायदे आपेक्षित वित्तीय ध्येय्य गाठण्यासाठी उपयुक्त साधनेआहेत. **राजकोषीय** जबाबदारी कायदे हे राजकोषीय धोरणे, प्रक्रिया आणि **राजकोषीय** योजनांमधील आर्थिक धोरण आणि त्यांची उद्दीष्टे यांचे पालन करण्यासाठी सरकारने वचनबद्ध करुन वित्तीय शिस्त, पारदर्शकता, उत्तरदायित्व आणि स्थिरता सुधारण्यासाठी केलेली व्यवस्था आहे. तिचे यश हे योग्य रचना आणि विस्तृत राजकीय समर्थन आणि स्वीकृती यावर अवलंबून आहे.

राजकोषीय नियमांमुळे **राजकोषीय जबाबदारी कायद्याची** आवश्यकता अधिक केंद्रित आणि बंधनकारक बनू शकते. राजकोषीय नियमांणी बदलत्या आर्थिक परिस्थितीत ज्याठिकाणी लवचिकतेची आवश्यकता असेल तेथे अंमलबजावणीच्या आवश्यकतेनुसार संतुलन राखणे आवश्यक आहे. **राजकोषीय जबाबदारी कायदे** आणि वित्तीय नियमांना पुरेसे वित्तीय निरीक्षण आणि व्यवस्थापन क्षमता यांचे पाठबळ असणे आवश्यक आहे . देश विशिष्ट परिस्थितीमध्ये यांचे मूल्यमापन करणे आवश्यक आहे.

७.२.५ राजकोषीय जबाबदारी कायद्यांची आवश्यकता:

१. कर्ज आणि तुट यामधील.

- असुरक्षितता
- कर्ज आणि तुटीचे चक्र.
- आंतर-पिढ्यामधील मुद्द्यांचा विचार नसणे.

२. वित्तीय / अर्थसंकल्पातील शिस्तीचा अभाव.

३. वित्तीय धोरणांना पायबंद नसणे.

४. वित्तीय धोरण पारदर्शक, जबाबदार आणि / किंवा सुव्यवस्थित प्रक्रिया नसणे.

५. कधीकधी कोणतेही वास्तविक वित्तीय धोरण काम करत नाही.

वरील परिस्थिती मध्ये राजकोषीय जबाबदारी कायद्यांची आवश्यकता भासते.

७.३ आंतरराष्ट्रीय आणि भारतीय अनुभव (INTERNATIONAL AND INDIAN EXPERIENCE)

७.३.१ आंतरराष्ट्रीय अनुभव:

१. चिली - २००६ वित्तीय जबाबदारी कायदा:

- वित्तीय नियम: रचनात्मक शिल्लक.
- निवृत्तीवेतन आणि स्थिरीकरण निधीसह विविध निधी स्थापित करणे.
- वित्तीय अहवालानुसार वाढलेले आकस्मिक दायित्व.

२. आयर्लंड - २०१२ वित्तीय जबाबदारी कायदा:

- वित्तीय नियम: सामान्य अर्थसंकल्पीय शिल्लक आणि कर्जाचे नियम, स्थिरता आणि वाढीच्या कराराशी सुसंगत; सुधारात्मक यंत्रणा आणि मंजुरींचा समावेश आहे.
- मध्यम मुदतीच्या अर्थसंकल्पीय उद्दीष्टे ठरवणे.
- वाढीव वित्तीय अहवाल
- वित्तीय परिषद स्थापन करणे.

३. पेरू - २०१३ वित्तीय जबाबदारी आणि पारदर्शकता कायदा:

- वित्तीय नियम: रचनात्मक शिल्लक नियम आणि कर्ज नियम, मंजुरींसह
- एक मध्यम-मुदतीतील व्यापक आर्थिक रचनेची आवश्यकता.
- केंद्र सरकारसाठी एक वित्तीय स्थिरीकरण निधी तयार करणे.
- एक वित्तीय परिषद स्थापन करणे.

४. थायलंड - २०१८ वित्तीय जबाबदारी कायदा:

- सार्वजनिक गुंतवणूकीवर वित्तीय नियम.
- राष्ट्रीय वित्तीय धोरण मंडळ स्थापन करणे
- एका मध्यम-मुदतीच्या वित्तीय चौकटीची आवश्यकता.
- हस्तांतरण आणि कर्जाची मर्यादा निश्चित करण्याची प्रक्रिया स्थापित करणे.
- विशेषिकृत पारदर्शकता आणि जबाबदारीची आवश्यकता.

७.३.२ भारतीय अनुभव:

सन २००३ साली भारतामध्ये वित्तीय दायित्व व अर्थसंकल्प व्यवस्थापन अधिनियम (**Fiscal Responsibility and Budget Management**) हा कायदा वित्तीय शिस्त कायम करण्यासाठी करण्यात आला. वित्तीय तूट कमी करणे आणि महसूल तूट दूर करण्याचे लक्ष्य निश्चित करून, भारतातील आर्थिक एकत्रीकरणाच्या दिशेने उचलले गेलेले हे एक मोठे कायदेशीर पाऊल मानले जाते.

भारतामध्ये वित्तीय दायित्व व अर्थसंकल्प व्यवस्थापन अधिनियम (Fiscal Responsibility and Budget Management) कायद्याची आवश्यकता:

१९९० आणि २००० च्या दशकात भारतात कर्ज घेण्याची पातळी खूपच जास्त होती. भारतीय अर्थव्यवस्था कमकुवत होती कारण त्यात उच्च वित्तीय तूट, उच्च महसूल तूट आणि राष्ट्रीय उत्पन्न आणि कर्ज यांचे उच्च प्रमाण होते.२००३ पर्यंत सरकार सतत कर्ज घेत राहिले आणि परिणामी कर्जाने भारतीय अर्थव्यवस्थेवर गंभीर परिणाम केला. पूर्वीच्या कर्जांच्या व्याज देयकासाठी बरेच कर्ज वापरले गेले होते, ते उत्पादक-हेतूंसाठी वापरले नव्हते. याचा परिणाम म्हणजे व्याज देयके ही सरकारची सर्वात मोठी खर्चाची बाब बनली होती.त्यानंतर अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी सरकारला असा इशारा दिला की ही परिस्थिती अर्थव्यवस्थेसाठी योग्य नाही. देश कर्जाच्या सापळ्यात अडकू नये यासाठी कायदेशीर पावले उचलण्याचा सल्ला त्यांनी दिला. भारताच्या संसद सदस्यांनासुद्धा असे वाटत होते की भारत सरकारने आपल्या खर्चासाठी जास्त कर्ज घेण्यावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. म्हणूनच सन २००० मध्ये त्यांनी खर्च आणि कर्जाच्या बाबतीत जबाबदारी आणि शिस्त आणण्यासाठी विधेयक आणले. हे विधेयक सन२००३ मध्ये भारतीय संसदेने मंजूर केले आणि ते वित्तीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन कायदा म्हणून ओळखले गेले.

वित्तीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन कायदा २००३ (Fiscal Responsibility and Budget Management):

तत्कालीन अर्थमंत्री श्री. यशवंत सिन्हा यांनी डिसेंबर २००० मध्ये Fiscal Responsibility and Budget Management bill भारतीय संसदेत सादर केले . विधेयकाच्या सुरुवातीच्या आवृत्तीत तरतुदी फारच कठोर होत्या. बऱ्याच चर्चेनंतर FRBM कायदा होण्यासाठी २००३मध्ये या विधेयकाची सौम्य आवृत्ती मंजूर केली गेली. व भारतात वित्तीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन कायदा २००३, ५ जुलै २००४ पासून लागू झाला.

वित्तीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन कायदा २००३ ची उद्दिष्टे:
वित्तीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन कायदा म्हणजे सरकारी महसूल आणि सरकारी खर्चाचे संतुलन राखणे या संदर्भात आहे. या कायद्याची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे:

वित्तीय शिस्त:

- खर्च, महसूल आणि कर्जाचे कुशल व्यवस्थापन.
- समग्रलक्षी आर्थिक स्थिरता.
- राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरण यांच्यात समन्वय.
- शासनाच्या राजकोषीय कार्यात पारदर्शकता.
- संतुलित अर्थसंकल्प.

याव्यतिरिक्त, या अधिनियमातून देशातील महागाई व्यवस्थापित करण्यासाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाला (आरबीआय) आवश्यक स्वातंत्र्य मिळेल अशी आपेक्षा करण्यात आली.

वित्तीय जबाबदारी आणि अंदाजपत्रक व्यवस्थापन कायदा २००३ मधील तरतुदी:

मध्यम-मुदतीच्या वित्तीय धोरणात FRBM कायद्याने चार वित्तीय निर्देशक जाहीर करण्याचे आदेश दिले आहेत. ते पुढील प्रमाणे:

१. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार महसूल तूट
२. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार वित्तीय तूट.
३. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार कर महसूल.
४. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या टक्केवारीनुसार एकूण थकबाकी.

FRBM कायद्याने वित्तीय तूट आणि महसूल तूट यासाठी लक्ष्य निर्धारित करण्यात आले आहे.

एफआरबीएम कायद्यात अर्थसंकल्पासमवेत देशाच्या वित्तीय धोरणाच्या संदर्भात काही कागदपत्रेही भारतीय संसदेत मांडली जाने आवश्यक करण्यात आले. यामध्ये मध्यम-मुदतीचे राजकोषीय धोरण विधान (*the Medium-term Fiscal Policy Statement)*, राजकोषीय धोरणाचे धोरणात्मक विधान (*Fiscal Policy Strategy Statement)*, मॅक्रो-इकॉनॉमिक फ्रेमवर्क स्टेटमेंट (*Macro-economic Framework Statement)* आणि मध्यम मुदतीच्या खर्च फ्रेमवर्क स्टेटमेंट (*Medium-term Expenditure Framework Statement*) चा समावेश होता. अधिक तपशीलांसाठी अर्थसंकल्पातील कागदपत्रांचे तपशील तपासा.

सन २००८ – २००९ पर्यंत पूर्ण करण्याची प्रारंभिक लक्ष्ये:

१. **महसूली तुटीचे लक्ष्य:** ३१ मार्च २००९ पर्यंत महसुली तूट पूर्णपणे दूर केली जावी. दर वर्षी वार्षिक कपात जीडीपीच्या ०.५% करण्याचे उद्दीष्ट निर्धारित करण्यात आले होते.

२. **राजकोषीय तुटीचे लक्ष्य:** ३१ मार्च २००९ पर्यंत राजकोषीय तुट ३% पर्यंत कमी करावी. दर वर्षी वार्षिक कपात जीडीपीच्या ०.३% करण्याचे उद्दीष्ट निर्धारित करण्यात आले होते.

३. **आकस्मिक दायित्व:** सन २००४-०५ पासून केंद्र सरकारणे कोणत्याही आर्थिक वर्षात जीडीपीच्या ०५% पेक्षा जास्त रक्कम एकत्रित वाढीची हमी देणार नाही.

४. **अतिरिक्त दायित्व:** अतिरिक्त देयता (सध्याच्या विनिमय दरावर बाह्य कर्जासह) २००४-०५ पर्यंत जीडीपीच्या ९% पर्यंत कमी केले जावे. त्यानंतरच्या प्रत्येक वर्षात जीडीपीच्या १% किमान वार्षिक कपात करण्याचे निर्धारित केले गेले.

५. **आरबीआयद्वारे सरकारी बाँडची खरेदी:** १ एप्रिल २००६ पासून पुढे आरबीआयद्वारे सरकारी बाँडची खरेदी थांबविणे. यामुळे सरकारला थेट आरबीआयकडून कर्ज घेण्यापासून मज्जाव करण्यात आला.

मार्च २००९ पर्यंत सरकारने एफआरबीएम कायद्याने दिलेली लक्ष्य पूर्ण केले का?

या प्रश्नाचे उत्तर नाही असे आहे. या कायद्याची अंमलबजावणी करीत असताना सरकारने २००७-०८ मध्ये वित्तीय तूट जीडीपीच्या २.७% आणि महसूल तूट जीडीपीच्या १.१% पर्यंत कमी केली. तथापि, लक्ष्य पूर्ण केले गेले नाही. २००७-०८ मध्ये जागतिक वित्तीय संकटामुळे सरकारला अर्थव्यवस्थेतील संसाधनांचा अतिरिक्त वापर करण्यास प्रवृत्त केले. परिणामी जागतिक संकटाच्या पार्श्वभूमीवर वित्तीय लक्ष्यांना तात्पुरते स्थगित करावे लागले.

एफआरबीएम कायद्यातील दुरुस्ती:

सन २०१२ आणि २०१५ मध्ये एफआरबीएम कायद्यात लक्षणीय सुधारणा करण्यात आल्या ज्यायोगे उद्दिष्ट प्राप्ती चे वर्ष शिथिल केले गेले. “प्रभावी महसूल तूट” (E.R.D) नावाची एक नवीन संकल्पना देखील आणली गेली. एफआरबीएम मधील दुरुस्तीद्वारे ‘मध्यम मुदत खर्च फ्रेमवर्क स्टेटमेंट’(‘Medium Term Expenditure Framework Statement’) ची गरज व्यक्त करण्यात आली.

सन-२०१२ मध्ये एफआरबीएम कायद्यातील दुरुस्तीनंतर सन- २०१५ पर्यंत गाठावयाचे लक्ष:

१. महसूल तूट लक्ष्य: ३१ मार्च २०१५ पर्यंत महसुली तूट पूर्णपणे दूर केली जावी. किमान वार्षिक कपात करण्याचे उद्दीष्ट जीडीपीच्या ०.५% होते.

२. वित्तीय तूट लक्ष्य: वित्तीय तूट ३१ मार्च २०१५ पर्यंत जीडीपीच्या ३% पर्यंत कमी करावी. किमान वार्षिक कपात करण्याचे लक्ष्य जीडीपीच्या ०. ३% होते.

सन-२०१५ मध्ये एफआरबीएम कायद्यात सुधारणा झाल्यानंतर सन-२०१८ पर्यंत गाठावयाचे लक्ष:

१. महसूल तूट लक्ष्य: ३१ मार्च २०१८ पर्यंत महसुली तूट पूर्णपणे दूर केली जावी. किमान वार्षिक कपात करण्याचे उद्दीष्ट जीडीपीच्या ०.५% होते.

२. वित्तीय तूट लक्ष्य: वित्तीय तूट ३१ मार्च, २०१८ पर्यंत जीडीपीच्या ३% पर्यंत कमी करावी. किमान वार्षिक कपात करण्याचे लक्ष्य जीडीपीच्या ०३% होते.

एनके सिंग यांच्या अध्यक्षतेखाली एफआरबीएम आढावा समितीच्या शिफारसी:
सरकारच्या मते एफआरबीएम कायद्याने ठरविलेली लक्ष्ये गाठण्यासाठी खूपच कठीण आहेत. मे २०१६ मध्ये सरकारने एफआरबीएम कायद्याचा आढावा घेण्यासाठी एन.के. सिंह यांच्या नेतृत्वाखाली एक समिती गठीत केली. समितीने अशी शिफारस केली की ३१ मार्च २०२० पर्यंत वित्तीय तूट जीडीपीच्या ३ टक्के पर्यंत खाली आणण्याचे लक्ष निर्धारित केले पाहिजे, २०२०-२१ मध्ये ती २.८ टक्क्यांवर आणि २०२३ पर्यंत २.५. टक्क्यांपर्यंत खाली आणावी.

समितीने कर्ज हा वित्तीय धोरणाचे मुख्य लक्ष्य म्हणून सूचित केले. २०१७ मध्ये कर्जाचे प्रमाण ७००% होते. एनके सिंग यांनी खालील उद्दिष्ट्ये ठरवली:

१. कर्ज आणि जीडीपी यांचे गुणोत्तर: आढावा समितीने केंद्रासाठी ४०% मर्यादा आणि राज्यांसाठी २०% मर्यादा ठेवून कर्ज आणि जीडीपी यांचे एकूण गुणोत्तर ६०% करावे असे सुचविले.

२. महसुली तूट लक्ष्य: १ मार्च, २०२३ पर्यंत महसुली तूट जीडीपीच्या ०.८% पर्यंत कमी करावी. किमान वार्षिक कपात करण्याचे उद्दीष्ट जीडीपीच्या ०.५% निर्धारित करण्यात आले.

३. राजकोषीय तूट लक्ष्य: वित्तीय तूट ३१ मार्च, २०२३ पर्यंत जीडीपीच्या २.५% पर्यंत कमी करावी. किमान वार्षिक कपात करण्याचे उद्दीष्ट जीडीपीच्या ०. 3% सुचविण्यात आले.

एफआरबीएम कायद्यानुसार सुधारित उद्दिष्टे:
एफआरबीएम कायद्याच्या सुधारित उद्दिष्टानुसार ३१ मार्च २०२१ पर्यंत, राजकोषीय तुट ३% पर्यंत मर्यादित ठेवणे आवश्यक आहे. तसेच २०२४-२५ पर्यंत केंद्र सरकारचे कर्ज जीडीपीच्या ४०% पर्यंत मर्यादित ठेवणे आवश्यक आहे. तसेच हा कायदा काही अटींवर वार्षिक वित्तीय तूट लक्ष्यापासून विचलित होण्यास देखील जागा प्रदान करतो.

एफआरबीएम कायद्याच्या मर्यादांचे उल्लंघन करण्यास मदत करणारी कलमे (Escape Clause in the FRBM Act):
Escape Clause म्हणजे केंद्र सरकार विशिष्ट वित्तीय परिस्थितीतील तूट लक्षणाशी तडजोड करू शकते. एनआर सिंग समितीने एफआरबीएम कायद्यात हा शब्द आणला

आहे. अर्थसंकल्प २०१७ मध्ये अर्थमंत्री अरुण जेटली यांनी जीडीपीच्या ३% टक्के वित्तीय तूट लक्ष्य वाढवून, एनके सिंह समितीच्या अहवालाचा हवाला देऊन ३.२ टक्के लक्ष्य निर्धारित केले. तथापि, नियंत्रक आणि महालेखा परीक्षक (कॅग) यांनी असे लक्ष पुढे ढकलण्यासाठी कायद्यात बदल करावा असे सुचविले.

२०१८ मध्ये एफआरबीएम कायद्यात आणखी सुधारणा करण्यात आली. कलम ४ च्या पोट-कलम (२) मध्ये विशिष्ट तपशील अद्ययावत करण्यात आला. या कलमामुळे सरकारला वित्तीय तूट लक्ष्य ०.५ टक्क्यांपर्यंत शिथिल करण्यास परवानगी मिळते. एफआरबीएम कायद्या अंतर्गत, वित्तीय तूट उद्दिष्टाच्या उल्लंघनास परवानगी देत असताना आरबीआयला थेट सरकारी रोख्यांच्या प्राथमिक लिलावात भाग घेण्याची मुभा दिली जाते, त्यामुळे तुटीच्या अर्थभरण्यास औपचारिकता प्राप्त होते.

एफआरबीएम कायद्याच्या मर्यादांचे उल्लंघन करण्यासंबंधी विनंती (The Escape Clauses can be invoked):

- राजकोषीय परिषदेशी औपचारिक सल्लामसलत करून सरकार अशी विंनती करू शकते.
- आगामी आर्थिक वर्षात मूळ वित्तीय लक्ष्यावर परत येण्याच्या स्पष्ट प्रतिबद्धतेसह अशी विंनती केली जाऊ शकते.

सन २०२० मध्ये, अर्थमंत्री निर्मला सीतारमण यांनी एफआरबीएम कायद्यांतर्गत देण्यात आलेल्या सुटकेच्या कलमाचा उपयोग लक्ष्य कमी करण्याच्या उद्देशाने केला. वित्तमंत्र्यांनी वित्तीय वर्ष २०२० साठी वित्तीय तूट ३.८ टक्क्यांपर्यंत सुधारित केली आणि आर्थिक वर्ष २०२१ साठी ३.५ टक्क्यांचे लक्ष्य ठेवले.

टीप: हा कायदा सरकारला युद्ध किंवा आपत्तीच्या वेळी एफआरबीएमच्या मार्गदर्शक सूचनांचे पालन करण्यास सूट देतो.

राजकोषीय तूट आणि महसूल तूट यांची सद्यस्थिती.

		२०१९-२० चा सुधारित अंदाज	२०२०-२१ चा अर्थसंकल्पीय अंदाज	२०२१-२२ ची आपेक्षित	२०२२-२३ ची आपेक्षित
१	राजकोषीय तुट	३.८	३.५	३.३	३.१
२	महसुली तुट	२.४	२.७	२.३	१.९
३	प्राथमिक तुट	०.७	०.४	०.२	०.०
४	एकूण कर महसूल	१०.६	१०.८	१०.७	१०.७
५	करेतर महसूल	१.७	१.७	१.५	१.५

६	केंद्र सरकारी कर्जे	५०.३	५०.१	४८.०	४५.५

- **राजकोषीय तूट:** भारतीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ मधील वित्तीय तूट जीडीपीच्या ३.५% इतकी होती.
- **महसूल तूट:** भारतीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ मधील महसुली तूट जीडीपीच्या २.७% इतकी होती.
- **प्रभावी महसूल तूट:** भारतीय अर्थसंकल्प २०२०-२१ नुसार प्रभावी महसूल तूट जीडीपीच्या १.८% इतकी होती.
- **कर आणि जीडीपी गुणोत्तर:** १०.८.
- **केंद्र सरकार चे जीडीपी प्रमाणात कर्ज:** ५०.१

कोणतीही वित्तीय शिस्त नसल्यास:
कोणतीही वित्तीय शिस्त नसल्यास, अशा परिस्थितीत सरकार (कार्यकारी मंडळ) आपल्या इच्छेनुसार खर्च करू शकते. देश हा घरासारखाच असतो; जर खर्च जास्त असेल आणि समतोल साधण्यासाठी कोणताही महसूल नसेल तर अखेर हा देश कर्जाच्या सापळ्यात अडकतो आणि त्याचा परिणाम त्या देशाचे अस्तित्व संपण्यात होऊशकतो.

७.४ विकेंद्रीकरण (DECENTRALISATION)

वित्तीत विकेंद्रीकरण हे औद्योगिकीकरण झालेल्या आणि विकसनशील या दोन्ही प्रकारच्या देशांमध्ये प्रचलित संकल्पना आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील कामगिरी सुधारण्यासाठी अनेक देश वित्तीय सुधारणांकडे वळत आहेत. अमेरिकेत, केंद्र सरकारने कल्याणकारी, वैद्यकीय सेवा, कायदेशीर सेवा, गृहनिर्माण आणि नोकरी प्रशिक्षण यासह अनेक मोठ्या कार्यक्रमांसाठी संघराज्य प्राधिकरणाचे महत्त्वपूर्ण भाग परत राज्यांकडे वळवले आहेत. अशी आशा आहे की राज्य आणि स्थानिक सरकार लोकांच्या जवळ असल्याने त्यांच्या कर्यक्षेत्रात विशिष्ट पसंतीस अधिक चांगला प्रतिसाद देतील आणि या सेवा पुरवण्यासाठी नवीन आणि चांगले मार्ग शोधण्यास सक्षम असतील. युनायटेड किंगडम मध्ये, स्कॉटलंड आणि वेल्स यांनी आपापल्या प्रादेशिक संसदेची निवड केली. आणि इटलीमध्ये विकेंद्रीकरणाच्या दिशेने चळवळ इतकी झाली आहे की दोन स्वतंत्र देशांमध्ये देशाचे विभाजन करण्याचा गंभीर प्रस्ताव समोर ठेवण्यात आला. विकसनशील जगातही, नियोजनावरील केंद्राची पकड मोडीत काढण्याच्या उद्देशाने वित्तीय विकेंद्रीकरणात लोकांना व्यापक रस दिसतो, कारण अनेकांच्या मते या राष्ट्रांना स्वावलंबी विकासाच्या मार्गावर आणण्यात केंद्रीय नियोजन यंत्रणा अपयशी ठरली आहे. परंतु सार्वजनिक क्षेत्राच्या पुनर्रचनेचे योग्य लक्ष्य केवळ विकेंद्रीकरण असू शकत नाही. जवळजवळ सर्व देशांमधील सार्वजनिक क्षेत्रात अनेक भिन्न स्तर असतात. महत्वाचा मुद्दा म्हणजे सरकारच्या योग्य पातळीवरील जबाबदाऱ्या आणि वित्तीय साधनांची संरेखन करणे होय. अलेक्सिस डी

टोकविले यांच्यामते शतकानुशतके पूर्वी पाहिल्याप्रमाणे, " राष्ट्रांच्या महत्वाच्या विभिन्न आणि छोट्या छोट्या मुद्यांना एकत्रित करण्याच्या उद्देशाने केंद्रीय रचना तयार करण्यात आली होती" (१९८०, v. I, p. १६३) परंतु हे "भिन्न फायदे" लक्षात येण्यासाठी आपल्याला कोणती कार्ये आणि उपकरणे केंद्रीकृत असणे सर्वोत्तम आहे आणि कोणत्या साधनाचे विकेंद्रिकरण योग्य आहे हे समजून घेणे आवश्यक आहे. केंद्रीकृत वित्तीय धोरण हे उपक्षेत्रे म्हणून सार्वजनिक क्षेत्राची उभी रचना स्वीकारतात. व आदर्शवादी आणि वास्तववादी अशा दोन्ही दृष्टीकोनातून विविध स्तरातील यंत्रणा विविध प्रकारच्या अनुदानाच्या माध्यमातून एकमेकांशी ताळमेळ साधतात.

७.५ सारांश (SUMMARY)

एफआरबीएम कायदा दीर्घकालीन आर्थिक स्थीरता साध्य करण्यासाठी करण्यात आला आहे, तो अर्थसंकल्पातील अतिरिक्त बचत, विवेकी कर्ज व्यवस्थापन, तूट व कर्ज कमी करण्यासाठी कर्ज मर्यादित ठेवणे, जास्त पारदर्शकता आणणे, वित्तीय अडथळे दूर करणे आणि अर्थसंकल्पीय अंमलबजावणीसाठी मध्यम मुदतीची चौकट उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करतो.

वरील विश्लेषणानुसार, एफआरबीएम कायद्याने निर्धारित केलेली २००८ पर्यंत गाठावयाची लक्ष्ये २०२० पर्यंत सुद्धा भारतातील भिन्न सरकारे गाठु शकली नाहीत.

जरी या कायद्याचे उद्दीष्ट राजकोषीय तूट कपात करणे असले तरी वित्तीय व्यवस्थापनात आंतर-पिढीतील समभाग साध्य करणे हे देखील एक महत्त्वाचे उद्दीष्ट आहे. कारण आज जेव्हा जास्त कर्ज घेतले जाते तेव्हा ते कर्ज भावी पिढीने परतफेड करणे आवश्यक असते. पण जास्त खर्च आणि कर्जाचा फायदा आजच्या पिढीला होतो. एफआरबीएम उद्दिष्टे साध्य केल्याने भावी पिढीवरील कर्जाचा बोजा कमी करून आंतर-पिढीतील समभागांची खात्री देता येते.

७.६ प्रश्न (QUESTION)

१. वित्तीय नियम काय आहेत? त्याची उद्दिष्टे स्पष्ट करा.

२. वित्तीय नियमांच्या भारतीय आणि आंतरराष्ट्रीय अनुभवाबद्दल थोडक्यात चर्चा करा.

*****

८

सुधारणा व शासन - II

घटक रचना

८.० उद्दीष्टे

८.१ भारताची संघराज्य रचना

८.२ कर आकारणी

८.३ खर्चाच्या जबाबदाऱ्या

८.४ केंद्र आणि राज्य सरकारे यांच्यातील हस्तांतरण

८.५ मूल्य वर्धित कर, वस्तू आणि सेवा कर

८.६ सारांश

८.७ प्रश्न

८.८ संदर्भ

८.० उद्दीष्टे (OBJECTIVES)

- भारताची संघीय रचना समजून घेणे.
- सरकारी प्राधिकरणाच्या कर निर्धारण शक्ती जाणून घेणे.
- खर्चाची जबाबदारी समजून घेणे.
- आंतरसरकारी हस्तांतरण कसे होते हे जाणून घेणे.
- मूल्यवर्धित कर व वस्तू आणि सेवा कर समजून घेणे.

८.१ प्रस्तावना (Introduction)

संघराज्य हा राज्यव्यवस्थेचा एक प्रकार आहे ज्यामध्ये सार्वभौम किंवा राजकीय शक्ती केंद्र आणि राज्य किंवा स्थानिक सरकारांमध्ये विभागली जाते जसे की प्रत्येक शासकीय यंत्रणा, त्याच्या स्वतःच्या क्षेत्रात, इतरांपासून स्वतंत्र असते. संघराज्य शासनपद्धतीअंतर्गत, केंद्राकडे एक सार्वभौम अधिकार आहे आणि त्याखालील सरकारच्या विविध खात्यांकडे आहेत. या सरकारी विभागांची कर्तव्ये आणि अधिकार संविधानातील विशिष्ट परिभाषित मार्गाने निश्चित केले जातात. या विभागांची काही कार्ये केंद्राच्या थेट नियंत्रणापासून स्वतंत्र असतात आणि या कार्यांसाठी महसूल जमा करण्याचा आणि खर्च करण्याचा अधिकार त्यांना दिला जातो. सार्वजनिक वित्ताची सामान्य तत्त्वे संघराज्य तसेच सरकारच्या

एकात्मक स्वरूपावर तितकेच लागू होतात. तथापि, शासनाच्या संघराज्यीय वित्त विभाग संदर्भात काही विशिष्ट समस्या देखील आहेत.

संघराज्यीय रचना म्हणजे काय?:

रॉबर्ट गॉर्सन यांच्या शब्दात संघराज्य हा शासनाचा एक प्रकार आहे ज्यामध्ये सार्वभौमत्व किंवा राजकीय शक्ती केंद्र आणि स्थानिक सरकारमध्ये विभागली गेली आहे जेणेकरून त्यापैकी प्रत्येकजन त्याच्या स्वतःच्या क्षेत्रात स्वतंत्र असेल. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाले तर, संघराज्य हे राजकीय संघटनेचे एक रूप मानले जाऊ शकते ज्यात दोन किंवा अधिक राज्ये सामान्य सरकारसोबत राजकीय ऐक्य बनवतात, परंतु ज्यामध्ये सदस्य राज्ये अंतर्गत स्वायत्ततेचे प्रमाण कायम ठेवतात. अशा रचनेमध्ये, प्रत्येक प्रदेश किंवा राज्यासाठी एकापेक्षा जास्त सरकार असतात. अशा प्रकारे, सरकारच्या संघीय प्रणाली अंतर्गत, सार्वभौम अधिकार केंद्र किंवा संघीय सरकारकडे असतात. संघराज्यीय वित्तीय व्यवस्थेची संकल्पना अमेरिकेत १७७६ ते १७७९ दरम्यान विकसित झाली. संघराज्यीय वित्त व्यवस्था म्हणजे केंद्र सरकार, राज्य सरकार आणि स्थानिक सरकार यांच्यामध्ये उत्पन्न आणि खर्चाच्या विविध वस्तूंचे विभाजन आणि समन्वय, संघीय वित्त व्यवस्थापणाच्या या प्रणाली अंतर्गत, राज्य आणि स्थानिक सरकार यांना उत्पन्न आणि खर्चाचे पुरेसे स्वातंत्र्य आहे. डॉ. आर. एन. भार्गव, यांच्या मते " संघराज्यीय वित्तव्यवस्थापन " हा शब्द संघ तसेच राज्य सरकार आणि दोघांमधील संबंध यांचा अर्थ दर्शवितो. , परंतु या पद्धतीमध्ये घटक राज्यांना काही बाबींमध्ये स्वायत्तता दिली जाते.

भारतातील संघराज्यीय वित्तव्यवस्थापनाचा इतिहास:

भारत एक ' संघराज्य लोकशाही देश ' आहे आणि ही तरतूद देशाच्या संविधानात समाविष्ट आहे. भारतीय राज्यघटनेत विविध सरकारी विभागाची आर्थिक शक्ती आणि जबाबदाऱ्या स्पष्टपणे परिभाषित करण्यात आल्या आहेत. तथापि, भारताचे संविधान आणि त्यात नमूद केलेल्या तरतुदी भारतातील संघराज्यीय वित्त व्यवस्थापनाच्या विकासाचा अंतिम टप्पा असताना, देशातील संघराज्यीय वित्त व्यवस्थापनाची वाढ गेल्या शंभर वर्षांमध्ये उत्क्रांती प्रक्रियेद्वारे प्राप्त झाली आहे. आर्थिक अधिकारांच्या संपूर्ण केंद्रीकरणापासून ते संघराज्यीय वित्त व्यवस्थापनाच्या सध्याच्या व्यवस्थेपर्यंत, या देशातील वित्तीय व्यवस्था अनेक टप्प्यांतून गेली आहे. भारतातील संघराज्यीय वित्त व्यवस्थापनाच्या क्रमिक उत्क्रांतीच्या इतिहासाचा पुढील पाच कालखंडांत अभ्यास केला जाऊ शकतो:

१. **पहिला कालावधी १८३३ ते १८७०.**
२. **दुसरा कालावधी -१८७१ ते १९१८.**
३. **तिसरा कालावधी – १९१९ ते १९३५.**
४. **चौथा कालावधी -१९३६ ते १९४९.**
५. **पाचवा कालावधी -१९५० ते अद्याप**.

(सध्याच्या भारतीय संविधानाच्या अंमलबजावणी नंतर सुरू) या कालावधीत, : (१) देशमुख पुरस्कार, आणि (२) देशातील केंद्र आणि राज्यांमधील महसूल संसाधनांचे वाटप भारत, १९५०. यांचा देखील समावेश करता येईल.

१. पहिला कालावधी (१८३३ ते १८७०):

१८३३ मध्ये, ब्रिटिश सरकारच्या सनदी कायद्याद्वारे वित्तीय व्यवस्था पूर्णपणे केंद्रीकृत करण्यात आली ज्यामध्ये बंगालच्या राज्यपालाची भारताचे गव्हर्नर जनरल म्हणून नियुक्ती करण्याची तरतूद करण्यात आली आणि विविध राज्यांतील राज्यपालांना आर्थिक बाबींसाठी त्याच्या अधीनस्थ करण्यात आले. भारत सरकारच्या नावाने महसूल गोळा करण्यात आला आणि तो खर्च करण्याचे पूर्ण अधिकार गव्हर्नर जनरलकडे होते. सर्व खर्च आणि नेमणुका गव्हर्नर जनरलद्वारे मंजूर करण्यात येणार होत्या. खरं तर, भारताच्या गव्हर्नर जनरलवर राज्यपालांचा प्रभाव आणि आपापल्या राज्यांत तूट दाखवण्याच्या त्यांच्या डावपेच, राज्यांच्या मदतीतील अनुदानांचे प्रमाण निश्चित करण्याचा एकमेव निकष होता. म्हणूनच, ही प्रणाली आर्थिक गैरसोयीची आणि सुस्त होती खालील मुद्द्ये यास पुष्टी देतील:

अ. ही प्रणाली आर्थिक आणि गैरसोयीची होती.

ब. ते प्रशासनात सुस्त होते आणि राज्याने त्याविरोधात नाराजी व्यक्त केली.

क. राज्यांच्या राज्यपालांची आपापल्या राज्यांत तूट दाखवण्याची सतत प्रवृत्ती होती आणि केंद्राकडून मिळणाऱ्या मदतीसाठी वैयक्तिक प्रभाव हा मुख्य निकष होता.

२. दुसरा कालावधी (१८७१ ते १९१८):

१८७१ पूर्वी देशातील केंद्र सरकारचे देशातील महसूल आणि खर्चावर पूर्ण नियंत्रण होते. केंद्र सरकारकडून प्रांतांना निश्चित अनुदान देण्यात येई जेणेकरून ते त्यांचा खर्च भागवू शकतील. या प्रथेमुळे केंद्रीय अर्थसंकल्पासंबंधी अनिश्चितता निर्माण झाली आणि प्रांतीय सरकारांकडून निरुपयोगी खर्चाला सामोरे जावे लागले. प्रांतांना एकसमानतेच्या आधारावर मदत-अनुदान वितरीत करण्याची प्रथा भारतासारख्या मोठ्या देशासाठी स्थानिक परिस्थितीमध्ये मोठी वैविध्य असल्याने अयोग्य होती. परिणामी, १८७१ मध्ये लॉर्ड मेयोने आर्थिक विकेंद्रीकरणाच्या दिशेने पहिले पाऊल उचलले आणि १८७१ मध्ये देशात आर्थिक बाबतीत काहीप्रमाणात विकेंद्रीकरण सुरू झाले. हे विकेंद्रीकरण 'प्रांतीय वित्तीय वसाहती' प्रणालीच्या रूपात सादर करण्यात आले. या प्रणाली अंतर्गत, वन उत्पादन, मुद्रांक, जमीन महसूल, पोलीस, कारागृह, शिक्षण, वैद्यकीय सेवा, नोंदणी, रस्ते आणि नागरी कामे यासारख्या खर्चाचे अधिकार प्रांतांना देण्यात आले. परिणामी, या विभागांच्या व्यवस्थापनासाठी, प्रांतीय सरकारांना वार्षिक निश्चित एकरकमी अनुदान रु. ४.६८ कोटी आणि कर आकारणीचे काही मर्यादित अधिकार देण्यात आले. जरी केंद्र आणि प्रांतांमध्ये महसूल संसाधनांचे वाटप योग्य आर्थिक तत्त्वांवर आधारित नसले, तरीसुद्धा ते भारतातील वित्तीय संघराज्य प्रणालीच्या दिशेने टाकलेले पहिले पाऊल समजले जाते. १८८२ मध्ये, प्रांतांना निश्चित अनुदान देण्याची पद्धत रद्द केली गेली आणि महसूल स्त्रोत खालील तीन श्रेणींमध्ये विभागले गेले:

अ. शाही विभाग: या शीर्षकाखाली, केंद्राने व्यापारी विभागांचा संपूर्ण नफा आणि सीमाशुल्क, मीठ आणि अफूपासून मिळणारा पैसा कायम ठेवला. या विभागांमधून मिळणारे

उत्पन्न केंद्रीय खर्चाला पुरवण्यासाठी पुरेसे नसल्याने आयकरांसह उत्पन्नाचे इतर स्त्रोत केंद्र आणि प्रांतीय सरकारांमध्ये विभागले गेले.

ब. प्रांतीय विभाग: केंद्र सरकारने प्रांताच्या बाबतीत निश्चित केलेले प्रमाण, प्रांतांमध्ये गोळा केलेल्या महसुलाच्या मुख्य विभागांच्या उत्पन्नाचे, नंतरच्या संबंधित गरजांच्या मूल्यांकनावर आधारित ठेवले. गरजांची कोणतीही निश्चित मानके विकसित केली गेली नसल्याने, प्रांतांना वाटप हा मुख्यत्वे मागील देण्याच्या प्रमाणावर अवलंबून होता. यामध्ये नागरी विभाग आणि प्रांतीय कामे यांचा समावेश होता.

क. विभाजित विभाग: विभाजित विभागाकडून मिळणारा महसूल प्रांतीय सरकारांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी अपुरा आहे, मूल्यांकित कर, मुद्रांक, जंगले आणि नोंदणी यातून मिळणारा महसूल समाविष्ट होता.

3. तिसरा कालावधी (१९१९ ते १९३५):

देशातील आर्थिक विकेंद्रीकरणाच्या व्यवस्थेची चळवळ मोंटागू-चेम्सफोर्ड सुधारणांअंतर्गत आणखी एकवटली गेली जी १९२१ मध्ये अंमलात आलेल्या भारत सरकार अधिनियम, १९१९ च्या स्वरूपात व्यावहारिक रूपात आली. हा कायदा राज्याच्या स्पष्ट विभक्तीसाठी प्रदान करण्यात आला. केंद्राची आर्थिक संसाधने राज्यांकडे वळविण्यात आली. जमीन महसूल, उत्पादन शुल्क, मुद्रांक आणि सिंचन शुल्क हे महसूलाचे महत्त्वाचे स्त्रोत होते जे आता राज्यांना दिले गेले. मेस्टन पुरस्कार या संकल्पनेनुसार केंद्र सरकारला प्रांतीय योगदानाच्या योजनेची शिफारस करण्यासाठी आर्थिक संबंध समिती (लॉर्ड मेस्टन अंतर्गत) स्थापन करण्यात आली. या समितीने एक योजना सुचवली ज्याला 'प्रारंभिक योगदान' आणि 'मानक योगदान' असे म्हटले गेले. मेस्टन योजनेच्या अंमलबजावणी मुळे प्रांतांसाठी मोठी तूट निर्माण झाली. प्रांतीय सरकारांनी आर्थिक व्यवस्थेत बदल करण्याची मागणी केली जेणेकरून प्रांतीय स्वायत्तता प्राप्त होईल. घटनात्मक बदलांसाठी अनेक प्रस्ताव मांडण्यात आले. यामुळे त्या प्रस्तावांची तपासणी करण्यासाठी सलग चौकशी समित्या स्थापन झाल्या.

अ. भारतीय कर आकारणी चौकशी समिती, इतर बाबींसह, महसूल स्त्रोतांचे विभाजन आणि केंद्र आणि प्रांतांमधील आर्थिक संबंधांची रचना यांची तपासणी या समितीने केली आणि त्यामध्ये सामान्य मुद्रांक शुल्क, देशात उत्पादित परदेशी मद्यांवर उत्पादन शुल्क आणि अफूची शिफारस केली. प्राप्तिकर लावण्याची प्रशासनाची शक्ती हस्तांतरित केली पाहिजे; जर करांचे कोणतेही विभाजन करायचे असेल तर आयकर हा मुख्य समतोल घटक असावा; आयकरातील एक हिस्सा प्रांतांना प्रदान केला जाऊ शकतो आणि तो केंद्राच्या आधारावर वितरित केला जावा.

आ. पहिली पील कमिटी, १९३१ ने असे सुचवले की: सर्व आयकर प्रांतांना हस्तांतरित केले जावे, संकलन आणि प्रशासन हे संघाराज्याच्या हातात असेल; संघराज्याचा कर महसूल मुख्यतः अप्रत्यक्ष कर आकारणीतून प्राप्त होईल; कोणतीही परिणामी संघराज्यीय

तूट प्रांतीय योगदानांमधून पूर्ण केली जाऊ शकते जी १० ते १५ निश्चित टप्प्यात भरून काढली जाई.

इ. पर्सी कमिटी, १९३२, वरील समस्यांचे परीक्षण करण्यासाठी नियुक्त केले गेली या समितीने शिफारस केली की: वितरणासाठी कोणतीही प्रक्रिया सोपी, सकारण आणि प्रशासकीयदृष्ट्या कार्यक्षम असावी; संकलनाच्या आधारावर वाटप केल्याने प्रांतांमध्ये घोर अन्याय होईल; लोकसंख्येच्या आधारावर वितरण पूर्णपणे वैज्ञानिक नाही परंतु विशिष्ट परिस्थितींमध्ये हे तत्व स्वीकारले जाऊ शकते; मूळचा आधार सैद्धांतिकदृष्ट्या प्रशंसनीय असू शकतो परंतु यामुळे मनमानी होऊ शकते; शेवटी, दोनपैकी एका स्वरूपात वितरणाचा आधार श्रेयस्कर आहे; आयकर केंद्र आणि प्रांतांमध्ये सामायिक केले पाहिजे आणि प्रांतांचा वाटा सतत बदलू नये परंतु त्याची मुदतीसाठी निश्चित केला पाहिजे, तो वास्तविकते दर पाच वर्षांनी पुनरावृत्तीच्या अधीन असावा; आणि संघराज्याचे अनुदान शक्य झाले तर, लोकसंख्येच्या आधारावर वितरित केले जावे.

ई. दुसरी पील कमिटी, १९३२ ने उत्पन्नावरील करांच्या उत्पन्नाचे दुप्पट विभाजन प्रस्तावित केले, जे कायमस्वरूपी घटनात्मक व्यवस्था म्हणून केंद्र आणि प्रांतांना दिले जाईल.

ए. भारतातील घटनात्मक सुधारणांची श्वेतपत्रिका, १९३१नुसार पुढील शिफारस केली गेली: कृषी उत्पन्नाव्यतिरिक्त इतर उत्पन्नावरील करातून मिळणाऱ्या निव्वळ उत्पन्नाची एक निर्धारित टक्केवारी, ५० टक्क्यांपेक्षा कमी आणि ७५ टक्क्यांपेक्षा जास्त नसावी, ती प्रांतांना द्यावी. निर्धारित आधारावर; संघराज्य आणि प्रांतांना त्यांच्या स्वतःच्या योजनांसाठी आयकरावर अधिभार लावण्याचा अधिकार असावा; संघराज्य कायदे मंडळात मीठ शुल्क, उत्पादन शुल्क आणि निर्यात कर्तव्यांचे संपूर्ण किंवा काही भाग प्रदान करण्याचे अधिकार दिले पाहिजेत; आणि काही करांच्या संदर्भात, टर्मिनल कर आणि मृत्यू कर्तव्यांसह, इतर कर लावण्याची शक्ती केवळ केंद्र सरकारकडे असेल, व हे उत्पन्न प्रांतांना वितरित केले जाईल.

ऐ. संसदीय समिती, १९३४, सुधारणा च्या सुधारणा श्वेतपत्रिकेत केलेल्या प्रस्तावांशी सहमत होती आणि पुढे असे सुचवले होते कि: आयकरातील प्रांतीय हिस्सा ऑर्डर-इन-कौन्सिलद्वारे विहित केला जावा; प्रांतांचा हिस्सा आयकरातून मिळणाऱ्या निव्वळ उत्पन्नाच्या अर्ध्यापेक्षा जास्त नसेल; आणि प्रांतांना वैयक्तिक आयकर वर अधिभार लावण्याचा अधिकार देऊ नये. आयकर संबंधित संयुक्त संसदीय समितीचे प्रस्ताव भारत सरकार अधिनियम, १९३५ मध्ये समाविष्ट केले गेले.

ओ. भारत सरकार अधिनियम, १९३५. या कायद्याने केंद्र आणि राज्यांच्या विभागाच्या वाटपात कोणताही बदल केला नाही. हे काही प्रमाणात सुधारित स्वरूपात पुनरुज्जीवित झाले, महसूलच्या काही केंद्रीय प्रमुखांच्या कमाईचे विभाजन करण्याचे पूर्वीचे तत्त्व कायम ठेवले गेले.

४. चौथा कालावधी (१९३६ ते १९४९):

१९३५ च्या कायद्यानुसार, संघराज्याचे आणि प्रांतीय उत्पन्नाचे स्त्रोत पूर्णपणे विभक्त होते. तथापि, संस्थानांना देशातील संघीय वित्त व्यवस्थेच्या बाहेर राहावे लागले. या तरतुदीअंतर्गत, प्रांतांच्या महसुलाचे स्त्रोत, जमीन महसूल, सिंचन शुल्क, मद्यावरील उत्पादन शुल्क, अफू, मादक औषधे, वैद्यकीय , कृषी उत्पन्न कर, मुद्रांक आणि नोंदणी यांची तरतूद केली गेली. महामंडळ कर, आयात कर, रेल्वे, टेलीग्राफ, प्रसारण, चलन आणि नाणे आणि लष्करी पावत्या यांचा समावेश केंद्रीय संसाधना मध्ये केला गेला. शिवाय, अधिनियमाने काही करांची तरतूद केली होती जी केंद्र सरकारद्वारे आकारली आणि गोळा केली जाणार होती परंतु त्यातील काही हिस्सा राज्यांमध्ये वितरित केला जाणार होता. त्यात काही इतर करांची तरतूद होती जी राज्यांनी आकारली आणि गोळा करायची होती, परंतु महसूल केंद्र आणि राज्यांमध्ये वाटला जाणार होता. ज्या राज्यांना आर्थिक मदतीची गरज आहे अशा राज्यांना मदतीची आणखी एक तरतूद या कायद्याने केली आहे. अखेरीस, अकृषिक मालमत्तेच्या उत्तराधिकारांवर कर, केंद्र सरकारद्वारे आकारले जाणार होते, परंतु ते पूर्णपणे प्रांतांना दिले जायचे. ओट्टो नायमर अहवाला नुसार या कायद्यात 'प्रांतीय स्वायत्तता' लागू करण्यापूर्वी आर्थिक चौकशीची आणखी एक तरतूद होती. केंद्र आणि राज्यांमधील आर्थिक संबंधांची चौकशी करण्यासाठी सर ओट्टो नायमर यांची नियुक्ती १९३६ मध्ये करण्यात आली. त्यांनी खालील उपायांची शिफारस केली:

१. प्राप्तिकराच्या उत्पन्नापैकी पन्नास टक्के रक्कम प्रांतांना द्यावी. प्रांतांमध्ये वितरणाच्या संदर्भात, अंशतः क्षेत्रावर आणि अंशतः लोकसंख्येवर वितरणाचे प्रमाण निश्चित करून न्याय्य वाटपाचा भरीव प्रयत्न केला जाईल.

२. केंद्राने प्रांतीय वाटा पहिली पाच वर्षे राखून ठेवला पाहिजे, त्या रकमेच्या बरोबरीची रक्कम ज्याद्वारे केंद्रीय वाटा आणि रेल्वेकडून योगदान रु. वर्षाला १३ कोटी. प्रांतीय भागातून राखून ठेवलेली रक्कम पुढील पाच वर्षांच्या कालावधीत प्रांतांना सोपवली पाहिजे.

३. ताग निर्यात शुल्कामध्ये प्रांतांचा हिस्सा निव्वळ उत्पन्नाच्या ५०% वरून ६२.५ टक्के असावा असे निर्धारित करण्यात आले.

४. बंगाल, बिहार, आसाम, उत्तर पश्चिम सरहद्द प्रांत आणि ओरिसा कडून केंद्राकडे थकीत कर्ज, १ एप्रिल १९३५ पूर्वी करार केलेले रद्द केले जावे आणि केंद्रीय प्रांतांच्या थकित कर्जामध्ये कपात देखील केली जावी.

वरील शिफारसी भारत सरकार (महसूल वितरण) आदेश, १९३६ मध्ये स्वीकारलस गेले गेल्या आणि समाविष्ट देखील केले गेले. १९४० मध्ये केलेल्या बदलाच्या अधीन राहून हा आदेश ऑगस्ट १९४७ मध्ये देश स्वतंत्र होई पर्यंत केंद्र आणि राज्य यांच्यातील महसूल वाटपाचे नियमन करत राहिला.

५. पाचवा कालावधी (स्वातंत्र्यानंतर):

भारतीय राज्यघटनेने भारत सरकार अधिनियम, १९३५ मध्ये दिलेल्या आर्थिक तरतुदीच पुढे लागूकेल्या. २६ जानेवारी १९५० रोजी राज्यघटना अंमलात आल्यानंतरच वित्त

आयोगाची स्थापना केली जाऊ शकली. राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २३३ आणि २५५ नुसार वितरण आणि सहाय्य अनुदानाची भरपाई, संविधानाच्या प्रारंभापासून आणि वित्त आयोगाच्या नियुक्ती दरम्यानच्या कालावधीसाठी राष्ट्रपतींच्या आदेशाद्वारे नियमित करण्यात आली. काही राज्यांनी फाळणीनंतर लगेचच भारत सरकारने केलेल्या आयकर आणि ताग निर्यात कारच्या वाटपाच्या व्यवस्थेवर असमाधान व्यक्त केले होते. म्हणूनच, हे ठरवले गेले की या बाबींचा पुनर्विचार करण्यासाठी निष्पक्ष प्राधिकरणाकडे तो पाठवावा.

देशमुख निवाडा:
१९४९ च्या अखेरीस, सी.डी. देशमुख यांना या बाबींकडे लक्ष देण्याची विनंती करण्यात आली. देशमुख निवडा १ एप्रिल १९५० पासून लागू झाला आणि ३१ मार्च १९५२ ला संपलेल्या दोन वर्षांसाठी लागू राहिला. वित्त आयुक्त म्हणून कोणाची हि त्वरित नियुक्ती होऊ शकली नाही म्हणून भारत सरकारने श्री सी.डी. देशमुख यांना केंद्र आणि राज्य यांच्यातील कर महसुलाच्या विभाजनाच्या प्रश्नाचे परीक्षण करण्याची विंनती केली व त्यांनी जाहीर केलेला उत्पन्न विभाजनाच्या निवाड्यास देशमुख निवडा असे म्हटले गेले. श्री देशमुख यांनी त्यांचा निवडा जानेवारी १९५० मध्ये दिला. या निवाड्या नुसार केंद्र आणि राज्यांमधील आयकर आणि निव्वळ उत्पन्नाचे आधार निर्धारित केले. भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद २८० अंतर्गत वित्त आयोग स्थापन होईपर्यंत हा निवडा लागू राहिला.

८.२ भारताची संघराज्य रचना (INDIA'S FEDERAL STRUCTURE)

राज्यसरकारचे उत्पन्नाचे मार्ग (Receipts of State Government):
केंद्र सरकार प्रमाणेच राज्य सरकारांना देखील उत्पन्नाचे विविध मार्ग आहेत. राज्य सरकारचे उत्पन्न देखील महसूली येणी आणि भांडवली येणी या दोन वर्गात वर्गीकृत करण्यात आली आहेत. महसूली येण्यामध्ये प्रामुख्याने कृषी उत्पन्न, व्यवसाय कर, मालमत्ता कर आणि भांडवली व्यवहार जसे की मुद्रांक शुल्क आणि नोंदणी शुल्क, जमीन महसूल, शहरी स्थावर मालमत्ता कर आणि रोख पिकांवर अधिभार या करांद्वारे मिळणारे उत्पन्न यांचा समावेश यामध्ये होतो. या प्रत्यक्ष करांव्यतिरिक्त विविध वस्तू व जीएसआय सारख्या सेवांवर अप्रत्यक्ष कर लावण्याचे अधिकार राज्यांना आहेत.

कर महसुलाव्यतिरिक्त, राज्यांकडे इतर मार्गाने देखील महसूल जमा होतो. हे उत्पन्न करेतर महसूल आहेत जसे की राज्य सरकारच्या मालकीच्या उद्योगातून मिळणारा नफा, व्याज,लाभांश इ.

तसेच राज्य सरकारकडे भांडवली खात्यावरील जमा देखील आहेत, ज्या मध्ये बाजारातून घेण्यात आलेली कर्जे, याव्यतिरिक्त केंद्र सरकारकडून घेण्यात आलेली कर्जे यांचा समावेश यामध्ये होतो. या व्यतिरिक्त, केंद्रीय करांमध्ये वाटा, अनुदान, मदत आणि केंद्र पुरस्कृत योजनांसाठीचा निधी हे देखील राज्यांच्या महसुलाचे मार्ग आहेत.

८.३ खर्चाच्या जबाबदाऱ्या (EXPENDITURE RESPONSIBILITIES)

कार्यांची विभागणी: कार्य विभागणीच्या तत्वानुसार देशव्यापी कार्ये केंद्र आणि राज्य सरकारला देण्यात आली आहेत. तसेच, स्थानिक महत्त्वची कामे स्थानिक स्वराज्य संस्थांना देण्यात आली आहेत.

अ. केंद्र सरकारची कार्ये: केंद्र सरकारच्या अनेक कामांचे विकासात्मक आणि बिगर विकासात्मक कामांमध्ये वर्गीकरण करण्यात आला आहे. विकासात्मक कार्ये म्हणजे समाजच्या विकासाठी आणि कल्याणासाठी प्रोत्साहन देणारी कार्ये, उदा. सार्वजनिक सेवांची तरतूद (शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, विज्ञान आणि तंत्रज्ञान, कामगार आणि रोजगार इ.); आर्थिक सेवा (शेती आणि संबंधित सेवा, उद्योग आणि खनिजे, वाहतूक आणि दळणवळण, परदेशी व्यापार इ.); आणि विकासात्मक कामांसाठी राज्यांना मदत करणे किंवा अनुदान देणे यांचा समावेश विकासात्मक कार्यात होतो. गैर-विकास कार्यांमध्ये कायदा व सुव्यवस्था (पोलिस, संरक्षण) यांची देखभाल समाविष्ट असते; बाह्य संबंधांची देखभाल; गैर-विकासाच्या उद्देशाने राज्यांना दिलेजाणारे अनुदान यांचा समावेश गैर-विकास कार्यांमध्ये होतो.

ब. राज्य सरकारची कार्ये: केंद्र सरकार प्रमाणेच राज्यांच्या देखील विविध जबाबदाऱ्या विकासात्मक आणि गैर विकासात्मक या दोन विभागांत विभागल्या जातात. विकासात्मक कार्यांमध्ये सामाजिक आणि सामुदायिक सेवा; आर्थिक सेवा इ. चा समावेश विकासात्मक कार्यात समाविष्ट होतात. प्रशासकीय सेवा, निवृत्तीवेतनाची भरपाई, कर्जावरील व्याज देयके यांचा समावेश गैर विकासात्मक कार्यात होतो.

विभागणीचे कारण:

१. संरक्षण आणि दळणवळण सेवा देशभर एकसारख्याच प्रदान केल्याजाव्यात म्हणून ती केंद्राची जबाबदारी असावी.

२. देशाच्या मोठ्या आकारामुळे या सेवांच्या तरतूदीमध्ये मोठ्या प्रमाणात आर्थिक मितव्ययतेचा फायदे मिळतो.

३. परदेशी गुंतवणूक आणि परराष्ट्र व्यापार ज्यांना राष्ट्रीय धोरण आवश्यक आहे अशी महत्वपूर्ण क्षेत्रे केंद्राकडे आहेत.

४. पुढे, शेती सारखे विषय प्रदेशानुसार भिन्न असलेल्या सेवांचे नियमन करण्याचे अधिकार राज्यांना देण्यात आले आहेत.

सध्याच्या कार्य विभागणीमधील अडचणी:

१. शिक्षण आणि आरोग्य यासारख्या महत्त्वाच्या विविध राज्यांना स्वातंत्र्य आणि स्वायत्तता असणे आवश्यक आहे. पण अशा महत्वाच्या क्षेत्रात केंद्र आणि राज्य

यांच्या मध्ये धोरणात्मक विविधता(over lapping) असल्यामुळे लक्ष गटांना त्याचा फायदा होणार नाही.

२. केंद्र पुरस्कृत बऱ्याच योजनांमध्ये त्यांच्या रचना आणि अंमलबजावणीच्या संदर्भात प्रदेशांना आवश्यक स्वातंत्र्य आणि स्वायत्तता पुरविली जात नाही आणि यामुळे लक्ष्यित गटांना फायदा होणार नाही.

८.४ केंद्र आणि राज्य सरकारे यांच्यातील हस्तांतरण (INTERGOVERNMENTAL TRANSFER)

केंद्र आणि राज्ये यांच्यातील अधिकार आणि वित्तीय संसाधनांच्या विभाजनात स्पष्टताअसूनही, स्त्रोतांच्या विभागणीत असंतुलन आहे, आणि हे असंतुलन केंद्राच्या बाजूने झुकते आहे. आणि वर्षानुवर्षे या असंतुलनात वाढ झाली आहे, परंतु त्या प्रमाणात महसुलाचे स्त्रोत मात्र वाढले नाहीत.

केंद्राकडून राज्यांना होणारे हस्तांतरण:
भारताच्या संविधान कर्त्यांनी राज्यांच्या अल्प आर्थिक स्त्रोतांचा विचार करून केंद्राकडून संसाधने हस्तांतरित करण्याची तरतूद राज्यघटनेने केली आहे. हे हस्तांतर तीन प्रकारची आहे.

१. वित्त आयोगाच्या शिफारशीनुसार करमहसुलाचा काही भाग केंद्राकडून राज्याना हस्तांतरित केला जातो.
२. केंद्राकडून राज्यांना अनुदान व कर्जाच्या स्वरूपात हस्तांतरण. हे देखील वित्त आयोगाच्या शिफारशी मार्फत केली जाते.
३. विविध योजना व प्रकल्पांसाठी सहाय्याच्या स्वरूपात हस्तांतरण. हे नियोजन आयोगाच्या माध्यमातून. केले जाते.

वरील हस्तांतरण हे वित्तीय असमतोल कमी करु शकत नाही.

वित्त आयोग:
भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २८० नुसार वित्त आयोगाची तरतूद करण्यात आली आहे. वित्त आयोग (विविध तरतुदी) कायदा १९५१ मध्ये मंजूर करण्यात आला. कायद्याच्या तरतुदीनुसार दर पाच वर्षांनी वित्त आयोगाची नियुक्ती करण्यात येते. त्यामध्ये अध्यक्ष आणि इतर चार सदस्यांचा समावेश असतो.

वित्त आयोगाची कार्ये:

(अ) केंद्रसरकार आणि राज्यसरकार यांच्यात कर रकमेच्या वितरणाची शिफारस करणे.

(ब) राज्यांचा महसूल आणि खर्चामधील तफावत भरुन काढण्यासाठी तसेच राज्यांमधील क्षेत्रीय असमानता दूर करण्यासाठी अनुदान किंवा सहाय्य यांची शिफारस करणे.

अनेकदा वित्त आयोगाने एखाद्या राज्यास विशेष उद्देशाने अनुदान देण्याची देखील शिफारस केली आहे.

(क) वित्त आयोग राष्ट्रपतींच्या सल्ल्यानुसार, केंद्र आणि राज्ये यांच्यातील निरोगी आणि योग्य आर्थिक संबंधांच्या हिताच्या समस्यामध्ये लक्ष घालून त्या समस्यांचा अभ्यास करु शकते. या मुद्यांमध्ये राज्यांचे कर्जाचे प्रमाण, कर्जमुक्ती उपाय आणि विशेष खर्च यासाठी राज्यांनी करावयची तरतूद यांचा समावेश होतो.

आतापर्यंत १४ वित्त आयोगांची स्थापना करण्यात आली आहे. डॉ वाय.व्ही.च्या अध्यक्षतेखाली जानेवारी,२०१४ मध्ये १४ व्या वित्त आयोगाची स्थापना केली गेली. रेड्डी, आरबीआयचे माजी गव्हर्नर आहेत . आयोगाने आपला अहवाल तत्कालीन राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांना डिसेंबर २०१४ मध्ये सादर केला. भारत सरकारने २०१५-१६ ते २०१९-२० या कालावधीसाठी आयोगाच्या शिफारशी मान्य केल्या, त्या पुढील प्रमाणे.

१. केंद्रीय करांमधील राज्यांचा वाट ३२% वरून ४२% करण्यात आला.

२. आठ केंद्री पुरस्कृत योजनाचे केंद्रीय अर्थसहाय्य बंद करण्यात आले. एकूण ३० केंद्र पुरस्कृत योजना शोधल्या गेल्या, परंतु राष्ट्रीय प्राधान्यक्रम आणि कायदेशीर जबाबदाऱ्या यामुळे अद्याप केंद्राचे अर्थसहाय्य बंद करण्यात आलेले नाही. केंद्र पुरस्कृत योजना राष्ट्रीय उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी योजना आखणे आणि अंमलबजावणी करण्यासाठी केंद्र सरकारकडून ती राज्य सरकारांना दिली जाते. केंद्र पुरस्कृत योजनाची काही उदाहरणे पुढील प्रमाणे जवाहरलाल नेहरू राष्ट्रीय शहरी नूतनीकरण अभियान (JNNURM), राष्ट्रीय कृषी विकास योजना, सर्व शिक्षा अभियान.

३. सध्याच्या केंद्रसरकार पुरस्कृत योजनांमध्ये राज्यांनी जास्त वाट उचलला पाहिजे.

४. वस्तू आणि सेवा कर अंतर्गत पहिल्या तीन वर्षांत १००%, चौथ्या वर्षात ७५% आणि पाचव्या वर्षी ५०% इतकी महसूल भरपाई राज्यांना द्यावी; वस्तू आणि सेवा कर लागू केल्यामुळे राज्यांचे कर संग्रहण कमी होणे अपेक्षित आहे.

५. एक स्वायत्त आणि स्वतंत्र असा वस्तू आणि सेवा कर भरपाई निधी तयार केला जावा.

८.५ मूल्य वर्धित कर, वस्तू आणि सेवा कर (VAT, GST)

८.५.१. मूल्य वर्धित कर:

मूल्य वर्धित कर हा मूल्यवर्धन साखळीच्या प्रत्येक टप्प्यावर आकारला जाणारा मल्टी-स्टेज कर आहे, यापूर्वीच्या टप्प्यावर भरलेल्या करावर इनपुट टॅक्स क्रेडिट (आयटीसी) ला परवानगी देण्याची तरतूद आहे, ज्यास पुढे विक्रीवरील मूल्य वर्धित कर परतावा देण्यात येईल.

मूल्य वर्धित करचा उद्देश विक्रीच्या प्रत्येक टप्प्यावर कर लावण्याचा आहे ज्यात प्रत्येक टप्प्यावर कच्च्या मालामध्ये काही मूल्य जोडले जाते, परंतु करदात्यांना खरेदीच्या टप्प्यावर आधीच भरलेल्या करांचे क्रेडिट मिळेल. पूर्वीच्या विक्री कर कायद्यात प्रचलित असलेल्या दुहेरी कराची समस्या मूल्य वर्धित कर मुळे निर्माण होत नाही.

सध्या १६० पेक्षा जास्त देशांमध्ये मूल्य वर्धित करची अंमलबजावणी केली जात आहे. भारतातील प्रस्तावित मूल्य वर्धित करचे मॉडेल हे जगाच्या बऱ्याच भागात अस्तित्वात असल्याने मूल्य वर्धित करा पेक्षा वेगळे आहे. भारतात मूल्य वर्धित करने राज्यांच्या जुन्या विक्री कर प्रणालीची जागा घेतली आहे.

चालू कर प्रणाली बदलून मूल्य वर्धित कर स्वीकारण्याच्या अनेक कारणांपैकी एक म्हणजे देशातील एकाच मोठ्या बाजाराऐवजी अनेक लहान बाजारपेठ निर्माण करणे हे एक आहे. जुन्या कर रचनेतील विकृती दूर करणे आणि पूर्वीच्या विक्री कर संरचनेत मूल्यवर्धनाच्या सर्व टप्प्यांवर कर आकारला जात नव्हता. परिणामी वितरक / विक्रेते / किरकोळ आपल्या मार्जिणे अधिक किंमत आकारात होते जे विक्रीकरासाठी नव्हते.

अनेकदा कर दराचा गुणाकार होतो तसेच करांच्या संरचनेतही विषमता होतो. सामान्य विक्री कर वगळता बहुतेक राज्ये अतिरिक्त विक्री कर किंवा अधिभार आकारत असत. याव्यतिरिक्त, राज्यांनी आयात वस्तूंच्या विक्रीवर लक्झरी कर तसेच प्रवेश कर देखील आकारायला सुरुवात केली होती.

करांची संरचना आणि दरामध्ये असणारे वैविध्य या मुळे व्यापार विचलित होत से तसेच उत्पादन प्रक्रिया एका राज्यातून दुसऱ्या राज्यात विस्थापित होत असत. पुढे, अदानानवर देखील कर आकारणीमुळे कर आकारणीमुले उत्पादन संस्थांचे एकत्रीकरण होत असे. म्हणजेच आधीच्या कर प्रणाली मुळे आदाणे सहाय्यक उद्योगाकडून खरेदी करण्यापेक्षा ती उत्पादन संस्थांकडून निर्माण केली जाऊ लागली.

पूर्वीची कर प्रणाली हि तशी नव्हती. उत्पादकांच्या आदानांची निवड तसेच ग्राहकांच्या उपभोगाच्या निवडीमध्ये हि कर प्रणाली हस्तक्षेप करत असे ज्यामुळे गंभीर आर्थिक विकृती निर्माण होते.

८.५.२ वस्तू आणि सेवा कर (GST):

केळकर टास्क फोर्सने डिसेंबर २००२ मध्ये सर्वप्रथम मूल्यवर्धित कर (व्हॅट) तत्त्वावर आधारित सर्वसमावेशक वस्तू आणि सेवा कर सुचविला होता. २००६-०७ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात भारतात वस्तू आणि सेवा कर स्वीकारण्याची घोषणा सर्वप्रथम करण्यात आली होती. त्यानंतर, मंत्र्यांच्या समितीने वस्तू आणि सेवा कर साठी पार्श्वभूमी तयार करणे आणि वस्तू आणि सेवा कर कायद्याचा मसुदा तयार करण्याचे काम केले. वस्तू आणि सेवा कर ची अंमलबजावणी अखेर सप्टेंबर २०१६ मध्ये संसदेने घटनात्मक सुधारणा कायदा संमत केला आणि त्यानंतर विवध राज्य विधिमंडळाणी मान्यता दिल्या नंतर भारता १

जुलै २०१९ पासून लागू करण्यात आला व जम्मू-काश्मीरसह ८ जुलै २०१७ पासून लागू करण्यात आला. ३० जून २०१७ रोजी संसदेच्या सेंट्रल हॉलमधून वस्तू आणि सेवा कर ची अंमलबजावणी सुरू करण्याबाबत भारताचे राष्ट्रपती श्री. प्रणव मुखर्जी यांनी म्हटल्याप्रमाणे, "वस्तू आणि सेवा कर हा केंद्र आणि राज्ये यांच्यात झालेल्या व्यापक सहमतीचा परिणाम आहे आणि भारताच्या परिपक्व लोकशाहीला दिलेली सलामी आहे ".

वस्तू आणि सेवा कराची व्याख्या (Definition of GST):

वस्तू आणि सेवा कर म्हणजे वस्तू आणि सेवा किंवा दोघांच्या पुरवठ्यावर आकारला जाणारा कर जो उत्पादनापासून ग्राहकापर्यंत कार्यरत असलेल्या प्रत्यक टप्प्यावर आकारला जातो. प्रत्येक टप्प्यावर भरलेल्या इनपुट टॅक्सचे क्रेडिट, मूल्यवाढीच्या त्यापुढील टप्प्यात उपलब्ध असेल, म्हणून वस्तू आणि सेवा कर प्रत्येक टप्प्यावर मूल्यवर्धित कर स्वरुपात आकारला जातो. शेवटचा ग्राहक पुरवठा साखळीतील शेवटच्या व्यापाऱ्याणे आकारलेला वस्तू आणि सेवा कर च भरेल, मागील सर्व टप्प्यावर सेट-ऑफ बेनिफिट्स मुळे वस्तू आणि सेवा कर हा एक उपभोग-आधारित कर (consumption-based tax) आहे म्हणजेच ज्या वस्तू आणि / किंवा सेवा शेवटी जेथे वापरल्या जातात त्या राज्यात कर जमा होतो. वस्तू आणि सेवा कर चे तीन घटक पुढील प्रमाणे आहेत.

- **केंद्रीय वस्तू व सेवा कर:** राज्य / केंद्रशासित प्रदेशात वस्तू आणि सेवांच्या पुरवठ्यावर केंद्र सरकारला देय असलेला कर.
- **राज्य / केंद्र शासित प्रदेश वस्तू व सेवा कर:** राज्य / केंद्रशासित प्रदेशातील सरकारला राज्य / केंद्रशासित प्रदेशात वस्तू आणि सेवांच्या पुरवठ्यावर देय अलेला कर.
- **एकात्मिक वस्तू आणि सेवा कर :** वस्तू व सेवांचा आंतरराज्यीय पुरवठा झाल्यास भारत सरकारकडून एकात्मिक वस्तू व सेवा कर आकारला जातो. समतुल्य एकात्मिक वस्तू व सेवा कर देखील भारत सरकार कडून आयातीवर आकारला जातो. एकात्मिक वस्तू व सेवा कर कायद्यातील तरतुदीनुसार संघ आणि राज्ये यांच्यात एकात्मिक वस्तू व सेवा कराची विभागणी केली जाते.
- **वस्तू आणि सेवा कर भरपाई उपकर:** वस्तू आणि सेवा करा व्यतिरिक्त वस्तू आणि सेवा कर भरपाई उपकर अधिसूचित वस्तू आणि सेवांवर आकारला जाऊ शकतो आणि सध्या असा उपकर पान मसाला, तंबाखू, वातित पेय (aerated drinks), कार आणि कोळशावर आकारला जातो.

वस्तू आणि सेवा करामध्ये समाविष्ट कर:

अ. केंद्रीय कर:

१. केंद्रीय उत्पादन शुल्क (पेट्रोल आणि तंबाखू वगळून).

२. सेवा कर.

३. अतिरिक्त सीमा शुल्क (काउंटरवेलिंग ड्यूटी म्हणून ओळखले जाते).

४. वस्त्रोद्योग व कापड यावरील अतिरिक्त उत्पादन शुल्क.

५. विशेष अतिरिक्त सीमा शुल्क.

६. सौंदर्य प्रसाधनावरील कर.

ब. राज्य कर:

१. राज्य मूल्यवर्धित कर (व्हॅट) / विक्री कर (मानवी वापरासाठी पाच पेट्रोलियम उत्पादने आणि मद्य वगळून).

२. करमणूक कर (स्थानिक संस्थांनी आकारलेल्या कर वगळता).

३. केंद्रीय विक्री कर (केंद्राकडून आकारला जातो आणि राज्यांनी गोळा केला आहे).

४. जकात आणि प्रवेश कर.

५. खरेदी कर.

७. लक्झरी कर.

८. लॉटरी, सट्टेबाजी आणि जुगार यावर कर.

वस्तू आणि सेवा करा संबंधी प्रमुख कायदे:
देशात वस्तू व सेवा कर लागू करण्यासाठी संविधान (एकशे बावीसवीं दुरुस्ती) विधेयक, २०१६,, राज्यसभेने ०३ ऑगस्ट २०१६ रोजी आणि लोकसभेने ८ ऑगस्ट २०१६ रोजी मंजूर केले. त्या अनुषंगाने भारताचे राष्ट्रपती यांचेकडून ८ सप्टेंबर २०१६ रोजी मान्यता देण्यात आली आणि संविधान (एकशे एक क्रमांकाची दुरुस्ती) अधिनियम, २०१६ म्हणून त्यास अधिसूचित करण्यात आले. त्याच बरोबर वस्तू आणि सेवा कराच्या अंमलबजावणीसाठी पुढील कायदे करण्यात आले.

१. केंद्रीय वस्तू व सेवा कर कायदा, २०१७;

२. केंद्र शासित प्रदेश वस्तू व सेवा कर कायदा, २०१७.

३. एकात्मिक वस्तू व सेवा कर कायदा, २०१७;

४. वस्तू आणि सेवा कर (राज्यांना भरपाई) कायदा, २०१७.

वरील कायदे १२ एप्रिल २०१७ रोजी भारताच्या राष्ट्रपतींनी मान्यता दिल्यानंतर २१ जुलै २०१७ पासून लागू केले गेले. या व्यतिरिक्त, प्रत्येक राज्याने आपल्या राज्यासाठी वस्तू व सेवा कर कायदा देखील मंजूर केला आहे.

वरील सर्व कायद्यांमध्ये केंद्रीय वस्तू व सेवा कर दुरुस्ती अधिनियम, २०१८, वस्तू आणि सेवा कर (राज्यांना भरपाई) सुधारणा अधिनियम, २०१८, एकात्मिक वस्तू व सेवा कर कायदा, (दुरुस्ती) अधिनियम, २०१८ आणि केंद्र शासित प्रदेश वस्तू व सेवा कर (दुरुस्ती) अधिनियम, २०१८ २९ ऑगस्ट २०१८ रोजी अधिसूचीत करण्यात आले आणि १ फेब्रुवारी २०१९ पासून अंमलात आणले गेले.

वस्तू आणी सेवा कर परिषद (Goods and Service Tax Council):

दुरुस्ती केल्यानुसार भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २७९ अ (१) च्या अटीनुसार, भारताच्या राष्ट्रपतींनी १२ सप्टेंबर २०१६ पासून वस्तू आणी सेवा कर परिषद स्थापन केली. वस्तू आणी सेवा करांसंबंधी मुद्यांवर सल्ला मसलत करण्यासाठी वस्तू आणी सेवा कर परिषद हा केंद्र आणि राज्यांचा संयुक्त मंच आहे, जिचे अध्यक्ष केंद्रीय अर्थमंत्री असतात आणि इतर सदस्य केंद्रीय महसूल राज्य मंत्री किंवा अर्थमंत्री आणि अर्थ किंवा कराचे प्रभारी मंत्री किंवा शासनाने नेमणूक केलेले अन्य मंत्री असतात. अनुच्छेद २७९ अ (४) नुसार परिषद राज्यांना किंवा केंद्राला **वस्तू आणी सेवा करा संबंधी** पुढील बाबतीत शिफारसी करेल.

अ) वस्तू आणी सेवा करामध्ये समाविष्ट झालेली राज्ये आणि स्थानिक संस्था यांनी आकारलेले कर, उपकर आणि अधिभार.

आ) वस्तू आणी सेवा करामध्ये अधीन राहू शकणारी किंवा सेवांमधून मुक्त केलेली वस्तू आणि सेवा;

इ) वस्तू आणी सेवा करासंबंधी कायदे, आकारणीचे सिद्धांत, वस्तू आणी सेवा कराचे विभाजन, आंतरराज्यीय व्यापारावर लागू केलेले कर आणि पुरवठ्याचे ठिकाण नियंत्रित करणारे तत्व;

ई) उलाढालीची मर्यादा ज्याच्या खाली वस्तू आणि सेवांना वस्तू आणी सेवा करामधून सूट दिली जाऊ शकते;

ई) वस्तू आणी सेवा कराचे स्तर व कारचा दर निश्चित करणे;

उ) कोणत्याही नैसर्गिक आपत्ती किंवा आपत्ती दरम्यान अतिरिक्त संसाधने वाढविण्यासाठी निर्दिष्ट कालावधीसाठी कोणताही विशेष दर लागू करण्या संबंधी;

ऊ) अरुणाचल प्रदेश, आसाम, जम्मू-काश्मीर, मणिपूर, मेघालय, मिझोरम, नागालँड, सिक्किम, त्रिपुरा, हिमाचल प्रदेश आणि उत्तराखंड या राज्यांच्या संदर्भात विशेष तरतूद; आणि

ए) परिषदेस आवश्यक वाटेल अशा जीएसटीशी संबंधित इतर कोणत्याही बाबी.

वस्तू आणि सेवा कर नेटवर्क:

वस्तू व सेवा कर नेटवर्क (GSTN) ची कंपनी अधिनियम २०१३ च्या कलम ८ अन्वये २८ मार्च २०१३ रोजी एक 'ना नफा ना तोटा तत्वावर" चालणारी गैर-सरकारी कंपनी म्हणून नोंदणी केली गेली आहे. वस्तू व सेवा कराच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्र आणि राज्य सरकारे, करदात्यांसह अन्य भागधारकांना सामान्य आणि सामायिक माहिती तंत्रज्ञान (आयटी) पायाभूत सेवा आणि सुविधा पुरवण्यासाठी याची स्थापना केली गेली. वस्तू व सेवा कर नेटवर्कमध्ये भारत सरकारचे २४.५ टक्के इतके समभाग आहेत. आणि देशातील इतर राज्यांकडे २४.५ टक्के हिस्सा आहे. शिल्लक ५१ टक्के भागीदारी ही बिगर-सरकारी वित्तीय संस्थांकडे आहे. मे, २०१८ मध्ये जीएसटीएनला संपूर्ण मालकीच्या सरकारी कंपनीमध्ये रूपांतरित करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या निर्णयावरील पुढील कार्यवाही अद्याप शासनाने केलेली नाही.

८.६ सारांश (SUMMARY)

संघराज्य हा सरकारचा एक प्रकार आहे ज्यामध्ये सार्वभौम राजकीय शक्ती केंद्र आणि राज्य किंवा स्थानिक सरकारांमध्ये विभागली जाते जसे की प्रत्येक सरकार, त्याच्या स्वतःच्या क्षेत्रात, इतरांपासून स्वतंत्र असते. भारत एक लोकशाही संघराज्य आहे आणि ही तरतूद देशाच्या संविधानात समाविष्ट आहे. भारतीय राज्यघटनेत विविध सरकारी विभागांची आर्थिक शक्ती आणि जबाबदाऱ्या स्पष्टपणे परिभाषित करण्यात आल्या आहेत. परंतु भारतीय संघीय व्यवस्थेला दीर्घ इतिहास आहे १८३३ मध्ये, ब्रिटिश सरकारच्या सनदी कायद्याद्वारे वित्तीय व्यवस्था पूर्णपणे केंद्रीकृत करण्यात आली होती ज्यात बंगालच्या राज्यपालांना भारताचे गव्हर्नर जनरल म्हणून नियुक्त करण्याची तरतूद करण्यात आली होती आणि विविध राज्यांतील राज्यपालांना अधीनस्थ करण्यात आले होते. त्याला आर्थिक बाबींसाठी १८७३ मध्ये केंद्र सरकारकडून प्रांतांना निश्चित अनुदान देण्यात आले जेणेकरून ते त्यांचा खर्च भागवू शकतील. देशातील आर्थिक विकेंद्रीकरणाच्या व्यवस्थेकडे चळवळ मोंटागू-चेम्सफोर्ड सुधारणांअंतर्गत आणखी मजबूत करण्यात आली ज्याने भारत सरकार अधिनियम, १९१९ च्या रूपाने व्यावहारिक आकार घेतला. १९३५ च्या कायद्यानुसार, संघराज्य आणि महसूलाचे प्रांतीय स्त्रोत. भारतीय राज्यघटनेने भारत सरकार अधिनियम, १९३५ मध्ये दिलेल्या आर्थिक तरतुदी केल्या. २६ जानेवारी १९५० रोजी राज्यघटना लागू झाल्यानंतरच वित्त आयोग स्थापन केला जाऊ शकतो. सरकार आणि राज्य सरकार. तसेच, खर्चाची जबाबदारी देखील त्याच भागांमध्ये विभागली गेली आहे आणि निधीचे काही हस्तांतरण देखील आहे. कालांतराने कर प्रणाली देखील बदलली आणि विकसित झाली.

८.७ प्रश्न (QUESTIONS)

१. भारतातील वित्तीय संघराज्य रचना स्पष्ट करा.

२. मूल्यवर्धित कर आणि वस्तू आणि सेवा कर यांच्यातील फरक स्पष्ट करा.

३. विकेंद्रीकरणाची आवश्यकता व भारतीय अनुभव याची चर्चा करा.

८.८ संदर्भ (REFERENCES)

1. Jean Hindriks and Gareth D. Myles, (2013) INTERMEDIATE PUBLIC ECONOMICS, second edition.
2. Dr. H L Ahuja, Advanced Economic theory, 19th Revised edition.
3. Chand S. N., (2008) Public finance.
4. Atkinson A B and J E Stiglitz, lecture on public Economy, New York cgraw Hill (1980)

5. Chand S.N., Public finance, volume 2
6. Government at a Glance (2013) OECD Library.
7. David Cowen, Director IMF Capacity Development Office in Thailand (CDOT) ADBI-UNESCAP Seminar on Fiscal Governance Sustainable Growth and Development in the Asia and Pacific Region April 24 - 25, 2019 Bangkok.

*****